

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 1/2014

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- (головний редактор);
- **Ворожбіт В. В.**, д-р пед. наук, проф. (Харків);
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Ломакович С. В.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Піддубна В. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- (заст. головного редактора)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
-

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А.М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Сюта Г.М.**, канд. філол. наук, ст. наук. співр., Інститут української мови НАН України

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(*протокол №4 від 5 вересня 2014 року*)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків: ХІФТ, 2014. — Вип. 1. — 160 с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Блюхера, 2, м. Харків, Україна, 61168

ISBN 978-966-1630-25-2

© Автори статей, 2014
© Обкладинка У. Мельникова, 2014
© Макет В. Журенко, 2014

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мова національно специфічна,
і на її підґрунті можна реконструювати
особливості національної ментальності;
засобом її опису слугує
універсальний субкод *lingva mentalis*... елементарні,
далі не членовані смисли,
універсуми людської свідомості.

Анна Вежбицька

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК КАТЕГОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСУМУ: ШЛЯХ ФОРМАЦІЇ

У статті проаналізовано складний шлях формації української мови від народного слова до ролі чинника, який кристалізує націю і сприяє творенню національного універсуму й держави.

Ключові слова: українська мова, нація, буття, Україна.

В статье проанализирован сложный путь формирования украинского языка от народного слова до фактора, который кристаллизирует нацию и содействует созданию национального универсума и государства.

Ключевые слова: украинский язык, нация, бытие, Украина.

The article deals with the complicated way of the Ukrainian language development from folk lore to the role of the factor which crystalizes the nation and facilitates the creation of the national universe and the state.

Key words: Ukrainian language, nation, entity, Ukraine.

Філософське осмислення Слова (Мови) ґрунтується на визначенні мови як «найуніверсальнішої форми і буття, і свідомості людини». У чому полягає універсальний характер мови? Насамперед у тому, що мова — «феномен, який виражає людську, земну і космічну сутність, не лише форму буття (свідомість), а й саме Буття людини та нації, цивілізації та культури» [5: 134]. Розвиваючи думку про єдність тріади Природа — Людина — Слово, П. Кононенко наголошує на матеріальній (звуковій) і духовній природі мови. Її звуковий і семантичний характер, тональність, сприймання мовцями залежить від того, на якій землі, на якому терені сформувалися мовні образи, де творилися мелодія і слова рідної пісні, де народжувалася думка, що переживала віки, еднаючи всі покоління в один народ.

Метою статті є спроба висвітлити непростий шлях піднесення українського народного слова до ролі чинника, який кристалізує націю і, врешті, сприяє творенню національного універсуму й держави.

Історичні шляхи, які судилося пройти українській мові, потребують наукового пояснення того, у яких зв'язках перебувають такі явища, як життя народу в різних державах і формування мовно-національної свідомості українців. Мова — це історія і сучасність, це кожна людина і народ, це інструмент, який допомагає людині в її практичній щоденній діяльності, тобто виступає знаряддям спілкування, і водночас це й засіб проникнення в глибини історичної пам'яті народу, це збереження духовних надбань нації для майбутнього.

Філософи і поети, фізики і лірики замислюються над природою мови — людської мови взагалі, мови нашого психічного «Я» і мови, що вирізняє етнос, народність, націю з-поміж інших. Поряд з іншими символами — прапором, гербом, гімном — українська мова виступає символом незалежної України, у Конституції якої проголошено державний статус національної мови. Це факти офіційні, об'єктивні. Будь-яке довідкове видання, зокрема й іншими мовами, уміщує інформацію про нашу державу, й одна з першорядних — відомості про мову, якою спілкуються громадяни.

Погляд на Україну збоку передбачає наявність інформації про територію, природні умови, чисельність населення, характеристику господарства, культури, освіти, науки. У центральній частині Європи Україна займає 603,7 тисячі квадратних кілометрів. За територією й чисельністю населення Україна приблизно така, як Франція.

Українці живуть також у Білорусі, Росії, Молдові, Казахстані, Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, Румунії, Сербії, Хорватії, Канаді, США, Великобританії, країнах Латинської Америки, в Австралії та інших країнах. Українська мова посідає п'ятнадцяте-сімнадцяте місце у світі щодо кількості мовців: нею розмовляє близько 45 млн. людей.

Сучасні довідники (англійською мовою) про Україну, видані зокрема в США, містять щодо нашої мови таку лаконічну інформацію: в Україні функціонують українська і російська мови, державна мова — українська.

Стереотипи щодо сприймання різних мов досить поширені в масовій свідомості. У наукових дослідженнях істориків, філологів ще минулого століття було переконливо висвітлено й доведено специфіку, характерні ознаки української мови на відміну від польської, російської мов. На початку XIX ст. професор Краківського університету Бандтке в журналі «Вестник Европы» (1815 рік) доводив самостійність української мови: «А что язык малороссийский (которого столицей есть Киев), как не уступающий в старшинстве великороссийскому, не может быть наречием сего последнего, в том удостовериться можно, обративши внимание на происшествие времен; и хотя немцы уверяют, якобы малороссийское наречие есть не что иное, как русский язык, испорченный примесью к нему польского..., несмотря на то, малороссийское наречие старее многих других; ибо Киев процветал уже в то время, когда Москва не существовала, а славянские поляне еще прежде Юрика говорили не иначе как своим славянским языком».

Проте й сьогодні не припиняються дилетантські виступи про те, що українська мова — це зіпсована російська з домішками польських слів. Спираючись на фактографічний матеріал наукових розвідок О. Шахматова і А. Кримського, на дані з історії українських говорів, Г. П. Півторак, переконливо доводить, як задля панівної імперської ідеології нехтували науковими джерелами, що розкривають історію походження українського народу та його мови [6].

Живучість суспільного стереотипу про «несправжність» української мови простежується впродовж тривалого історичного періоду. Досліджуючи формування протоукраїнської етномовної території на землях сучасної України, Г. Півторак співвідносить ці процеси з такими історико-археологічними явищами, як трипільська, скіфська, зарубинецька і черняхівська культури, розглядає, хто такі були готи, гуни, склавини, анти і яке вони мали відношення до східних слов'ян у третій чверті I тис. н.е. Учений дотримується теорії, що спільної давньоруської мови як живої мови східних слов'ян не існувало, що українська мова, як і інші слов'янські, витворилася із праслов'янської мови. Вона зазнавала впродовж

історії впливу різних мов, але її слов'янська, ширше — індоєвропейська основа незаперечна. Про українську гіпотезу пише Ю. О. Карпенко, пропонуючи періодизацію історії української мови (з відзначенням таких основних фонологічних явищ):

1. Кінець II тис. до н.е. — II ст. до н.е. (праслов'янська мова): закон зростаючої звучності, поява носових, складотворних *p, l*, перехідні палаталізації задньоязикових.
2. II ст. до н.е. — IV ст. до н.е. (спільна мова південних і східних слов'ян): перехід *kw, gw* у *sw, zw*; спрощення *tl, dl*; перехід *tj, dj* у (*t's'*), (*d'z'*).
3. IV — X ст. (спільносхіднослов'янська мова: IV — VII ст. антська мова; VIII — X ст. давньоруська мова): повноголосся, перехід початкового *je* в *o*, деназалізація носових голосних.
4. XI — XIV ст. (давньоукраїнська мова): занепад редукованих та його наслідки: перехід *e* в *o* після шиплячих; злиття фонем *u* та *y* (як наслідок зміни вокалічного типу фонологічної системи).
5. XV — XVIII ст. (староукраїнська мова): завершення переходу в більшості говірок *o* та *e* в *i* у нових закритих складах; завершення формування системи опозицій глухих і дзвінких та твердих і м'яких приголосних фонем як головних прикмет фонологічної системи.
6. XIX — XX ст. (нова українська мова): зміни орфоепічного рівня; взаємодія орфоєпії та орфографії [4: 191].

Питання періодизації історії української мови зачіпає глибокі коріння етногенезу українців, слов'ян, індоєвропейців. Через політичні, ідеологічні причини ці питання виявилися найменш опрацьованими в українському мовознавстві. До того ж, займатися ними мали б фахівці, обізнані з різними відомими у світі науковими теоріями. Тим часом праці дослідників цієї тематики І. Огієнка, С. Смалъ-Стоцького, Ю. Шевельова були заборонені в Україні. Зокрема Ю. Шевельов пропонує свій погляд на походження української мови, заперечуючи існування «общерусского языка»; він окреслює часові межі — початку формування української мови (VI–VII ст.) і закінчення цього процесу десь близько XVI ст. [10].

Ще донедавна в науковій літературі, а звідси — і в масовій свідомості, утверджувався ще один стереотип: назва *Україна* походить від російського *окраина*. Таке трактування прищеплювало комплекс меншовартісності: центр — десь, а Україна — це *окраина*. У сучасних публіцистичних виданнях таку етимологію ще й досі використовують як аргумент територіальної і державної неподільності «єдиного слов'янського народу». Тим часом історичні пам'ятки й етимологічні розвідки дослідників свідчать про інше.

Одна з останніх розвідок, присвячених походженню назви *Україна* — дослідження академіка НАН України В. Г. Скляренка [9]. Автор статті зауважує, що більшість дослідників виводить згадану назву від слова *край* у значенні «кінець». Етимологічний словник констатує, що назва *Україна* походить від прийменникової конструкції *у края*. Первинне значення цієї конструкції *погранична (порубіжна) територія, погранична (межова) земля*. Такої думки дотримувались О. Потєбня, М. Фасмер, М. Грушевський, Б. Барвінський, Я. Рудницький, О. Стрижак.

До нібито прозорої етимології *у края* схиляється О. Б. Ткаченко, який цитує слова Шевченка: «Розбрелись конфедерати по Польщі, Волині, по Литві, по Молдаванах і по Україні», — де Україна є тільки часткою сучасної української

території. Це степова частина сучасної України, розташована у *края*, «біля краю», на межі з землями тоді ще належними до Туреччини з її васалом, Кримським ханством» [3: 1113].

Ще давніше, у кінці XVIII ст., польський історик С. Грондський писав, що земля, де жили козаки, була *на краю* Польщі, а тому й називалася *Україною*. До цих думок приєднався і О. М. Трубачов, наводячи додатковий аргумент: етимологічно етнічна назва східних слов'ян *анти* пов'язана з давньоіндійським *anta* — *кінець, край*. Оскільки анти справді займали південно-східний край території слов'янства, то цей край згодом було названо *Україною*. Наведені етимології й сформуvalи поширену думку про зв'язок назви *Україна* з російським словом *окраина*.

Проте існує й інший погляд на походження назви *Україна*: В. Січинський, В. Русанівський виводять цю назву від слова *край*, що первинно означало *рідний край, країна, земля*. С. Шелухін вважає, що назва *Україна* утворена від дієслова *украяти*, тобто *відрізати*. Академік В. Г. Складенко запропонував своє бачення названої етимології. Загалом підтримуючи погляд на етимологічний зв'язок назви *Україна* зі словами *край* у значенні «країна», «земля», дослідник розглядає первинне значення цього слова у праслов'янській мові й реконструює іменник *украї*, що означав 'відділена частина території племені, окрема земля'. До іменника *украї* приєднався суфікс *-іна*, який маємо у словах *долина, низина* тощо.

Одна з найдавніших фіксацій назви *Україна* — в Іпатіївському літописі від 1187 р. Аналізуючи вживання цього слова в згаданому літописі, а також в інших (давніших і пізніших) писемних пам'ятках, В. Г. Складенко наголошує, що в усіх текстах слово *україна* означало 'окреме князівство (окрема волость)'. У пам'ятках засвідчено також назву *вкраїниця* поряд із *вкраїна*. Якщо назва *вкраїна* означала 'територія окремого князівства', то *вкраїниця* — це 'захоплена ворогом частина території князівства'. У Новгородському літописі від 1481 р. згадується *україна за Окою*. Дослідник зауважує, що і в цьому, і в інших літописах вживання слова *україна* в значенні 'володіння, вотчина' на територіях сучасних України, Росії та Білорусі нічим суттєвим не відрізнялося. Коли пишуть про українських людей, українських козаків, українські міста, то йдеться не про *українних людей, українні міста*, а про людей, міста конкретної *україни* (землі, князівства, волості, вотчини).

В. Г. Складенко підтримує висновок С. Шелухіна: слово *україна* мало значення 'окрема територія'. При цьому дослідник здійснює аналіз 28 випадків уживання слова *україна* в тексті Пересопницького Євангелія (в грецькому оригіналі і в перекладі І. Огієнка). У жодному із зафіксованих випадків слово *україна* не вживається в значенні 'окраїна, пограниччя', а називає поняття «окрема земля» [9].

У другій половині XIV ст. більшість князівств Київської Русі, населених українським етносом, підпала під владу Литви й Польщі, вони дістали назви *литовська україна, подільська україна, брацлавська, київська україна*. Йдеться, звичайно, про воєводства, волості. У XVI ст. відомі козацькі *україни*, як про це співається в народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По козацьких *українах* Сив голубенько літає, Собі пароньки шукає».

Під час національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі (1648–1654) *Україною* називалися наддніпрянські, а згодом східноукраїнські землі. Західноукраїнські землі зберігали назву *Русь*.

Починаючи з XVI ст., з часів Богдана Хмельницького, назва *Україна* в значенні 'козацька вільна земля' поступово набувала конкретного географічного значення. Численні карти та атласи XVII — XVIII ст. фіксують географічну назву *Україна*, або *Земля козаків*.

Дослідники С. Шелухін, Я. Б. Рудницький, В. Щепотьев широко використовували фольклорні матеріали. На підставі записів народних пісень уведено слово *україна* в значенні «країна, край» у Словник української мови за ред. Б. Грінченка. Отже, первинне значення 'окрема земля (своя або чужа)' побутує в народних піснях і зрідка вживається на початку XVIII ст., зокрема в козацькому літописі Величка (1720 р.). У народних піснях та думках словом *україна* позначають Наддніпрянські землі з козацтвом і Запорізькою Січчю, а також окрему землю, (чужий) край, (далеку) країну, причому часто ці вислови вживаються в множині, пор.: Побратався сокіл з сизокрилим орлом. — Ой брате, мій брате, сизокрилий орле! Даю тобі, брате, всі *області* мої, всі мої пожитки й маленькі дитки, а сам я полину в *чужу країну*, в *чужу країноньку*, в *чужу сторононьку*; Прибудь, прибудь, мій миленький, з *україн* далеких!

Для Богдана Хмельницького живим було значення слова *україна* як 'відрізана, відокремлена земля'. У 1649 р., як подає М. Грушевський в «Історії України-Руси», Б. Хмельницький висловив сумнів, що козаки задовольняться «удільним, одрізаним своїм панством», тобто назва Україна сприймалася в XVII ст. буквально як 'відрізана, відокремлена земля'. Напевно, Б. Хмельницький хотів бачити відрізані, відокремлені землі — *україни* — у єдиній державі.

Викладаючи історію розвитку значення географічної назви *Україна* із загальноживаного в праслов'янській, староукраїнській мові слова *украї*, пов'язаного з іменником *край* і з дієсловом *украяти* (відрізати), В. Г. Скляренко залучив тексти писемних пам'яток та фольклорних текстів і переконливо довів, що слово *Україна* означало 'край, країна, окрема земля, відрізана територія' і ніякого зв'язку з *окраиною* не мало [9].

Поширення іншої думки — про зв'язок назви Україна з поняттям *окраина* — характерне для більшості російських та польських дослідників, які використовували мовно-історичні факти для підтвердження панівної ідеології, за якою Україна — це *окраина* або однієї, або другої держави. Настав час зруйнувати згаданий стереотип, спираючись на переконливі етимології й утверджуючи українознавчий підхід до концептуальних наукових понять.

Які ж факти з історії української мови мають визначальне, конструктивне значення для українознавства? Хоча в багатьох країнах існують наукові центри, де вивчають українську мову, де зібрано відомості про її історію, однак у масовій суспільній свідомості знання про феномен української мови незначні і часто спотворені. Чи не найбільше плутанини вносять різні назви, що застосовуються до того самого об'єкта пізнання. Упродовж усієї історії українська мова мала різні назви: *руський* (*рускій*, *руський*) *язик*, *малоруський* (*малоросійський*) *язик*, *козацкій* *язик*, *южнорусское нарѣчіе*. Вони стосуються тієї самої української мови, якою розмовляли в Київській Русі, писали ділові документи у Великому князівстві Литовському, яка побутувала в офіційному спілкуванні середньовічних українських міст. У сучасній науковій літературі за нею утвердилася назва «староукраїнська літературна мова».

Звичайно, і в XI ст., і в XVI–XVII ст. вона мала свої часові й структурно-знакові відмінності, які, однак, не заважають українцям сприймати ці різновиди мови як ознаку самототожності народу, універсальний феномен національної єдності, тяглості його в історії.

Офіційна наука Російської імперії XVIII–XIX ст. послуговувалася терміном «южнорусское наречие», який відбивав погляд на українську — окрему слов'янську мову — із метрополії — Московської держави. Російсько-імперська

ідеологія формувала мовно-культурні стереотипи, наприклад, стереотип про творців слов'янської писемності — Кирила і Мефодія, які нібито винайшли слов'янську азбуку й навчили слов'ян читати і писати.

Насправді до прибуття просвітників у Руську державу русичі вже мали своє письмо, про що розповідають археологічні пам'ятки, а також твори стародавніх іноземних істориків. Кирило і Мефодій були послані візантійським імператором як тлумачі богослужбових книг, перекладачі Євангелія з грецької на слов'янську мову. Вони запроваджували церковну службу слов'янською (староболгарською) мовою. Просвітники принесли з Болгарії в Київську Русь не «письмена», а переклади Євангелія, релігійних православних текстів.

Як співвідносилася староболгарська (писемна, книжна) мова з народною в часи Київської Русі? Так само, як книжна латинська мова в Середньовічній Європі із живими розмовними етнічними мовами. Крім мови освічених людей (такими були представники князівської верхівки в часи Київської Русі, ченці-книжники, пізніше — козацька старшина, дворянство. Ці люди були двомовні (українсько-польська, українсько-російська двомовність), проте не вони визначали обличчя етносу, нації), тож, крім писемної, книжної мови, мови освічених людей, функціонувала народна мова. Нею не писали законів, повчань, але нею співали колискові пісні, розповідали казки, легенди, у ній карбувалася у формі приказок, прислів'їв народна мудрість, нуртувала думка.

Історики літературних слов'янських мов сперечаються про те, чи існувала спільна для всіх східних слов'ян давньоруська писемна мова. Зауважимо, що через релігію витворювався стереотип слов'янської єдності, характерний для ідеології слов'янофільства.

Сьогодні термін *давньоруська мова* через наповнення його ідеологічним змістом і припасуванням до схеми «спільної колиски» походження трьох східнослов'янських народів та їхніх мов набув полемічного характеру. Замість нього дослідники (В. Русанівський, Г. Півторак) використовують термін *давньокиївська писемна* (літературна) мова. Він відбиває місце походження цієї літературної мови (Київ, Київська Русь, Київська держава), ознаки якої (саме київської редакції!) спостерігаються і в Новгородських літературних пам'ятках, створених далеко від центру — Києва.

Чи важливий для українознавства цей давній період історії української літературної мови? Не тільки важливий, а й необхідний, бо, по-перше, висвітлення його має утвердити в масовій свідомості (не лише серед науковців, дослідників) чітке розрізнення писемно-літературної, книжної мови, яка обслуговувала культуру, освіту, діловодство Київської Русі, і мови народної, усно-розмовної, яка мимоволі впливала на мову книжників, літописців; по-друге, глибоке вивчення і трактування мовно-літературних пам'яток згаданого періоду як давньокиївських залучає їх до неперервної історії української літературної мови.

Академік В. Русанівський висловлює слушну думку про те, що структурно відмінна від української старослов'янська мова була функціонально українською, тобто освічені люди користувалися нею як особливим функціональним стилем [8].

Панування Золотої орди на землях Київської Русі спричинило переміщення культурного життя в Галицько-Волинське князівство. Там створено Галицько-Волинський літопис (XIII ст.), що відбивав особливості мови Київських літописів XII ст. і щодо графічного передавання окремих літер, і щодо словесної образності.

Галицько-Волинський літопис є тією літературною пам'яткою, яка підтверджує неперервність писемної культури українського народу.

Якого періоду української літературної мови ми б не торкнулися, на всіх писемних пам'ятках можна спостерігати, як ознаки української вимови, звучання українських слів перемагають церковнослов'янську книжну традицію.

Новим для текстів XIV–XVI ст. (а це переважно ділові документи — грамоти, універсали) було активне вживання української побутової лексики і запозичення із західних мов. На мові пам'яток цього періоду позначився той факт, що українські землі входили до складу кількох держав: Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і північно-східне Поділля належали до Великого князівства Литовського, Галичина й південно-західне Поділля захопила Польща, частина подільських земель і Буковина входили до Молдавського князівства, Закарпаття було під владою угорських королів.

І хоча територіальні відміни помітні на мові писемних пам'яток, проте формувалася й загальноновживана літературна мова. Саме в цей період для відтворення звучання слів іншомовного походження з'явився в українській мові звук *г*, входження якого в українську фонетику, як, до речі, свого часу й у фонетику російської мови (згадаймо Сумарокова), викликало активний опір носіїв мови.

Коли характеризують староукраїнську літературну мову XVII — першої чверті XVIII ст., передусім відзначають її стильове розмаїття: це і поезія, і драми, й інтермедії, і літописи. На мову XVII ст. вплинула релігійна ситуація в Україні, коли змагалися, за висловом Івана Франка, «латинники з православними». Хоч і було між ними протистояння, у літературній мові вони шукали виразних засобів образності, то плекаючи старослов'янську (словенську) книжну основу, то вводячи усно-розмовні народні вислови.

Проте у свідомості освічених людей існувало протиставлення словенської (як нібито спільної для східних слов'ян) і старої української мови (нею написані козацькі літописи — «Літопис С. Величка», «Літопис Самовидця», «Літопис Г. Граб'янки») не як окремих мов, а як функціональних стилів, призначених для використання в різних життєвих ситуаціях і зумовлених темою висловлювання. До цього періоду належить і творчість Г. Сковороди.

Про мову українського філософа існує значна література. Його мовна особистість привертає увагу дослідників як і з погляду філософії автора, так і з погляду різних мовних джерел його писемної практики. Очевидно, не варто підходити до оцінювання мови Г. Сковороди з баченням сучасних дистанційованих східнослов'янських мов.

З кінця XVII ст. (з приєднанням України до Московської держави) у писемно-літературній практиці українських авторів церковнослов'янська мова заступає староукраїнську. Витворилася специфічна мова, якій дано назву *слов'яноруська*, або *слов'яноукраїнська*. Нею писав філософські трактати Г. Сковорода. Українська розмовна і фольклорна мова знайшла відображення у віршових творах філософа.

Давньоукраїнський книжник мав своє уявлення про українську мову. Хоч він і вважав, що переклав оду Горация «малоросійським діалектом», проте його прозові твори, за оцінкою П. Житецького, «були недоступні для простого народу не тільки змістом, але й мовою. Більш зрозумілими народу були вірші Сковороди, але перш ніж поширитись у народі, вони повинні були зазнати значних змін у мові... Сковорода складав часом свої вірші під впливом народних пісень, запозичуючи з них не стільки поетичні образи, скільки загальні ідеї, що більш або менш відповідали його філософському світогляду» [2].

Мовна практика письменників кінця XVII–XVIII ст. переконливо свідчить, у якому тісному зв'язку перебувають питання художньої творчості,

національно-мовної свідомості, мовного розвитку та процесу державотворення: вивищення Московської держави після приєднання України зумовило поширення російської мови, основу якої становила церковнослов'янська. Автори почали орієнтуватися на той писемний стандарт, що культивувався в Москві як центрі Великої Росії.

Однак такий шлях обирали не всі. З XVIII ст. відомі тексти, створені не лише слов'янорусською (слов'яноукраїнською) мовою. Були рукописні збірники, порадики, у яких пробивала собі шлях у літературу народнорозмовна українська мова. Головне, що була пам'ять і усвідомлення того, що українці мають свою історію, свою культуру. І коли Котляревський писав «Енеїду» (з 1798 р. він працював над нею 25 років), то думав не лише веселити читача. Він закрив у перелицьований текст «Енеїди», в образі троянців-козаків націєтворчу і державну ідею: українці мали зберегти серед народів Європи своє «імення, мову, віру, вид». З творчості Івана Котляревського починається доба нової української літературної мови, опертої на народнорозмовні джерела.

Свого часу П. Житецький висвітлював значення творчості І. Котляревського для розвитку української літератури та літературної мови. В оцінці поглядів І. Котляревського на мистецтво в аналізі його зв'язку з місцевою літературною традицією П. Житецький відзначає «прагнення до незалежності в українській літературі»: «Ми бачили, що два різновиди літературної української мови — мова слов'яноукраїнська і книжна українська — повинні були зникнути в загальній течії літературного руху, створеного Петром Великим, бачили також, чому і як верхні верстви українського суспільства поступово забували місцеві літературні традиції. Але в числі цих традицій була одна, найбільш живуча й тривка — та, що спиралася на стихійну силу народної мови і нерозривно пов'язаний з нею народний метод думки і почуття... Він (Котляревський) прекрасно володів літературною російською мовою і міг би, як і багато його земляків, подвизатися на ниві російської літератури, але, прислухаючись до свого художнього чуття, з повною вірою у могутність рідної мови, він підкорився її поетичному впливу» [2: 176].

Саме універсалізм української мови спричинився до усвідомлення І. Котляревським того, що він має «дивитися на світ Божий очима українця». Якщо І. Котляревський услухався в народну мову, збирав її перлини, врешті, показав, що нею можна творити літературу, то Т. Шевченко повернув цю мову народові як літературну, як найвище досягнення національного духу. Сила Шевченкової мови ще й у тому, що вона об'єднувала українців, які жили в різних державах. Вони відчували, що їхня рідна мова, якою забороняли говорити в школах, здатна, як і мови інших народів, висловити, передати найглибші думки і почуття.

Національне відродження в Європі спричинилося до самоусвідомлення українців у Західній Україні, Прикарпатській Русі. Не випадково на першій сторінці збірки народних пісень «Русалка Дністровая», що їх видали 1837 року Я. Головацький, М. Шашкевич, І. Вагилевич, наведено прекрасні слова про мову й душу підкарпатських українців: «Язык і хороша душа руска була серед Славянщини, як чиста слеза дївоча в долони Серафима». До такого емоційного сприймання рідного слова спонукали роздуми письменників над його долею.

Одна річ — знати дати, роки численних заборон української мови, що їх здійснював російський царизм, знати про важкий шлях утвердження української мови в освіті, і зовсім інша — прочитати такий словесний образок у книжці Богдана Лепкого «Казка мого життя»: «Рідною мовою у школі не вільно було

говорити. Хто забувся і промовив слово, діставав на шию «signum» (латинське — знак) або Sprachzeichen (німецьке — мовний знак, символ), себто книжечку, оправлену в дощечки, в яку вписувано ім'я, прізвище й характер винуватця. Мусів він ходити з тою відзнакою так довго, поки не приловив котрогось зі своїх товаришів на тому ж гріху. Тоді перекидав «signum» зі своєї шиї на його. У суботу господар кляси переглядав «сігнум» і карав усіх, що були там вписані, а останнього найбільше».

Б. Лепкий розповідає про те, як домагалися русини (українці) викладання українською мовою у вищих (середніх) школах, як 1848 року їм приходила відповідь, що українська мова у своєму теперішньому розвою ще не годиться до викладів. Посилали українці до цісаря делегації. Дозволено було вчити українською мовою лише релігії, а всі інші предмети — німецькою. Запроваджено було українську мову як обов'язковий предмет навчання для всіх учнів Східної Галичини. Тривало це до 1857 року, а потім українська мова стала «взглядною», тобто «умовно обов'язковою». Це означало, що кожен учень вибирав собі мову — українську чи польську. Через десять років (1868 р.) усі мусили вчитися польської мови, а української — лише той, хто хотів. Та й призначалася для цієї мови остання година занять, коли учні були перевтомлені.

Чи не нагадують образки Б. Лепкого ближчі для нас реалії: вивчення обов'язкової й необов'язкової мов у школах України в 50-ті — 70-ті роки ХХ ст., коли батьки добровільно обирали, якою мовою має навчатися дитина, і писали заяви про звільнення від уроків української мови?

Можна дискутувати про природу мовної стійкості, наводячи приклади з життя різних народів, проте висновок О. Потебні звучить як аксіома: «Жоден народ добровільно не відмовляється від своєї мови».

Земля, на якій живуть українці, знала багато культур, на ній відбувалися великі міграційні процеси. Це не могло не позначатися і на мові етносу, що жив на цій території. І хоч різні етнічні об'єднання мали різні назви (поляни, сіверяни, деревляни, тиверці та ін.), проте їхня мовна близькість відбилася на характері наддіалектного фольклору, на спільності народних вірувань, звичаїв тощо.

Прагнучи до відтворення багатоплановості мови як ознаки природного явища спілкування, наголошуючи на різних аспектах походження, функціонування мови П. П. Кононенко пише: «Універсалізм української мови стає виразом універсалізму української природи, історії, людини, нації і культури, а тим самим відбиває і їхні долі: то могутнього розквіту чи піднесення суверенної державності, то жорстокого переслідування за умов колоніальної підлеглості, коли українська мова ставиться, мов злочинець, поза законом, але й за тих умов залишається Феніксом завдяки своєму універсалізмові» [5: 134].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : Монографія / С. Я. Єрмоленко. — К.: НДІУ, 2007. — 444 с.
2. Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці. Філологія. — К.: Наук. думка, 1987. — 340 с.
3. Записки з ономастики : Збірник наукових праць. Випуск 9. — Одеса, 2005. — С. 11–13.
4. Карпенко Ю. О. Про періодизацію історії української мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. — 1993. — № 4. С. 186–196.
5. Кононенко П. П. Українознавство : Підручник / П. П. Кононенко. — К.: Заповіт, 1994. — 384 с.

6. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Г. П. Півторак // Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К. : Вид. дім «Академія», 2001. — С. 109–116.
7. Рідна мова, ти ніжний цвіт : Антологія поетичних творів про українську мову / Упорядн. В. Федоренко. — К.: Грамота, 2007. — 528 с.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. — К. : АртЕк, 2001. — 391 с.
9. Скляренко В. Г. Походження назви України / В. Г. Скляренко // Мовознавство. — 2006. №5. — С. 15–33.
10. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про постановня української мови / Ю. В. Шевельов. — К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. — 84 с.

УДК 821161.2-34/39"84: 371

Любов Савченко,
Таврійський національний університет імені В.В. Вернадського

КОДИ КУЛЬТУРИ В НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ ОНТОЛОГІЇ МОВИ

У статті йдеться про лінгвістичний статус поняття «код культури» в його науковому осмисленні. Подано різні типології кодів культури відповідно до сфер людського світосприймання й світовідображення. Особливу увагу сконцентровано на реалізації кодів культури у фразеологічних одиницях.

Ключові слова: *культура, код культури, семиотична система, фразеологічна одиниця, етнічна картина світу.*

В статье говорится о лингвистическом статусе понятия «код культуры» в его научном осмыслении. Представлены различные типологии кодов культуры в соответствии со сферами человеческого мировосприятия и отображения мира. Особое внимание сконцентрировано на реализации кодов культуры во фразеологических единицах.

Ключевые слова: *культура, код культуры, семиотическая система, фразеологическая единица, этническая картина мира.*

The article deals with the linguistic status of the concept of «cultural code» in its scientific understanding. Posted typology of different cultural codes according to spheres of human reflection of the world and a sense of peace. Particular attention is focused on the implementation of codes of culture in phraseological units.

Keywords: *culture, culture code, the semiotic system, phraseological unit, ethnic world view.*

Сучасна лінгвістика перебуває на перетині дослідницьких напрямів, увага яких прикута до людини як насамперед етнічного або соціального носія мови. До цих напрямів належить етнолінгвістика, лінгвокультурологія, психолінгвістика, когнітивна лінгвістика, етнопсихолінгвістика, соціолінгвістика. Видокремлення цих галузей зумовило формування нових методів дослідження зразків вербальної діяльності людини й, відповідно, нового категорійно-поняттєвого апарату, ядром якого стали поняття, пов'язані з філософським осмисленням культури. Залучення «культури» до сфери лінгвістичного аналізу спричинило появу поняття «культурна парадигма» [21: 13–36]. Домінантною ланкою в лінгвокультурологічному та етнолінгвістичному вивченні мови як колективного семіотичного досвіду етносу обираються *коди культури*.

Це поняття, суміжне з такими поняттями, як *простір культури*, *культурні знаки*, *культурні сенси*, *тезаурус культури*, *симболарій культури*. До цього переліку базових понять має увійти й поняття *культурно значимий концепт* [15: 6], а також *культурно маркований компонент* або *культурно маркована одиниця мови*. Код культури в цих науково-дослідницьких контекстах дорівнює знаковій реалізації архетипів людської свідомості (див. праці Е. Бартмінського, Ф. Бацевича, Т. Вендіної, В. Жайворонка, С. Єрмоленко, М. Ковшової, В. Красних, О. Левченко, С. Руденко, О. Селіванова, В. Телії, О. Тищенка, М. Толстого, С. Толстої та ін.).

Метою презентованої розвідки є визначення лінгвістичного статусу поняття «код культури» й опис різних типологій кодів культури у фразеологічних одиницях.

Перед тим як говорити про культурні коди, необхідно визначитися з одним із фундаментальних і необхідних для розгляду понять – поняттям *культура*. На розумінні нерозривності/ єдності мови та культури в широкому сенсі ґрунтувалися в 30–40-х рр. ХХ ст. ідеї відомої школи Сепіра-Уорфа. Простежуючи зв'язок мови та культури, Е. Сепір вважає, що «культура — це те, що робить і думає певне суспільство, а мова — це те, як воно думає» [22: 193]. Конструктивна здатність мови впливати на формування народної культури, менталітету та психології людини виявляли свого часу І.Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, О. Потебня, розглядаючи кореляції між культурою й мовою як ціле і його частина. Мова може бути сприйнята як «компонент культури або знаряддя культури (що не одне і те саме), особливо коли йдеться про літературну мову або мову фольклору» [26: 16]. Для досліджень у цій сфері було характерним твердження, що «мова — чиста історична спадщина колективу, продукт тривалого соціального вживання. Вона різноманітна, як і всяка творча діяльність, можливо, не так усвідомлено, але все-таки не меншою мірою, ніж релігія, вірування, звичай, місцевість різних народів» [26: 28].

На сьогодні існує багато підходів до визначення такого явища, як культура.

Культура — це «сукупність специфічних людських способів діяльності та її результатів» [5: 159]. *Культура* — «спадкова пам'ять колективу, яка виражається певною системою заборон і розпоряджень» [17: 147]. *Культура*, створена людиною як система світорозуміння, антропоцентрична: «вона сформувалась як усвідомлення світу людиною, і тому форми концентрації й позначення в ній світобудови відповідають масштабам діяльності людини в мікро- і макрокосмі людини як суб'єкта культури» [23: 24].

Культура — це «всі властиві певному народу способи життя та діяльності у світі, а також стосунки між людьми (звичай, ритуали, особливості спілкування), способи бачення, розуміння і перетворення світу» [18: 157]. Цілком примітною

є інформаційно-семіотична теорія культури, детально розроблена А. Кармінім [9: 52–60]. Згідно з його підходом, *культура* — чинник, що визначає специфіку людського способу життя.

Культура виникає в процесі накопичування, опрацювання й використання людиною інформації, що пов'язане зі створенням спеціальних знакових засобів, за допомогою яких інформація кодується і транслюється в соціумі. Таке розуміння культури дало можливість увести в обіг поняття *культурного коду*, оскільки елементами культурного простору є коди, а культура становить ієрархічно організовану систему різних кодів, які є вторинними знаковими системами.

Термін «код» уперше з'явився в техніці зв'язку (телеграфний код, код Морзе), математиці, кіберетиці, генетиці (генетичний код). Активізація лінгвокультурологічної проблематики сприяла актуалізації поняття *код культури*. Подібним до цього поняття є термін на позначення способу мислення — *когнітивна метафора* [14]. Деякі вчені (Вольф, Колесов, Орлова) близьким до поняття *код культури* визначають термін *символ* як міфологічні знання конкретної лінгвокультурної спільноти. Продуктивні сьогодні поняття *код*, *семіотика*, *семіосфера* ввів до інтелектуального обігу Ю. Лотман у своїх статтях із семіотики й типології культури. Учений створив нову теорію, основна гіпотеза якої полягала в тому, що культура — система знаків, системне ціле, свідомі та несвідомі моделі діяльності, форми і види ставлення людини до навколишнього світу. Механізмом предметної пам'яті став знак, що зазнавав вияву як у знаковій діяльності (ритуал, культ, магія, ворожіння), так і в знаковості атрибутів цієї діяльності.

За визначенням Ю. Лотмана, виділяють такі типи коду культур: *семантичний*, *синтаксичний*, *асемантичний* і *асинтаксичний*, *семантико-синтаксичний*. Феномени культури вважаються фактами комунікації і зрозуміти їх нескладно через знакову систему, у якій відображається реальність. Для цього використовується система кодів культури. *Код культури* (лат. *codex* — книга; *cultura* — культура) розглядають як семіотичну систему, що кодує певний зміст. Вихідним положенням поняття «культурний код» є ідея про «систему знаків (знакових тіл) матеріального та духовного світу, які стали носіями культурних смислів» [11: 9]. Такі знаки можуть вербальними й невербальними, однак базовою для цієї семіосистеми є мова.

Код культури, на думку М. Ковшової, визначається в його відношенні до базового поняття семіотики — *коду* — і до семіотичної системи, у якій синтезуються знаки і смисли — *культури* [10: 22]. Коди є універсальними, однак їхні вияви, вагомість у певній культурі, метафори їхньої реалізації завжди національно детерміновані. Вони «створюють систему координат, яка містить і задає еталони культури» [12: 146].

В. Телія визначає культурні коди як вторинні знакові системи, які використовують матеріальні і формальні засоби для кодування однакового змісту, що зводяться в картину світу, світогляд певного соціуму [24]. *Код культури*, як зазначає О.О. Селіванова, це «мережа членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлена культурою певного етносу й репрезентована в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти» [19: 43].

У «Словнику термінів міжкультурної комунікації» Ф. Бацевич вказує, що кодом культури є «сукупність знаків (символів) та їх смислів, які наявні в будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти.

Знаходить вияв також в етнічній мові, мовній картині світу» [3: 74]. Р. Барт до культурних кодів залучає текст, вважаючи, що будь-який текст сплетений з безмежної кількості увібраних у нього культурних кодів. Він подає таку дефініцію: «Код культури — це перспектива безлічі цитацій, марево, зіткане із безлічі структур; одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відлунням чогось, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите: код є слідом цього «вже» [2: 39–40].

Услід за В. Телією, ми дотримуємося думки, що код культури — це відповідна національна етнокультурна інформація, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися в предметах матеріальної і духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору.

Спостереження за тим, як у різних за субстанцією знаках, об'єднаних спільною тематикою, втілюються культурні смисли, дає можливість визначити роль тематичної класифікації кодів у векторі лінгвістики. Культура етносу створюється і формується, передається й зберігається, трансформуючись через код. Код є своєрідним інструментом доступу до базових елементів культури, що наявні в будь-якому предметі діяльності людини. Аналіз кодів здійснюється «шляхом архетипного, компонентного, дистрибутивного, етимологічного, текстово-інтерпретаційного аналізу, застосовує зіставлення з кодами інших культур, концептуальне моделювання» [19: 43].

Філософський підхід до поділу світу на матеріальне та ідеальне (не-матеріальне) спричинив інтеграцію цього поняття в культуру, психологію, лінгвістику, семіотику. Джерелом культурного кодування виступають знання про живу та неживу природу (матеріальне та не-матеріальне). Матеріальна природа (жива природа) співвідноситься з живими істотами та рослинами. Нематеріальна природа (нежива природа) репрезентована ознаками предметів, речовини та стихій.

Основними характеристиками кодування культури є «відкритість до змін та універсальність» [27: 11]. Код дає можливість дістатися до смислового рівня культури, який відбився на мовному рівні. В основі коду лежить класифікація, набір певних елементів культури, що сформувався на основі культурного досвіду. Типовим є виділення *субстанціональних і концептуальних* груп кодів на підставі матеріальної природи знаків і, відповідно, смислової єдності їх елементів.

Особливим є вербальний код, що базується на співвіднесенні з мовною системою та словесним вираженням. Одну з вагомих лакун репрезентують наділені культурним смислом знаки матеріального світу, що стають «культурними знаками — сприймаються і використовуються людиною саме в цій їх вторинній якості» [10: 22]. Людина сприймає код як певний «сплав» чи структуру, у яку втілено буття.

Чим більшу значущість має певний смисл, тим більша кількість елементів з ним пов'язана і тим більшої ваги вони набувають. Усі коди: і соматичний, і просторовий, і часовий, і біоморфний, і духовний — задають і зумовлюють метрично-еталонну сферу, що бере участь у структурації та оцінці матеріального світу. Національна культура підтримується функціонуванням різних кодів у духовних і виробничих практиках етносу, єдиних за своїм змістом, які моделюють світ із позиції людини.

В основі процесу виділення кодів культури лежить, безумовно, ментальна операція. Як відомо, код передбачає вторинне використання знаків, за якими вже закріплене первинне значення. Природа первинних знаків різна: дії (*акціональний код*), речі (*предметний код*), природні об'єкти (*зооморфний, фітоморфний, природний*

коди) та інші прояви дійсності (*кологоративний, звуковий, одоративний* тощо), а також слова, надслівні одиниці і тексти (*вербальний код*) тощо.

Коди культури взагалі є універсальними, проте їхні вияви в кожній культурі мають свою специфіку. Вони співвідносяться з найдавнішими архетипними уявленнями людини, фрагментами її міфопоетичної свідомості, тому дослідники виокремлюють й такі коди культури: *соматичний* (тілесний), найбільш давній із наявних, що репрезентує символічні функції різних частин тіла людини; *просторовий*, пов'язаний із членуванням простору, абсолютною і відносною локалізацією людини і предметного світу; *часовий*, що фіксує уявлення абсолютного і відносного часу, відношення життя людини до часу Всесвіту; *предметний*, який відтворює еталони метричної системи, представляє побутові реалії й різні артефакти; *біоморфний*, співвіднесений із сприйняттям тваринного, рослинного світу та світу міфологічних істот; *духовний*, що відображає моральні пріоритети, культурні цінності тощо. Виділено також *антропний, космологічний, релігійний, сенсорний, аксіологічний* коди.

Татарська дослідниця Г. А. Багаутдінова стверджує, що в межах кодів можна визначити образи фразеологічних одиниць, оскільки вони є вербальним способом відображення світу певним етносом. Вона розрізняє такі коди: *антропоморфний*, що репрезентує образ людини та частин її тіла; *біоморфний*, що репрезентує образи тварин, птахів, комах, рослин; *об'єктний*, що репрезентує образи предметів побуту, помешкань, житла, його деталей, одягу, їжі, речовин, металів, мінералів; *анімічний*, що репрезентує образи явищ природи; *міфологічний*, що репрезентує образи релігійних уявлень людини, казкових персонажів; *темпоральний*, що репрезентує образи через позначення часу; *просторовий* (географічний), що репрезентує образи через позначення простору; *кологоративний*, що репрезентує образи, пов'язані з символікою кольору; *квантитативний*, що репрезентує образи через одиниці виміру та образи кількості; *термінологічний*, що репрезентує образи у військових, морських, математичних та ін. термінах [1: 21].

Коди культури не перебувають і поза увагою дослідників авторських текстів. Так, оперуючи поняттям «культурний код», Л. О. Софронова досліджувала творчість філософа й письменника Г. С. Сковороди. У монографії «Три мира Григорія Сковороди» (2002) авторка через художні тексти описує систему кодів за їх походженням. Перша група вибудована на основі п'яти тілесних відчуттів людини, друга залежить від опису природи, остання — від уявлень про тілесне. Л. О. Софронова стверджує, що філософ «свої ідеї розглядає крізь призму культурних кодів і намагається прилаштувати їх до них» [20: 127].

На її думку, у Г. С. Сковороди коди культури не існують окремо, а постійно зближуються між собою, чим ускладнюють, поглиблюють вираження авторської концепції. Авторка виділяє такі пункти кодів: коди *тілесних відчуттів*, тобто коди слуху, звуку, музики, код зору і нюху, код смаку, код руху, код тіла; коди *природи*, код *мистецтва*, тобто *театру, живопису та архітектури*, код *науки* [20].

Як бачимо, у сучасній лінгвістиці немає і, ймовірно, не може бути єдиної класифікації культурних кодів. Однак в основу кожної класифікації, запропонованої різними авторами, покладено одну систему базового кодування, побудовану на законах існування реального світу.

Між різними кодами культури немає і не може бути чітких меж, вони взаємопроникні. Механізмом такого взаємного проникнення є «переінтерпретація кодів на підставі онтологічної концептуальної метафори — представлення однієї кодової системи позначень знаками іншої» [19: 221]. Вторинна знакова система

базується на семіотично маркованих матеріальних об'єктах, і це є ієрархічно впорядкована система кодів, що переплітаються між собою або протиставляються один одному на певних підставах. Із погляду «філогенезу та процесу окультурації соматичний код багато в чому визначив просторовий, у свою чергу просторовий «наклався» на часовий, деякою мірою його зумовивши» [13: 234]. Так, соматичний код використовується для опису простору, а просторові відношення переносяться на часові.

У свідомості простір і час нерозривно пов'язані, що відображено в мові. Предметний код, у який входять концепти *дім, рід, сім'я*, що безпосередньо мають зв'язок із соціальними відносинами і визначають соціальний код. Цей зв'язок має двобічну залежність: предметний код «проникає» в соціальні відносини, багато в чому їх визначаючи та відображаючи, а соціальний код пронизує чимало базових понять предметного коду. Таким чином, предметний код деякою мірою визначає і код духовний, який є первинним щодо нього. Із духовним тісно корелюють моральний, міфологічний, релігійний коди та ін.

Наприклад, біоморфний і предметний слугують для позначення людини, оцінки, простору та часу. Кодування соматичного простору йде в напрямку від людини зовнішньої до людини внутрішньої. Для кодування культурної інформації про зовнішній бік людини використовують соматичний, антропний і діяльнісний коди. Соматичний код може бути транслятором знаків для часового, просторового, духовного, зооморфного, фітоморфного і предметного, які використовують для позначення простору, часу, людини, оцінки. Аксиологізованими можна вважати сенсорний і просторовий коди. Із діяльнісним пов'язані гастрономічний (кулінарний, харчовий), предметний, архітектуро-будівельний код.

Перехід людини зовнішньої до людини внутрішньої здійснюється через якісний та духовно-релігійний коди. Фізичний простір буття людини кодується за допомогою природного, зооморфного, фітоморфного, колоративного кодів, а також «вимірювального» коду — квантитативного. Часовий простір через свою абстрактність співвідноситься в антропному вияві тільки з квантитативним кодом. Як зазначає О. Селіванова, у сучасній лінгвокультурології існує «нагальна потреба впорядкування системи культурних кодів шляхом їхньої систематизації та ґрунтового аналізу міжкодових метафоричних переходів» [19: 220].

Особливої категорійної значущості термінопоняття *код культури* зазнало в дослідженнях фразеологічних систем різних мов, адже фразеологізми можна ідентифікувати як «згорнуті» мікротексти, що зберігають культурну інформацію, а їх компоненти та образи наскрізно пронизані культурними кодами.

Як відомо, ФО вважають семіотичним феноменом, що зберігає сформовані віками стереотипні уявлення етносу, репрезентуючи характер, звичаї, вірування, міфи, обряди — усе, що брало й бере участь у формуванні культурних кодів. ФО співвідносяться з давніми шарами культури — архетипними опозиціями, міфологічними та біблійними уявленнями, які ніби вкоренилися в усю глибину свідомості носія мови. Код культури вказує на взаємозв'язок предметів і уявлень про них і, навпаки, уявлень з їх предметною співвіднесеністю.

Усі ці процеси визначають індекси кодів, з якими співвідносяться компоненти ФО, образи ФО, семантика ФО. Загальновідомо, що в кожній фразеологічній одиниці зазвичай міститься культурна інформація. Так, В. Телія підкреслює, що система образів, закріплених у фразеологічному складі мови й пов'язаних із матеріальною, соціальною чи духовною культурою мовного соціуму, може свідчити про її національно-культурний досвід і традиції [24: 215].

Коди культури є фундаментальною базою в інтерпретації ФО, оскільки через них відображається процес усвідомлення мовного знака та перенесення його на культурні знання. Дослідження кодів у фразеосистемі базується на перебудові культурного тексту у фразеословосполучення, у якому можна розшифрувати й інтерпретувати лінгвокультурну та етнокультурну інформацію. Теоретичною основою такого підходу є погляд на фразеологію як на один зі способів функціонування позамовних зв'язків. Експлікація культурної значимості семіотичного утворення досягається на основі співвіднесення значення ФО з кодом.

Національна специфіка фразеологічної одиниці, розкриття закодованої в ній культурної інформації відбувається через відтворення екстралінгвістичної ситуації, встановлення прямого значення компонентів і з'ясування семантики початкового словосполучення, аналіз вторинного змісту метафоризованого утворення. Культура в такому аспекті дослідження розуміється як простір кодів — вторинних знакових систем, у яких використовуються різні матеріальні і формальні засоби для позначення культурних сутностей, або ціннісного змісту, що формує людина в процесі світобачення.

За функцією код — це спосіб опису простору, за формою — це субстанціонально різні знаки матеріального й духовного світу. За змістом цими знаками є реалії світу, що переосмислені в естетичних і етичних категоріях, стали носіями культурних ідей [10: 22]. Код культури — ключова ланка в інтерпретації ФО, яку розуміємо як процес сприйняття мовного знака крізь призму культурного знання, яким залежно від рівня компетенції володіє носій мови. Культурні знання «вплітаються» в мовний знак і утворюють його культурну семантику в процесі відтворення та сприйняття фразеологізму в мові» [10: 5].

Серед кодів можна виділити універсальні та індивідуальні моделі кореляції. Наприклад, аналіз співвіднесення кодів із джерелами творення ФО показує, що у фразеологізмах, пов'язаних з обрядами, продуктивними є *діяльнісний* і *предметний* коди (*іти за рушниками; стати під вінець*), пов'язаних із повір'ями і замовляннями — *зооморфний* і *процесуальний* коди (*чорна кішка пробігла; собак вішати*), пов'язаних із ритуалами клятв — *природний* і *діяльнісний* коди (*землю їсти; крізь землю провалитися*). Поєднані культурні коди моделях універсального набору відображаються, наприклад, у *соматичному* й *діяльнісному*: *сідати (вилізти) / сісти (вилізти) на голову; підлатати ніс; стати (встати, звестися, піднятися) / ставати (зводиться, піднімається) на ноги*; *зооморфному* і *кolorативному*: *біла ворона; жовтороте пташеня (пташа); зелений змії; соматичному* й *природному*: *золоті руки; золота голова; як сніг (дощ) на голову [з ясного неба]; вітер у голові*. Існують також моделі індивідуального набору, поєднання компонентів у яких є унікальним, наприклад, *предметно-глутонімічний* і *соматичний*: *як маслом по серцю (душі); кров з молоком; сіль тобі на язик [печина в зуби (у вічі)]; дуля з маком [під ніс]*.

Основна ознака архаїчної свідомості, відбитої в багатьох культурно-маркованих ФО, — міфологічність. Вона виявляється зокрема в тому, що всі фрагменти освоєного етнічним колективом світу вписуються в достатньо жорстку семіотичну систему, вибудовану на основі певних культурних принципів (світоглядної парадигми). Культуру етносу вважаємо ієрархічно організованою системою різних кодів, які і створюють *етнічну картину світу* (ЕКС).

Частиною ЕКС є духовна культура етносу, у якій закодовані елементи світогляду та уявлень народу, що відображені в міфах, фольклорі, віруваннях тощо. У цю систему кодів органічно вписано й значну частину архаїчного фразеологічного фонду. Саме тому інтерпретація багатьох ФО неможлива без розшифровки

інших, суміжних кодів культури — субстанціональної та концептуальної груп, які тільки разом можуть дати повну картину такого складного явища, як традиційна народна культура. Духовна етнокультура відіграла фундаментальну роль у виникненні значної кількості ФО, оскільки її картини стали сценаріями для генези низки фразеологічних одиниць. Таким чином, фрагментом етнічної картини світу в ієрархії кодів культури вбачаємо репрезентацію етнокодів духовної культури, що експлікується через образи давніх фразеологічних одиниць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Багаутдинова Г. А.* Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты : автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / Г.А. Багаутдинова. — Казань, 2007. — 45 с.
2. *Барт Р.* Избранные работы : Семиотика. Поэтика : [пер. с фр.] / Роланд Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. — М. : Прогресс : Универс, 1994. — 616 с.
3. *Бацевич Ф. С.* Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. — К. : «Довіра», 2007. — 205 с.
4. *Березович Е. Л.* Язык и традиционная культура : этнолингвистические исследования / Е.Л. Березович. — М. : Индрик, 2007. — 600 с.
5. *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. — М., 1973. — 283 с.
6. *Вольф Е. М.* Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. — М. : УРСС Эдиториал, 2002. — 280 с.
7. *Гудков Д. Б.* Единичные коды культуры: проблемы семантики / Д. Б. Гудков // Язык. Сознание. Коммуникация : сб. статей / отв. ред. В.В. Красных, А. И. Изотов. — М. : МАКС Пресс, 2004. — Вып. 26. — С. 39–50.
8. *Гудков Д. Б.* Телесный код русской культуры: Матер. к словарю / Д. Б. Гудков, М.Л. Ковшова. — М., 2007. — 288 с.
9. *Кармин А.* Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы / А. Кармин // Вопросы философии. — 2006. — № 2. — С. 52–60.
10. *Ковшова М. Л.* Семантика и прагматика фразеологизмов: лингвокультурологический аспект : автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / М. Л. Ковшова. — М., 2009. — 48 с.
11. *Ковшова М. Л.* Фразеологизмы как «сжатые» тексты культуры в экспериментальном исследовании / М. Л. Ковшова // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общественная личность : матер. XV Межд. симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации / отв. ред. Е. Ф. Тарасов. — М. Калуга : Эйдос, 2006. — С. 151.
12. *Красных В. В.* «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. — М. : Гнозис, 2003. — 375 с.
13. *Красных В. В.* Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций / В. В. Красных. — М. : Гнозис, 2002. — 284 с.
14. *Лакофф Д.* Метафоры, которыми мы живем / Д. Лакофф, М. Джонсон ; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова ; пер. с англ. А.Н. Баранова и А. В. Морозовой. — М. : Изд-во ЛКИ, 2008. — 256 с.
15. *Левченко О. П.* Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія / О. П. Левченко. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. — 352 с.
16. *Леонтьева Т. В.* Интеллект человека в зеркале русского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Т. В. Леонтьева. — Екатеринбург, 2003. — 24 с.
17. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. — М., 1971. — 384 с.
18. *Маслова В. А.* Homo lingualis в культуре / В. А. Маслова. — М., 2007. — 278 с.
19. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. — Полтава : «Довкілля-К», 2006. — 716 с.
20. *Софронова Л. А.* Три мира Григория Сковороды / Л. А. Софронова. — М. : ИНДРИК, 2002. — 462 с.

21. Степанов Ю. С. Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия / Ю. С. Степанов, С. Проскурин. — М. : Наука, 1993. — 160 с.
22. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сэпир. — Москва, 1993. — 656 с.
23. Телия В. Н. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка / В. Н. Телия // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках : [сб. ст.] / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания ; отв. ред. В.Н. Телия. — М. : Языки славянской культуры, 2004.— С. 19–30.
24. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. — М., 1996. — 288 с.
25. Толстой Н. И. Из грамматики славянских обрядов / Н.И. Толстой // Труды по знаковым системам. 15 : Типология культуры и взаимное воздействие культур. — Тарту, 1982. — С. 57–71.
26. Толстой Н. И. Язык и народная культура : очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. — М. : Индрик, 1995. — 512 с.
27. Устинова Н. А. Пищевой код как символизация пищевой традиции (на материале говоров Среднего Приобья) / Н.А. Устинова // Вестник Томского государственного университета. — 2010. — № 333. — Апрель. — С. 28–30.
28. Цивьян Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы / Т.В. Цивьян. — М. : КомКнига, 2005. — 279 с.

УДК 811.161.2'38

Лариса Кравець,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

АРХЕТИПНА МЕТАФОРА ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА МАТРИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

У статті схарактеризовано архетипні метафори та проаналізовано специфіку їх реалізації в мові української поезії. Визначено роль архетипних метафор у поетичному тексті. Розглянуто художні метафори, які виникли на основі архетипних. Доведено, що архетипні метафори є характерною ознакою мовотворчості.

Ключові слова: *архетип, метафора, концепт, архетипна метафора, індивідуально-авторська метафора, антропоморфізація, мова української поезії.*

В статье рассмотрены архетипные метафоры и проанализирована специфика их реализации в языке украинской поэзии. Определена роль архетипных метафор в поэтическом тексте. Рассмотрены художественные метафоры, возникшие на основании архетипных. Доказано, что архетипные метафоры есть характерным признаком творчества.

Ключевые слова: *архетип, метафора, концепт, архетипная метафора, индивидуально-авторская метафора, антропоморфизация, язык украинской поэзии.*

The article describes archetypal metaphors and analyzes the specific features of their realization in the language of poetry. The role of archetypal metaphors in poetical text is defined. Artistic metaphors have been considered that emerged on the basis of archetypal ones. It has been proven that archetypal metaphors are a characteristic feature of the artist's language construction efforts.

Key words: *archetype, metaphor, concept, archetypal metaphor, individual authorial metaphor, anthropomorphization, language of Ukrainian poetry.*

Метафора генетично пов'язана з міфом, але не тотожна йому. Значна частина сучасних метафор, що функціонують як традиційні образні засоби або концептуальні метафори, сформувалася в найдавніші часи, коли панував синкретизм у світосприйнятті, коли чуттєві враження сприймалися нерозчленовано, злито і в такому ж вигляді закріплювалися в мові. На перших етапах розвитку людства не існувало дуалізму міфологічного і логічного мислення (Е. Кассіпер, І. Г. Франк-Каменецький, О. М. Фрейденберг, Р. Якобсон, Ю. М. Лотман). Міф для первісної людини був реальністю, а «система первісної образності — це система сприйняття світу у формі рівностей і повторів» [12: 51]. При міфологічному ототожненні передбачалося перетворення самого об'єкта в конкретному просторі і часі [7: 542].

Метафора завжди орієнтована на об'єкт: «У ній «виживає» у своїй предметності означуване (основний суб'єкт метафори), а термін порівняння (допоміжний суб'єкт) перетворюється в остаточному підсумку в ознакове значення» [1: 29]. Метафора виникла в процесі розвитку мислення і світогляду людини, вона постала як результат наукового осмислення мовних явищ і є природним перекладом міфу у звичні форми нашої свідомості [7: 535]. Водночас метафора зберігає в собі певну початкову сутність, яка здатна саморозгортатися, спричиняючи еволюцію: «вимога безперервної динаміки і викликає еволюцію» [10: 454].

Проблеми взаємозв'язку метафори і міфу присвячені праці Дж. Віко, І. Г. Гердера, О. О. Потебні, А. Куна, М. Мюллера, Ф. Ніцше, Е. Кассіпера, К. Г. Юнга, К. Леві-Стросса, Р. Барта, Ю. Лотмана та ін. У сучасному мовознавстві цю проблему актуалізують дослідження з когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, комунікативної лінгвістики тощо. Вивчення метафори з урахуванням її витоків дає змогу розкрити закономірності розвитку мови поезії, художньої свідомості, мовомислення етносу, з'ясувати закономірності інтерпретації культурних кодів та передбачити її можливі наслідки.

Мета статті — розкрити роль архетипних метафор у мові української поезії ХХ ст.

Архетипні метафори становлять «субстратний шар» української поезії, вони наявні у текстах представників різних, навіть діаметрально протилежних, літературних напрямів, шкіл. Це своєрідні «конденсатори енергії, що виконують стабілізаційні й антихаосогенні функції» [6: 215]. Загальна кількість таких метафор відносно невелика і в своїй сукупності утворює словесно-образну етноспецифічну модель світу.

Ці метафори пов'язані з темами природи, часу, життя, смерті, свободи, війни, любові, праці та ін., які важливі для окремої людини й цілого народу, стосуються основних аспектів буття й здебільшого закорінені в давніх міфологічних уявленнях. У цих темах і пов'язаних із ними метафорах знайшло вираження колективне несвідоме. Архетипи на рівні колективного несвідомого об'єднують етнос, соціум та укорінюють особистість у певній етноспільноті.

На думку К. Г. Юнга, «крім нашої безпосередньої свідомості, яка має цілком особистісну природу і яка, як нам здається, є єдиною емпірично даною психікою

(...), існує інша психічна система, яка має колективну, універсальну і безособову природу, ідентичну у всіх індивідів. Це колективне несвідоме не розвивається індивідуально, але успадковується. Воно складається із передіснуючих форм, архетипів, які лише вторинним чином стають усвідомлюваними і які надають певної форми змістам психіки» [15: 71–79].

Архетипи, за К. Г. Юнгом, представляють ту частину психічного змісту, яка ще не зазнала свідомого опрацювання і є ще тільки безпосередньою психічною даністю [13: 93–94]. Такий психічний архетип відрізняється від культурних форм, що з'явилися в результаті його свідомих трансформацій чи в процесі культурно-історичного розвитку людства. «Архетип, – вважає К. Г. Юнг, – представляє той несвідомий зміст, який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятим; він зазнає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої він виникає» [13: 94]. Отже, у свідомості індивіда архетип наповнюється матеріалом свідомого досвіду і набуває конкретного змісту. Архетип у теорії К. Г. Юнга є континуальною і водночас дискретною образ-схемою, що містить різні варіанти свого розгортання. Вчений підкреслював, що архетипи виявляються у процесі творчості як «регулятивні принципи формування матеріалу» [14: 229].

Архетипні метафори сформовані на архаїчних (міфологічних) уявленнях, вони мають значний виражальний потенціал і містять схеми власного розгортання. Форма і способи реалізації, а також частково зміст архетипних метафор у конкретному тексті залежить насамперед від авторських завдань і контексту, ширше — від способу буття і світосприймання людини певної епохи, особливостей її культурної самосвідомості.

Концептуальну систему людини формують різні види знань — як із колективного несвідомого, так і свідомо здобуті. Архетипні метафори, які існують на передконцептуальному етапі як ідеальні когнітивні моделі, у процесі концептуалізації впорядковують у схематичних моделях образів різні концепти, які, в свою чергу, структурують концептуальний рівень.

На етапі вербалізації метафора, вибрана як форма втілення деякої множини змістів, виступає як пропозитивна номінація — позначення цілісної ситуації, як «номінативний знак тексту — згорнутий текст, який приводить у рух відповідні фрейми мови» [6: 197]. У процесі творчості митець наповнює схеми образів матеріалом власного свідомого досвіду відповідно до своїх творчих завдань і власних естетичних принципів, що робить ці образи оригінальними, індивідуалізує їх.

Художня метафора як окремий варіант концептуалізації позамовної дійсності формується в процесі взаємодії індивідуального й загальнонародного, емоційного і раціонального чинників у свідомості письменника. Вона відображає, з одного боку, універсальні закони світобудови, етноспецифіку їх сприйняття, а з другого — індивідуально-авторські уявлення про дійсність. У ній, як і в поезії загалом, зосереджена «енергія внутрішнього переживання особистості» [5: 516], яка виражає «співвідношення психологічної реальності та зовнішнього світу» [5: 516]. Образні кореляції встановлюються вибірково, але роль асоціативного аналога відіграє насамперед те, що ціннісно марковане у свідомості носіїв мови. Сталі асоціативні образи належать до різних рівнів, але базовими серед них є архетипні метафори.

Більшість метафоричних образів природи, а саме неба, небесних світил (*сонце, місяць, зорі*), явищ природи (*зрім, блискавка, хмари, вітер, сніг*), рослин, землі та ін., сформувалася на основі архетипних метафор та відображає світогляд українців.

Водночас ці метафори демонструють творче використання традиційних поетичних моделей та засвідчують динаміку українського поетичного мовомислення.

Однією із найчастотніших в мові поезії аналізованого періоду є архетипна метафора *вода (океан, море, озеро або річка) → небо* (І. Лепкий, О. Олесь, М. Рильський, П. Тичина, М. Семенко, М. Йогансен, В. Сосюра, Б.-І. Антонич, Є. Маланюк, А. Малишко, І. Драч та ін.): *Блакитний океан небесний незмірянний // Розкинувся високо над землею, // І хмари-острови плывуть в тім океані* (М. Рильський), *напливає неба синь-ріка* (А. Малишко). Мотиваційною основою цієї метафори послужила подібність двох об'єктів за просторовою ознакою («безмежний простір»).

В українській поезії зафіксовано проектування на реципієнтну зону *небо* різних властивостей води (здатність утворювати водойми, текучість тощо): *вгорі – небес прозірчасті затони* (В. Свідзінський), *течуть небес зелені й сині води* (М. Вінграновський), *неба світлого прибій* (І. Жиленко). Аналогізація неба з морем (океаном або озером) зумовила акціональну проекцію *політ → плавання*, яка визначила напрям подальшого термінотворення: *повітроплавання, аеронавігація, повітряне судно, повітряний флот, на борту літака, космічний корабель, аеропорт* та ін.

Виявом динаміки аналізованої метафори є продукування українськими поетами ХХ ст. асоціативно ускладнених висловлень з номінаціями гідротехнічних споруд та навігації: *відчинилися небесні шлюзи, // день і ніч дрібонький дощ паде* (Б. Лепкий), *фарватер неба — чітко — сонця бакен* (Е. Андіївська).

Модель *море (океан або озеро) → небо* двоспрямована, проте метафоричні проєкції із зворотним вектором малопродуктивні в мові української поезії ХХ ст. — зафіксовано лише поодинокі випадки такого метафоротворення: *небесним плесом // розцвівсь океан* (Т. Осьмачка).

У метафоризації концепту *небо* продуктивні й такі архетипні моделі: *гора / камінь → небо, полотно / тканина → небо, чаша → небо, сито → небо, дах → небо* та ін.

Метафоризація концептів *сонце* й *місяць* відбувається переважно за фольклорною традицією, сформованою у східнослов'янській міфології. Найпродуктивнішими архетипними моделями, зафіксованими в мові української поезії ХХ ст., є: *око → сонце, правитель → сонце, мати → сонце, мед → сонце, колесо → сонце; пастух → місяць, око → місяць; менш продуктивні – голова → місяць, череп → місяць, син → місяць, мрець → місяць, годинник → місяць, князь → місяць* та ін.

Високочастотні серед них антропоморфні метафори *сонця*, до яких, зокрема, належать: *обличчя (личко) сонця* (П. Карманський, В. Свідзінський, Г. Чупринка, А. Малишко, В. Вовк та ін.), *око (очі) сонця* (О. Олесь, М. Зеров, Б.-І. Антонич, І. Жиленко та ін.), *сонце дивиться* (Г. Чупринка, М. Рильський, В. Сосюра, О. Ольжич, І. Драч, Г. Чубач та ін.), *сонце сміється (усміхається)* (О. Олесь, М. Вороний, П. Филипович, Б.-І. Антонич, О. Ольжич, В. Симоненко, Б. Олійник, І. Драч та ін.), *сонце ходить* (П. Филипович, Т. Осьмачка, М. Вінграновський та ін.), *сонце спить* (Б. Лепкий, П. Филипович, М. Вінграновський, Д. Павличко та ін.)

Давня поетична традиція, заснована на міфологічних уявленнях, визначає аналогізацію *сонця з царем: Цар Сонце ступає* (В. Пачовський); *господарем: гей ти, сонце, мудрий господарю, // ти небесний золотий шахварю* (М. Рильський); а також *тираном: сонце — степовий тиран — // обточує мечі від зимових корозій* (І. Калинець); *всевладним правителем на троні: вгорі — небес прозірчасті затони; // і сонце, там поставивши свій трон, // огнем пронизує ставних дубів корони // і все захоплює в томливий свій полон* (В. Свідзінський). Вибір властивостей для метафоричної проєкції та відповідних мовних знаків залежить від інтенції автора, його творчих завдань, а також змісту, який реалізує текст.

Передумовами виникнення антропоморфних метафор сонця були, зокрема, вірування давніх слов'ян, їх поклоніння Сонцю як Богу. Естетика сонцепоклонства проступає в поемі П. Тичини «Золотий гомін»: *предки жертви сонцю приносять — // і того золотий гомін*, а також у поетичних творах сучасників та наступників митця: *ось білий Бог ізходить — сонце* (Б. - І. Антонич); *тобі молюся, сонце, Боже вогнегронний* (Т. Осьмачка); *(про сонце) як тихо повзе сьогодні // об'яв'яв дар небес огневий!* (В. Свідзінський); *о, Сонце, отче злої тварі, // даремна кров твоїх офір // Перуновій прадавній яр!* (Є Маланюк); *в твоїх ногах молитися, в пилу, // Велике Сонце, Дажбоже, Владико, // озута в променів ласкаве лико, // язично, зично я творю хвалу* (С. Майданська).

Наслідком розширення донорської зони цих метафоричних проєкцій і водночас переплетення язичницьких і християнських уявлень стала поетично піднесена метафора *сонця золоте причастя* (Б.-І. Антонич), в якій сонце та його світло аналогізовані з одним із головних християнських таїнств — Святим Причастям.

Частотна в мові української поезії ХХ ст. аналогізація сонця з медом (В. Свідзінський, В. Сосюра, Є. Маланюк, А. Малишко, Л. Костенко, І. Калинець). Поетична метафора *мед сонця* сформувалася на основі міфу «Зоря, ключі, роса і мед», над яким працював свого часу О. О. Потєбня: «Зоря на світанку ключем відмикає небесні ворота і випускає Сонце на небо. Сонце наздоганяє красуню-дівчину Зорю, що втікає, і вона стає криницею. На землю падає свята роса, яка запліднює землю. Бджоли п'ють росу й приносять солодкий мед. Народжується життя» [3: 203].

У конструкції *мед сонця*, як засвідчує аналіз міфу, наявні не тільки метафоричні, а й метонімічні відношення. Важливий, зокрема, такий чинник: міф висвітлює не ті властивості меду, які профілює наведена конструкція в українській поезії. У міфі йдеться про народження життя, а в поетичній метафорі на першому плані тактильні та візуальні характеристики сонячного світла. А. М. Баранов у таких випадках рекомендує відмежовувати властивості, профільовані в аналізованому тексті, від властивостей, висвітлюваних в інших текстах, з якими пов'язана метафора [2: 101]. Це актуально для лінгвістичної експертизи публічної мови, проблемами якої займається вчений, але під час вивчення поетичної метафори важливо виховувати тексти, які стали джерелом її формування.

Такий підхід дає змогу не тільки глибше зрозуміти метафору, а й простежити процесуальність конституювання змісту «як його рух в культурному середовищі — крізь тексти, кожний із яких є конкретною семантичною конфігурацією багатьох змістових потоків» [8: 335]. Зважаючи на зв'язок метафори *мед сонця* з міфом та контексти, в яких вона вживається, можна констатувати не тільки профілювання властивостей сонячного світла, а й реалізацію ідеї зародження життя.

У мові української поезії ХХ ст. зафіксовано випадки аналогізації сонця із вином: *і небу на дно // із сонця націджено // липневе вино!* (І. Муратов) та брагою: *сонце кипуче, як брага* (А. Малишко), *і виплескує сонце блакитну брагу* (А. Малишко). Ці метафоричні проєкції відповідають загальній тенденції асоціювати *природу* з вином та деякими іншими *хмільними напоями*, що сформувалась на міфологічній основі [9: 75]. У традиціях багатьох народів вино є еліксиром життя, у християнській традиції — це кров Бога. Тому багато метафор із цією донорською зоною профілюють ідею насолоди життям.

Вплив фольклорно-літературної традиції наявний у метафоризації сонячного світла, яке аналогізують із водою, а саме з рікою: *землі і неба сяють береги // понад рікою сонця золотою* (Д. Павличко); проєктують на нього властивості води тексти: *текло вечірне сонце* (В. Свідзінський), *за крутою хвилею, за океаном, // задимлене*

сонце в хмарах тече (А. Малишко); литися: каскади злотні сонце ллє (О. Олесь), і сонце ллється скупо і нечасто (Є. Плужник), скільки сонця ллється на землю (О. Ольжич), і сонце нам лило цілющий плін // на місто муз, на перелітний дїм (В. Вовк), які сонця гіркові розілляті (І. Драч); а також кипіти: і сонце в ключ кипить (В. Свідзінський). У руслі цих асоціацій сформована метафора повітря і сонце п'ємо (О. Олесь). У мові української поезії ХХ ст. наявні випадки аналогізації сонячного світла, променів із зливою: і я до вас, і я сюди // в багряній сонця зливі (В. Сосюра); дощем: дощ променів (В. Голобородько).

Поетична уява митця завжди є «самовладною панею величезного скарбу вражінь і ідей, нагромадженого в долішній свідомості поетовій» і промовляє «конкретними образами, як звичайний чоловік — абстрактами та логічними висновками» [11: 74 – 76]. Опановані розумом «підземні жили» (І. Франко) виливаються в оригінальні поетичні метафори або наповнюють відомі поетичні форми новим змістом. Впливають на метафоротворення й різні мистецькі течії.

Так, у «Трьох перстнях» Б.-І. Антонича *квітчасте сонце спить у скрині; з трави неждано скочить сонце, // немов сполохане лоша; ходить сонце у крисані; раннє сонце — молоде оленя тощо*, а в «Ротаціях» *сонце, мов павук, на мурів скісним луку // антен червоне павутиння розіп'явши, // мов мертві мухи, ловить і вбирає звуки; розбите в кусні Сонця коло та ін.* Образ сонця в останній збірці не тільки набуває негативного забарвлення, а й актуалізує незвичні асоціації, що є виразною ознакою сюрреалізму.

Міфопоетична традиція і новаторство часто переплітаються у метафоризації місяця. Наприклад, оригінальна метафора В. Вовк *місяць, як годинник, // без цифр, б'є вічність* має виразний зв'язок з індоєвропейським міфічним світоглядом, за яким місяць був мірилом часу. Місяць у Б. Рубчака — це посланець потойбічного світу, який змушує людину задумуватися над прожитим і нагадує їй про неминучий перехід в інший світ. Це найчіткіше і найрозлогіше виражено в поезії «Спомин про місяць»: *Місяць — так. Місяць знає // навіть віти, // навіть каміння. // Світло місяця // тіл не вмє ділити // і затає // мрії й тихі тіні. // Світло місяця // білі міти буде, // і вступаєш // у спомин з найдаліших граней. // Світло місяця // діл не вмє судити, // хоч карбує // долі шляхи на долоні. // Світло місяця // тіл не вмє ділити, // хоч уміє // жалом протягти скроні. // Місяць — так. Місяць знає. // Місяць — альфа. Місяць — омега.*

Архетипна метафора *очі → зорі* має давню і стійку традицію вживання у мові української поезії. Ця метафора наявна, наприклад, у поетичних текстах Лесі Українки, а в ХХ ст. — у поезіях О. Олесь, М. Вороного, В. Сосюри, Б. Рубчака та ін.: *зорі-очі, очі-зорі // тут і там (М. Вороний); і трава шепоче про небесні очі, // що крізь далі ночі сяйво шлють до ніг (В. Сосюра); зір нещирі очі (Б. Рубчак).* Результатом детального розгортання цієї моделі є метафори *зорі дивляться* (О. Олесь, Б. Лепкий, В. Свідзінський, Є. Маланюк), *зорі жмураються* (М. Вороний). Їх поява мотивована зовнішньою подібністю зіставлюваних об'єктів.

Високу продуктивність архетипних моделей зафіксовано у метафоризації концепту *вітер*, ключова серед яких *людина → вітер*. У слов'янській міфології і фольклорі вітер переважно поставав як дихання божества. Індоевропейське *dhoṓsos — 'дихання (живої істоти)', 'видихання, випускання повітря', 'запах' — було первинним, і тільки згодом з'явилося значення 'вітер' як розширення сфери вживання слова в його проекції на метеорологічне явище. Те, що митці часто звертаються до архетипних метафор, не означає відтворення міфу у віршовій формі, а свідчить про індивідуальне образне мислення традиційними категоріями.

Наприклад, використання слів *дихати, спати* профілює не так подібність вітру до людини, як інтенсивність вияву цього явища природи, що здебільшого

підтверджує й контекст: *легко, легко вітер дише* (Г. Чупринка). Архетипні метафоричні моделі, у яких закодована пам'ять етносу, входять у свідомість поета з мовою та культурою. У такому разі наявність їх у поетичному тексті природна і часто не залежить від інтенції автора. Проте послуговування архетипними моделями може бути й цілеспрямованим, як, наприклад, у Б.-І. Антонича, поетів Празької школи та І. Калинця. Водночас у поетичному мовомисленні усталений поетичний зміст архетипних метафор часто трансформується відповідно до нової доби та індивідуально-авторських творчих намірів. Наприклад, відгомін воєнних подій відчутний у метафорі *вітер ходить по лісі без жури й без тями // і землянку мою замітає снігами. // Замітає і скаржиться здимленій тучі, // що оце на дроти наштовхнувся колючі, // що лежать вони й досі, холодні й іржаві, // на вчорашній на волзькій моїй переправі* (Л. Первомайський). Традиційна персоніфікація вітру деталізована психологічною характеристикою (*без жури, без тями, скаржиться*).

Частотними в українській поезії ХХ ст. є метафори, що сформувалися на основі аналогізації вітру із птахом (О. Олесь, М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, Б.-І. Антонич, А. Малишко, Л. Костенко, Г. Чубач та ін.). Когнітивна структура *птиця* є традиційною та продуктивною донорською зоною українських поетичних метафор ХХ ст. Властивості птахів проєктують також на реципієнтні зони: *душа, небесні світила (сонце, місяць), опади і атмосферні явища (буря, сніговиця, блискавка та ін.), час, різні артефакти (корабель, човен та ін.), частини людського тіла та ін.* Мотиваційною основою більшості орнітологічних метафор є міфологічні уявлення. Це, зокрема, стосується моделей *птиця* → *вітер*, *птиця* → *хмари*, *птиця* → *сонце*, *птиця* → *блискавка*, *птиця* → *час*.

Образи птахів ґрунтуються на архетипах та широко представлені в різних релігійних системах, міфопоетичних традиціях і ритуалах, у символах і емблемах. Основними властивостями птахів, які проєктуються на реципієнтні зони, є наявність крил і здатність до польоту; зв'язок із повітряним середовищем (небом); легкість і швидкість пересування; здатність до «співу» та ін. У процесі метафоризації поети найчастіше вживають загальну назву *птахи*, а також мовні знаки розповсюджених в Україні птахів: *ворона, крук, яструб, орел, голуб, лебідь, ластівка, соловей*. В українській поезії це традиційно опоетизовувані образи, які здатні реалізувати певне емоційно-оцінне забарвлення, пов'язане з їх символічним змістом.

Так, *ворона, крук, яструб* позначені негативним емоційно-оцінним забарвленням, а *голуб, лебідь, ластівка, соловей* — позитивним. *Птиця* і *орел* залежно від контексту реалізують або позитивне, або негативне забарвлення. У процесі метафоризації символічний зміст та емоційно-оцінне забарвлення у більшості випадків доповнюють профільовані ознаки.

Окремою донорською зоною в українській поезії ХХ ст. є когнітивна структура *крила*, що спричинено її автономним відносно когнітивної структури *птиця* існуванням у міфології, фольклорі, різних видах мистецтва, геральдиці тощо. Впродовж тисячоліть у всіх культурних традиціях образ *крил* пов'язували з духовністю людини, з життям її душі. Це «солярний символ, який означає божество, духовну природу, дію, силу волі, силу розуму» [3: 254].

Відповідно властивості донорської зони *крила* часто проєктують на ті реципієнтні зони, які пов'язані із внутрішнім світом людини. Крилатими традиційно зображують в українській поезії ХХ ст. *душу, думку, мрію, радість, щастя, надію, тугу, розум*, а також *волю, свободу* та ін.

Частотна в мові української поезії ХХ ст. метафора *крилате слово: летять, летять // слова сереброкрили* (М. Йогансен), *тільки слово // розкуте крилате //*

благословить (В. Вовк). За міфологічними уявленнями, *слово* — це невидима еманція *душі*. Відповідно якщо *душа* — це *птаха*, то *слово* — *крила* цього *птаха*. Вперше метафоричний епітет *крилатий* щодо *слова* почав вживати Гомер у своїх творах «Іліада» та «Одіссея» [3: 485], згодом це словосполучення стало цілком традиційним для поезії.

Здавна слова, що виражали духовні прагнення людини, відрізнялися від буденної мови своїм специфічним звуковим оформленням. Молитви язичників були ритмічними, мелодійними, гучними, їх співали хором. Тому цілком закономірно, що крилатими постають в українській поезії *пісня* та *спів*: *злітає пісня, молода, крилата* (В. Сосюра), *на крилах співу* (О. Теліга). С. Я. Єрмоленко зазначає: «сема “крилатості” виявляє свою конструктивну роль і в метафорах, що образно розкривають зміст понять *спів*, *пісня*, які також належать за своїми контекстуально-семантичними зв’язками до парадигми *думка — слово*» [4: 165]

Когнітивна структура *крила* є донорською зоною для метафоризації *вітру*, *бурі*, *хмар*, *блискавки* та ін., а також *часу* (*досвіток*, *ранок*, *день*, *вечір*, *весна*, *літо*, *осінь*, *зима*).

Образ *крил* у мовотворчості окремих митців може набувати масштабності, ставати наскрізним. За спостереженнями С. Я. Єрмоленко, цей образ пронизує словесну творчість І. Драча «на рівні окремих лексем типу *крилато*, *крилатий*, *розкрилити*, синтаксичних конструкцій (*крила розкрилити*; *крило до крила — буде в пісні крило*), цілих текстів, де слово виростає до символічного змісту, як у згаданій новорічній баладі “Крила”» [4: 255].

Архетипні метафори становлять «субстратний шар» української поезії ХХ ст. Як носії інваріантного змісту архетипні метафори є своєрідними матрицями, концептуальними схемами, які спрямовують процес творення естетичного словесного цілого, забезпечують його тяглість у канонах літературної традиції і водночас, апелюючи до уяви, детермінують виникнення нових змістів. Розвиток архетипної метафори відбувається у процесі інтелектуальної активності носіїв мови (творчих особистостей) під впливом соціокультурних чинників та регулюється лінгвокогнітивними механізмами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : [общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной]. — М. : Прогресс, 1990. — С. 5–32.
2. Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика : [уч. пособ.] / А. Н. Баранов. — М. : Флинта : Наука, 2007. — 592 с.
3. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. — К. : Либідь, 2005. — 664 с.
4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
5. Ільницький М. На перехрестях віку : у 3 кн. / М. Ільницький. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — Кн. I. — 838 с.
6. Кузьміна Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н. А. Кузьміна. — М. : Едиториал УРСС, 2004. — 272 с.
7. Лотман Ю. М. Миф — имя — культура / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Лотман Ю. М. Семиосфера. — СПб : «Искусство-СПБ», 2004. — С. 525–543.
8. Постмодернизм. Энциклопедия [сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко]. — Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. — 1040 с.
9. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. ХХ ст. / Л. О. Ставицька. — К. : Правда Ярославичів, 2000. — 156 с.
10. Тынянов Ю. Н. Литературный факт / Ю. Н. Тынянов // Поэтика. История литературы. Кино. — М. : Наука, 1977. — С. 255–270.

11. Франко І. Из секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. — К. : Наукова думка, 1976 – 1986. — Т. 31. — 1981. — С. 45–119.
12. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра / Фрейденберг О. М. — М. : Лабиринт, 1997. — 448 с.
13. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Архетип и символ. — М. : Ренессанс, 1991. — С. 92–128.
14. Юнг К. Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству / К. Г. Юнг // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. Трактаты, статьи, эссе. — М. : Изд-во МГУ, 1987. — С. 214–231.
15. Юнг К. Г. Понятие коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Аналитическая психология. Прошлое и настоящее. — М. : Мартис, 1995. — С. 71–79.

УДК 811.161.2'373.7

Анатолій Поповський,

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

СЕМАНТИЧНИЙ РЯД «ПОБИТИ КОГОСЬ ЗА ЩОСЬ» В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРЕМІЙНОМУ КОРПУСІ (етнокультурний і стилістичний аспекти)

У статті розглядаються фразеологічні одиниці зі значенням «побити, посварити когось за щось» та їхні синонімічні відповідники у фольклорних, художніх та публіцистичних творах. Привертається увага до розмежування семантичних та стилістичних значень у процесі їх трансформації.

Ключові слова: *фразеологізм, синонімічний ряд, семантичні та стилістичні функції фразеологічних одиниць.*

В статье рассматриваются фразеологические единицы со значением «побить, отчитать кого-либо за что-либо» и их синонимические соответствия в фольклорных, художественных и публицистических произведениях. Особое внимание уделяется дифференциации семантических и стилистических функций в процессе их трансформации.

Ключевые слова: *фразеологизм, синонимический ряд, семантические и стилистические функции фразеологических единиц.*

Phraseological units with its particular components are examined in this article. These components are the words with meaning «to beat», «to give somebody a dressing down», and «to give a good lesson to somebody», «memorable event of giving somebody a dressing down». Especial attention is paid to differentiation of semantic and stylistic functions in the process of their transformation.

Key words: *phraseological expression, «to give somebody a dressing down», «memorable event of giving somebody a dressing down», synonymic line, semantic and stylistic in the process of transformation.*

Важливим стилістичним шаром словникового складу української мови в лінгвоментальному й етнокультурному виявах є розмовна лексика. Це слова, що мають знижене (порівняно з нейтральною лексикою) стилістичне забарвлення й використовуються в усних різновидах мови — невимушеній бесіді, побутовій розмові тощо, як-от: *гармидер, прочухан, балаканина* та ін. Вони надають мові неофіційного звучання, через це вважаються нехарактерними для офіційно-ділового та наукового стилів, але досить широко використовуються у фольклорі, публіцистиці та художній літературі.

Метою цієї статті є аналіз фразеологічних одиниць зі значенням «побити, посварити когось за щось» та їхніх синонімічних відповідники у фольклорних, художніх та публіцистичних творах в етнокультурному та стилістичному аспектах.

У фразеологічних одиницях як народної, так і літературної казки досить поширеними є сполуки з дієсловом *дати* (*давати*), що формують групу фразеологічних синонімів, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення [15: 212].

Такі фразеологічні сполуки із цим компонентом формують своєрідний семантичний ряд «побити когось за щось» і засвідчені у фольклорних, художніх творах та лексикографічних джерелах: *дати доброго дерпана* : *Я ж тим часом покину дитину та як дам доброго дерпана собакам, так вони всі геть позабігають, а я знову ухвачу дитя і побіжу далі* [6: 88], *дати гостинця*: *А ти тут зажди, небоже, хай-но їхатиму з гаю, я ще дам тобі гостинця, а тепер часу не маю* [18: 304], *дати доброго шквару*: *То ти, як уже старий собака і добре знаєш своє діло, зараз згвалтуєш собак по всім селі та й одури їх так: веди на другий кінець села, неначебто ми там, і нахваляйся нам дати доброго шквару* [6: 88], *дати маку* — у ФСУМ маємо «втерти маку» [19: 158]: *...А якби на землі се було, то й тобі, ледащиці, Дав би я маку; а то, як жидюга мене одуривши, Пхнув ти, як з мосту* [5: 449], *дати доброї лозини* («надавати лозанів»): *Даймо йому, хлопці, доброї лозини, хай не забуває Лихої Години!* [12: 335], *дати од лукавого з перцем* — у словника «дати перцю», «всипати перцю» [19: 153]: *Лучче ж давайте і ми їм дамо од лукавого з перцем* [5: 451], *дати фефери*: *Тому дам такого фефери, що і до нових віників пам'ятатиме!* [6: 90].

Слово *п р о ч у х а н* трапляється в українських писемних пам'ятках XVIII століття. Воно здебільшого фіксується в таких фразеологічних одиницях як «пам'ятковий прочухан», «дати прочухана», «всипати прочухана», рідше виступає як самостійна лексема «прочухан», «прочуханка», «тіпаніна» тощо. Але кожна із них має свою історію й віддзеркалює реальні суспільно-історичні умови та обставини життя різних епох, як-от: *Олекса не міг примиритися з думкою, що стільки трудів, стільки боротьби, голоду, страху, ризику та ще впереді батькова тіпаніна — і все те за пусто-дурно* [20: 75]. *Раз школяр сунув засмученим, бо Олена Яківна прочухана всипала, що чергував у класі кепсько...* [2: 45].

Словосполучення *пам'ятковий прочухан* означає: побити так, щоб у пам'яті потерпілого надовго збереглося те, з якою метою робилося тілесне покарання. Появу та функціонування цього фразеологізму пов'язують із захватом чужих земель часів гетьманщини та засвідченими у зв'язку із цим суперечками й судовими тяжбами, для справедливого рішення яких необхідні були свідки, які б добре знали спірні межі земельних володінь. Із цією метою землевласник брав з собою майбутнього спадкоємця, сина-підлітка, і, обходячи межі своєї території, бив

його міцною лозиною, привертаючи увагу до рельєфу місцевості чи до інших її прикметних ознак, щоб він добре запам'ятав межі власного землеволодіння.

Зі скасуванням кріпосного права цей вираз втратив своє ритуальне значення і в сучасних лексикографічних працях маємо такі його синонімічні відповідники, що значно розширюють і збагачують скарбницю української фразеології, якот: **дати пам'ятного (пам'яткового, в пам'ять, пам'ятку)** кому і без додатка. Побити кого-небудь, щоб довго пам'ятав. — *Йй-богу, кажу до Левадихи, — нарву кропиви, та простягнімо Палажку коло криниці та даймо їй доброї прочуханки та пам'ятного, щоб не забувала відер (Н.-Лев.); Дали в пам'ять, що й до нових віників не забуду (Укр. присл.); Не завадило б йому [злодієві] дати пам'ятку, — каже один соляр (Фр.) [19: 223].*

Проте не міліє благодатна криниця й живого народного мовлення, збагачуючи цей семантичний ряд: **дати пам'ятник**. Побити, покарати (щоб пам'ятав) [17: 375]; бук. **намили'ти шию** [1: 88], **бойк. да'ти бо'бу** [14: 54], **карп. да'ти бо'бу** [11: 14], **с.-наддніпр. джосу дати** комусь [21: 269], **лемк. бити як гамана** [3: 37], **півд.-волин. як Гаман (гамана) [в мішку]**, зі словом б и т и, **зневажл. Дуже сильно. Ох, будеш ти битий сьогодні як Гаман в мішку; дати (заробити) паска (пасків)**, кому; *Не роби так, бо паска заробиш; дати пьори (пьорки, тьорки)*, **зневажл. 1. Висварити. А ж ми йому пьорки дали — швидко втік; 2. Втікати. А я як дав — пьори і вони не догнали; розкрасити як писанку, ірон. Побити (із синцями); поставити фонаря (фінгала)**, **жарг. Набити синець під оком; руки прикладати, несхв. Бити. Таке нещастя, а ще й буде руки прикладати; розквасити носа, несхв. Побити до крові із носа. Доки носа не розквасили, то ще сміливий** [9: 27, 33, 75, 82, 83, 90] та ін.

Дати прочухана — побити кого-небудь за провину. Таке покарання практикувалося в школах минулих часів у суботні дні не як покарання за якісь пустощі чи невивчений урок, а для навіювання страху учням. Із таким же значенням цей фразеологізм вперше реєструється в словнику П. Білецького-Носенка (1843 р.). Свідченням такої екзекуції є спогади В.Г. Шевченка про Тараса Григоровича Шевченка: «Одного разу вчитель був вельми злим і перепоров більшу частину учнів. Положили старшого з учнів (давно вже нині покійного) Василя Крицького. Вставши з-під різок і поправляючи штани, Крицький сказав: «Ех, нема на тебе Тараса!». Почувши ці слова, учитель ще більше розійшовся: знову положив Крицького і знову заходився стьобати його [22: 29].

У процесі історичного розвитку української літературної мови значно розширилися семантичні та стилістичні можливості цього фразеологічного ряду **дати прочуханки (прочухана), прочухан**. У дожовтневій українській художній літературі він уживався здебільшого зі значенням **бити, «лупцювати, суворо карати»**, наприклад: *Пам'ятавав ляшок ту прочуханку до нових віників! Було, як наїдуть гості до старого пана, то він і звелить ляшкові розказувать, як його Дорош оддубасив. Хоч воно і давно минулось, а, було, як почне сердешний розказувать, то й дрижить і озирається, неначе Дорош стоїть за плечима з лозиною [16: 192]. Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив: «Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо пана, щоб не квапився ганятися за бурлаками!»*

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, йй-богу, добре! **Даймо** йому доброї **прочуханки**, щоб пам'ятав до нових віників, — загули бурлаки [13: 73]. А ось і сам процес відтворення прочуханки: *Як той звір кидається на товарию, так кинувся Микола на Бжозовського ліжку і наляпав панові ноги... Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давати*

стусани в груди [13: 74]. Квітка-Основяненко в «Конопотській відьмі» яскраво змальовує реалії громадської прочуханки:

— Так возклоніть же її паки! — закричав Ригорович, — і **сотворіть** їй школярську **сікцію**, яко же і нам во оноє урем'я субітки твориша... — Ще добре і не вимовив, а хлопці вже монтувались: розперезали, положили, січуть... і вже нашії Явдосі не до казки; вже і в неї у самої на спині ...латок з сімдесять, як у чоловіка Сажки... Мовчала-мовчала, хотіла відтерпітись... так ще не родився той чоловік, щоб утерпіть під різками! Далі як заскавучить, як заскиглить... а далі як стане кричати:

— Не буду до суду, до віку!... Батечки, голубчики!... Пустіть, пустіть... І ось результати такої езекуції: Сумна і невесела ходила по своїй хаті, проводивши когось від себе і зачинивши двері, конопотська відьма Явдоха Зубиха після **прочуханки**, що їй дали край ставка при усій громаді за чаклування [8: 43].

Тільки витяг Нечай з піхов шаблю, — знову став веселий, гукає: «Та й до біса їх, вражих ляхів, — буде на чому шаблі погуляти! Ану, хлопці, **дамо** ляхам **чосу!**» [7: 114]. «А тоді люде, що живуть по зимівниках, тікають з хат і ховаються по скелях та терниках, а з Січі виступає військо та такого **дає** татарам **чосу**, що вони часом і додому не потрапляють» [7: 414].

У творах радянського періоду ця фразеологічна одиниця вживалася активніше зі значенням «посварити», «покартати», «висловити громадську догану», «зробити попередження», ніж «бити», «побити».

У пострадянський період цей вислів набув суспільно-політичного спрямування, як-от: «Микита Хрущов, зважаючи на те, що замість депортованих татар з Криму і термінове заселення його 10 млн. українців, їде до Москви з тим, щоб Крим приєднати до України, і отримує там страшну **прочуханку**» (Ю. Шаповал «Мить історії». — Укр., радіо, 27.02.2009). Скульптор Макогон розповідає про ще **одну нагінку**, яку мав Довженко одразу після визволення Києва. В ті дні Ол[ександр] П[етрович] ходив у полковницькій формі (вона йому дуже пасувала, і він любив її носити), оглядав Київ і зайшов до Володимирського собору. Саме йшла відправа. Настав момент, коли люди впали на коліна. Як тут поведисть полковникові? Вийти? Незручно. Стовбичити серед колінопреклоненого люду — незручно теж (це так пояснює Макогон). І Довженко також опускається [...]. Наступного чи й того ж дня вже було донесено нагору, начальству... Тоді й **було дано** ще одну (яку-то вже за ліком) **нагінку**... [4: 34].

Значно розширився синонімічний ряд **ФО дати прочуханки (прочухана)** у сучасних лексикографічних працях: **давати дрозда, давати жару, давати зуботичину, давати прикурити, вирівнювати ребра** [19: 210], **давати стусанів, давати буханів, давати штовханів, годувати штурханцями, дати субітки** [19: 211], **дати ціпка, давати (завдавати) / дати (завдати, всипати і т. ін.) бобу, давати чосу, давати перцю, виправити щелепи, давати духопелів, давати чортів** [19: 212], **давати (задавати і т. ін.) / дати (всипати, задати) хльосту (хлосту, хльору), дати березової каші, почастувати березовою кашею, витерти ворсу всипати перцю, дати прасу** [19: 213], **дати гарту, давати по шиї (по потилиці, по гамалику), дати наминачки, дати дранки, дати табаки понюхати, пом'яти боки** [19: 222], **дати перегону, дати пинхви, дати під [сьоме] ребро, дати по зубах, дати по кумполу (по тикві), дати тирси, дати чиньби, дати швабу (шварки)** [19: 223].

Семантичний ряд **ФО** зі значенням «побити когось» широко представлений також і в регіональних словниках: зах. вол. **каркувого дати** [10: 136], с. наддніпр. **гену дати** [21: 225] півд. волин. **хрестити різками** [9: 113] та ін.

Лише у «Фразеологічному словнику східнословобожанських і степових говірок Донбасу» Віктора Ужченка, Дмитра Ужченка (2013) таких одиниць зафіксовано понад 120. Серед них найбільшу групу становлять на тему «бити, лупцювати»:

бєбєлєв надавати кому — побити кого; **бєбєхє справляти** — бити кого; **давати бєжєнят** — сварити, бити; **набити бриндзали** кому, **грубо** — побити кого-н.; **дати в бубон (у бубєн.) жарг.** — ударити, побити; ударити по голові; **дати в роговий відсік, жарг.** — ударити, побити; **виписати вітамін Рє, жарт.** — дати ременя, побити; **вуха намилити** кому — побити кого-н.; **попереламувать граблі** на кому — побити; побитися; **мурцонути по гризлу, грубо** — ударити по голові, побити; **дати лупки** кому — кого-н. побити; **зрівняти з дорогою** — знищити, сильно побити; **схватити дрозда** — бути битим; **годувати зуботичками** кого — бити кого-н. в лице; **дати по кабачку** — ударити, побити; **давати ремінних капєль** — бити, карати; **кийок плаче** по кому — кого-н. треба побити за якусь провину; **надавати книшів** кому — побити кого; **на кулаках носити** кого — часто бити, знущатися з кого; **приміряти кулак до вуха** — бити кого-н.; **кунделєв навішати** кому — побити кого-н.; **лисканців надавати** кому — побити кого, дати ляпасів; **дати (причєпити) лички** кому — побити кого; **одпустити (надавати) личків** кому — кого-н. побити; **люльки дати** кому — побити кого; **дати маку** — побити, покарати; **виписати (дати, надавати) мемєлєв (мемєлю)** кому — побити, відлущувати кого; дати мзди кому — кого-н. побити; **дати по місцю, де крила зростаються, євф.** — ударити нижче спини; **дати по місцю (по місту), де руки зростаються** — ударити, побити; **морду начистити (почистити)** кому — побити кого; **розім'яти м'язи** — побити; **носити на носках (на передках)** кого, *ірон.* — бити; **у нюх дати** — ударити, побити; **дати в нюшку** — ударити; **дати пам'ятник** — побити, покарати (щоб пам'ятав); **надавати пєньків** кому — побити кого-н.; **відбити печінку (пічінку, пічінки)** — побити, вдарити; **заїдити в пику** — ударити, побити; **давати під задники** кому — бити кого-н.; **поблаговловити по потилиці** кого — ударити; **у потилицю заглядати** — карати, бити; **дєть по почкам** — ударити, побити; **синців наставити** — побити; **зробити профілактику** — побити; **давати прочухрана** кому — бити, лущувати, сварити, гостро критикувати кого; **дати прочухранків** — побити, покарати; **дати на пряники** — відлущувати дитину, насварити за якусь шкоду; **дати лівою п'яткою в правий нєс** — побити; **по саму п'ятницю** — сильно, дуже (сварити, бити); **пощитать ребра** — побити; **дати редиски** кому — побити кого, вдарити; **ремінцем поглядити** — побити, покарати; **драти ремєнь** — битися; **вставити роги** кому — покарати, побити кого; **почєсати роги** кому, *жарг.* — побити кого; **давати поміж (між) рєг (роги), жарг.** — бити, сварити, кого-н.; **ріпу начистити / чистити** — побити (перев. голову); **дати рогача** — побити; **дати рубля** — побити; **прикладити руку** — побити кого-н., ударити; **дати сала; дати в сало** кому — побити, вдарити кого; **салом по мусалам** — ударити по обличчю; **знаходити сєлєзінку** — бити; **дати в сливу** — ударити, побити; **дати по сосці** — ударити, побити; **в сопло дати** — ударити по обличчю; **вєбити як соях** кого — дуже сильно побити; **відміряти з стєлє до підлоги** — побити, покарати, відшмагати; **стєвбуханців дати** кому — побити кого; **дати тирси (тирсєв)** — побити; **навішати товчачиків** кому — кого-н. побити; **тріпака задати** кому — побити кого; **поглядити утюгом (отюгом), жарт.** — ударити чимось важким; **начистити фізіономію** кому, *жарт.* — побити кого; **заглядати під хвіст (під хвєста)** — сварити, бити, карати; **заглядати в холку** кому — бити кого, сварити; **намилити холку** — побити; **розбити хрюшку** кому — утихомирити кого, розбивши лице; **надавати по чалдону, жарг.** — побити по голові; **надрати шию** кому — побити; **дві шури отягти** кому — побити кого.

Мєнша за обсягом група фразєологізмів зі значєнням: а) «с в а р и т и, л а я т и, в и ч и т у в а т и»: **роздавати горіхи (оріхи)** кому — вичитувати кому; сварити когось; **губу (губи) розкатати, жарг.** — сварити, лаяти; **установити диню** кому, *жрм.* — полаяти кого; **давати на пиріжки (на пирожки)** — сварити, лаяти; **піти на рентген**

до кого — хто-н. буде сварити; *усіх родичів почухати* — грубо насварити, налаяти; *намилити чуба* кому — вилаяти, покарати; *узяти в штоси* — насварити, полаяти та ін.; б) « п р о в ч и т и , п р и с т р у н и т и »: *вкрутити гайки* — провчити; *по-вкручувати гайки* кому — заспокоїти, приструнити кого тощо.

Проте чітке розмежування між тематичними рядами залежне від конкретної ситуації, висловленої в усній формі чи писемному контексті.

Фразеологізм «дати прочухана» та його синонімічні ряди введено до реєстру фразеологічних, тлумачних, діалектологічних і перекладних словників. Проте ще поза увагою мовознавців лишаються його багатющі художні ресурси як у живому народному мовленні, так і в численних фіксаціях сучасної різножанрової літератури й фольклору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бабич Н. Д.* Лексичні варіанти ФО буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування) / Н.Д. Бабич // Проблеми дослідження лексики і фразеології: Тези доп. — Ужгород, 1978. — С. 87 — 88.
2. *Басанець Олександр.* У затишному кубельці: новели й оповідання для домашнього читання / Олександр Басанець. — Кременчук : ПП Цербатих, 2007. — 56 с.
3. *Вархол Н., Івченко А.* Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. — Пряшів : Словацьке пед. вид-во, 1990. — 160 с.
4. *Гончар Олесь.* «Берегти світло в душі...»: про віру та сім'ю: із щоденникових записів / [упорядкув. підготов. текстів, ілюстр. матеріалу Гончар Л. О.]. / Олесь Гончар. — К. : Веселка, 2011. — 223 с.
5. *Думитрашко К.* Жабомишподралівка / К. Думитрашко. // Український сатирик: зб. сатир. та гуморист творів укр. письменників: для ст. шк. віку / [упоряд., передм. та приміт. Ю.І. Цекова; худож. І.А. Вишинський]. — К. : Веселка, 2000. — 519 с.
6. *Карпенко Г.* Вовк і старий собака / Григорій Карпенко. // Срібна книга казок: українські літературні казки. — К. : Веселка, 1992. — 126 с.
7. *Кащенко А. Ф.* Зруйноване гніздо: іст. повісті та оповідання / [упоряд., авт. післямови та приміт. В.Г. Беляєв]. / А. Ф. Кащенко. — К. : Дніпро, 1991. — 647 с.
8. *Квітка — Основ'яненко Григорій.* Конотопська відьма: для серед. та ст. шк. віку / [упорядкув. текстів, передм., підготов. комент., прим. та навч. — матеріалів К. Г. Борисенко]. / Григорій Квітка-Осно'вяненко. — К. : Школа, 2006. — 272 с.: іл.. — (Шкіл. хрестоматія).
9. *Кірілкова Н. В.* Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок / Н.В. Кірілкова. — Острогожск — Рівне : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. — 128 с.
10. *Корзонюк М. М.* Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк. // Українська діалектна лексика: зб. наук. праць. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 62-267.
11. *Лавер В. И.* Фраземика украинских диалектов карпатского региона: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук: спец. 10.02.01 — украинский язык / В.И. Лавер. — К., 1992. — 50 с.
12. *Манжура І.* Лиха година (Великодня казка) // Вибрані твори. / І. І. Манжура. — К., 1961. — 224 с.
13. *Нечуй — Левицький І. С.*: зібрання творів у десяти томах / І. С. Нечуй-Левицький. — К. : Наукова думка, 1965. — Т. 3.
14. *Онишкевич М. Я.* Словник бойківських говірок / М.Я. Онишкевич. — К. : Наукова думка, 1984. — Ч. 1 — 2.
15. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. — К. : Наукова думка, 1973. — 280 с.
16. *Стороженко О. П.* Марко Проклятий: Повість. Оповідання / [упоряд., передм. та приміт. П. Хропка]. / О. П. Стороженко. — К. : Дніпро, 1989. — 623 с.

17. Ужченко В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. — Вид. 6-е, доповн. й переробл. — Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. — 552 с.
18. Українка Леся. Твори в 2-х томах. — К. : Наукова думка. 1986. — Т.1. — С. 301 — 322.
19. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. — Друге видання. — Кн. 1, 2. — К. : Наукова думка, 1999.
20. Хоткевич Г. М. Довбуш. / Г.М. Хоткевич. — К. : Дніпро, 1965.
21. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4-х т. / В. А. Чабаненко. — Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992, — Т. 1 — 4.
22. Шевченко В. Г. Воспоминания о Тарасе Шевченко / [составл. и примеч. В. С. Бородина и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского]. / В. Г. Шевченко. — К. : Дніпро, 1988. — 606 с.

УДК 811.161.2'42

Олена Маленко,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ НАПРЯМ ВИВЧЕННЯ МОВИ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

У статті подано коментар щодо етапів становлення етнолінгвістики як антропологічно орієнтованого мовознавства на теренах європейської східнослов'янської гуманітаристики. Увагу приділено теоретичним засадам етнолінгвістики та аспектам практичного застосування здобутих знань у суспільному й освітньо-культурному контексті.

Ключові слова: *етнолінгвістика, мова, етноментальність.*

В статье прокомментированы этапы становления этнолингвистики как антропологично ориентированного языкознания в пределах европейской восточнославянской гуманитаристики. Внимание уделено теоретическим основам этнолингвистики и аспектам практического применения полученных знаний в общественном и образовательно-культурном контексте.

Ключевые слова: *этнолингвистика, язык, этноментальность.*

The article presents a commentary on the development stages of ethnic linguistics as anthropologically oriented linguistics in the domain of European East Slavic Humanitarian Studies. Attention is paid to the theoretical principles of ethnic linguistics and the aspects of practical application of the gained knowledge in social, educational and cultural aspects.

Key words: *ethnic linguistics, language, people, ethnic mentality.*

Світоглядні засади наукового осмислення феномену мови, як і багато явищ у нашому бутті, мають тенденцію циклічності: тобто періодично змінюються, оновлюючи методологію дослідження й опису мовних явищ. Повторної актуальності зазнають ті концепції, які вже були опрацьовані попередниками, але з часом поступилися місцем більш новітнім теоріям і практикам. Отже, перебіг досліджень мови відзначається динамічністю й наступністю, проте настає момент, коли виникає логічне питання: *а що ж далі або для чого це все?*

Тому представлені рефлексії торкаються більшою мірою не озвучення вже відомої теоретичної інформації про етнолінгвістику, а тих аспектів, які навертають інтелектуальну науку, зокрема гуманітаріку, на її практичне завдання — бути корисною для суспільних потреб людини. З огляду на це, *мета* розвідки — прокоментувати етапи формування світоглядних та методологічних засад етнолінгвістики, а також наголосити на тих наукових концепціях, що практично прислужилися людині у сферах освітньо-культурного простору.

Зацікавлення національно-культурною специфікою кожної з мов, що на сьогодні є вельми популярним у лінгвістиці, сягає доби становлення європейського романтизму, коли постала потреба формування національної ідеї, яка спирається на наявність у народу його власної території, історії, героїки й мови. У межах цієї концепції Вільгельм Гумбольдт сформулював відомий нам постулат: мова є духовною енергією народу, у дивовижний спосіб закодованою у звуках.

Мова, зазначав мислитель, завжди втілює в собі своєрідність цілої нації, тому в її надрах ми «повсякчас знаходимо сплав власне мовного характеру з тим, що сприйнято мовою від характеру нації» [4: 373]. Виходячи із цього, маємо розуміти: усе, що пов'язане з етнобуттям — ментальним, культурним, духовним, предметним і уявним, відбивається у мові; Отже, формувалося усвідомлення людиною свого етнічного й національного статусу та його ідентифікації через мовний код.

Таке осмислення мови зазнало розвитку в працях представників Харківської філологічної школи (професори І. Тимківський, І. Орнатовський, Із. Срезневський, О. Потебня), що закладали підґрунтя східнослов'янської лінгвістики на засадах психологізму. Паралельно із цим активізувалося збирання, записування й публікація зразків усної народної творчості — пісень, легенд, приказок та ін. Відомий історик та етнограф М. Костомаров захистив 1843 року в Харківському університеті дисертацію про історичне значення української народної пісні, акцентувавши увагу на такому об'єкті, як давня символіка народнопоетичних текстів.

Наукове дослідження фольклорної практики слов'ян продовжив О. Потебня: спочатку в магістерській дисертації «О некоторых символах в славянской народной поэзии», а далі — у першій докторській дисертації «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1866). У своєму науково-аналітичному вивченні феномену фольклорного тексту як репрезентанта давньої слов'янської духовності О. Потебня, розвиваючи ідеї В. Гумбольдта про мову як діяльність духу народного, прагне віднайти глибинний зв'язок філософського, психологічного, етноментального й власне мовного рівнів у творенні колективного художнього досвіду нації. Найвищим завданням мовознавства, на думку вченого, є «вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, власне, того, що тільки і мало б називатися народністю» [9: 48].

Учений виокремлює мову як домінуючий чинник формування думки, свідомості, буттєвих орієнтирів і окремого індивіда, й етносу в цілому: мова є настільки

ж творенням людини, наскільки народу (праця «Мысль и язык» [9]). Мова, за О. Потебнею, виконує вагомую функцію у творенні духовного світу етносу на найдавніших етапах його становлення й розвитку, у вибудовуванні його світоглядних засад, сприяє інтеріоризації його життєво-буттєвих площин.

Ця думка Потебні знаходить розвиток у міркуваннях сучасних етнолінгвістів про те, що саме мова дає «чудовий ключ до розуміння тих обставин, у яких живе народ. Адже мова не просто опосередковує світосприймання, але й відповідним чином структурує й активно конструє специфічний етнокультурний, праксеологічний і психічний досвід своїх носіїв. Породжена мовою, через мову і з допомогою мови унікальна мовна картина етносу сама стає дієвим системоутворювальним і формотворчим чинником отих обставин, однією з інтегральних умов усієї життєдіяльності етносу. Вона ... також «єднає» ментальність і повсякденну практичну діяльність — трудову, побутову, комунікативну тощо» [8: 206]. Тож, для осмислення своїх душевних порухів, зовнішніх сприйнять «людина мусить об'єктивізувати їх у слові, і слово це узгодити з іншими словами» [9: 156].

Мова як система знаків, зв'язок мови з мисленням; природа словесного образу й загалом словесної творчості; національний характер мови — це ті ключові позиції, на яких трималися наукові дослідження в царині східнослов'янського мовознавства II половини XIX ст. Окрім цього формувалися основи методичних аспектів навчання рідної (національної) мови. Так, власні напрацювання з вивчення слов'янської міфології та символіки були використані Ф. Буслаєвим у рекомендаціях з вивчення російської мови в шкільній освіті, де значна увага приділялася ознайомленню учнів із закладеною в усній народній творчості інформацією про звичаї й традиції народу.

Праці Потебні, а також Буслаєва, Введенського, Веселовського щодо народної міфології й символіки стали плідним орієнтиром у теорії й практиці українського й російського символізму як художньо-естетичного напрямку в поезії (кінець XIX — початок XX ст.), що сприяло оновленню й збагаченню східнослов'янського художнього мовомислення. Загалом формування теорії словесності в ті часи відбувалося завдяки спільним шуканням у царині мови й літератури й перебувало під знаком національно-культурних домінант.

Спираючись на праці Гердера й Гумбольдта, на початку XX ст. активізували вивчення специфіки різних мов крізь призму характеру народу — носія мови та його звичаїв і традицій, й американські мовознавці, зокрема Ф. Боас та його учні. Беручи за основний дослідницький матеріал мову різних індіанських племен, які не мали писемності, відшукуючи в ній елементи їхньої культури, учені намагалися зрозуміти її специфіку саме через мову, більше того, їх цікавило, як утілюється в цих мовах уявлення індіанців про світ і своє місце в ньому. Тобто пошуки знань про плем'я відбувалися шляхом вивчення його мови. Це була реалізація важливого суспільного завдання — віднайти інформацію про тих, хто був автохтонним населенням обох Америк, у кому втілено генетичний дух цієї землі. Ідеї Боаса підхопили й розвинули у своїх студіях Е. Сепір та Б. Уорф, які постулювали, що пізнання світу визначено мовою, якою послуговуються люди (різні мови — різні картини світу). Так закладалися підвалини етнолінгвістики (антропологічна лінгвістика, когнітивна етнолінгвістика).

Здійснюючи шлях психологічного, формально-структуралістського, функційного, когнітивного, прагматичного аспектів вивчення мови, лінгвісти кінця XX століття знову повернулися до питання етноментальних особливостей зразків мовної й мовленнєвої діяльності людини.

Питання *чому?* відводить нас до основної методологічної стратегії в сучасній лінгвістиці — антропоцентризму, у форматі якого досліджують зараз мову. Людина як творець і споживач мови, її реципієнт та інтерпретатор виявилася не універсальним та безликим *Homo Sapiens* і *Homo loquens*, а насамперед *Homo Ethnikus* — чоловіком чи жінкою, людиною, зануреною в соціальний контекст чи позбавленою цього, активним чи пасивним комунікантом у контексті насамперед етнокультурної традиції.

Окрім суто методологічних мотивів зацікавлення етноментальними особливостями людини-мовця, маємо й вагомні суспільні причини збереження, і, відповідно, декодування інформації, пов'язаної з національно-культурними кодами. Свідомість сучасної людини перебуває в складних умовах соціальних і світоглядних протиріч: з одного боку, маємо тенденцію до формування спільного буттєвого універсуму (територіального (як, наприклад, Євросоюз), освітнього, культурного, інформаційного, вербального), де кожна людина може почуватися комфортно як носій спільної інформації й комунікант, що вільно володіє мовою міжнародного спілкування, скажімо, англійською), з другого — навіть у таких, певною мірою, комфортних умовах людина має набір тих ознак, які вирізняють її з-поміж інших: її реакції, смаки й уподобання, духовні й моральні пріоритети, етичні й поведінкові норми, навіть оцінні модуси — можуть бути різними залежно від *етноментальної* генетики. Розуміння цього здатне вплинути на багато речей: від порозумінь у приватній сфері до улагодження соціальних і політичних конфліктів.

І, як виявилось сьогодні, сучасній людині важливо знати свої корені для здійснення власної етнічної ідентифікації й збереження тих етнокодів, що вирізняють її з-поміж інших. Таке усвідомлення й такі наміри продукували наприкінці ХХ століття ряд гуманітарних сфер, предметом вивчення яких став етнокомпонент людської свідомості й культури: етнологія, етнолінгвістика й лінгвокультурологія, етнопсихолінгвістика, етнолінгвістична географія, етнопедагогіка, етнопсихологія та інші. У складі цих термінологічних назв, зазначає С. Я. Єрмоленко, «компонент *етно-* містить у своєму змісті інформацію про зазначену спільноту незалежно від соціального та культурного статусу її представників, тобто виокремлює їх за притаманними типовими ознаками зовнішності (антропологічні типи), психічного складу, мови, матеріальної та духовної культури» [5: 52].

Активізація етнолінгвістичних студій в останнє десятиліття ХХ століття відбулася майже синхронно на теренах слов'янського мовознавства — праці таких учених, як Анна Вежбицька, Єжі Бартмінський, Нікіта та Світлана Толстие, Віктор Топоров, Лідія Лисиченко, Віталій Русанівський, Світлана Єрмоленко, Любов Мацько, Віталій Жайворонок, Олег Тищенко, Олександр Тараненко, Віталій Кононенко, Роман Кісь та інші склали в нашому науковому контексті теоретико-практичну основу для вивчення сфер, у яких виявляє себе колективна свідомість — *вербальних* (лексика, фразеологія, пареміологія, фольклор), *акціональних* (обряди), *ментальних* (уявлення, звичаї, традиції) форм народної культури.

Саме цими рівнями окреслюється кожна конкретна етнічна картина світу, яка есплікується насамперед у мові й мовою. Особливої значущості сучасні науковці, слід за своїми слов'янськими та американськими попередниками, надають вербальним засобам об'єктивації етноментального зрізу буття людини.

«Мова національно специфічна, і на її підґрунті можна реконструювати особливості національної ментальності; засобом її опису слугує універсальний субкод

lingva mentalis... елементарні, далі не членовані смисли, універсуми людської свідомості», — так прокоментувала Анна Вежбицька статус мови в репрезентації етносвідомості [3: 115].

Цей універсальний субкод, або «мовні звичаї», прийняті й усвідомлені кожною окремою спільнотою у власний спосіб, а тому зрозумілі лише їй, конструюють світ — різний для кожної групи, тобто різні мови «по-різному категоризують світ, по-різному виділяють окремі його аспекти та надають одним і тим самим денотатам різного сенсу» [8: 104]. Цим, можливо, пояснюються й розбіжності в тлумаченнях кожним народом одного й того ж образу-символу, наповнення цієї оболонки різним змістом, із різним виявом аксіологічної оцінки, емотивно-експресивної характеристики.

Упровадження теоретичних положень у практику, тобто здійснення суспільно корисних проектів, відбувається в етнолінгвістиці здебільшого на рівні створення відповідних словників та енциклопедій (ця практика дуже поширена в європейській та американській освітніх площинах). Подекуди для цього потрібна концепція, що допоможе типологізувати матеріал за тими параметрами, що є ключовими. Польський етнолінгвіст Єжі Бартмінський застосував у створенні «Словника стереотипів та символів народної культури» (1996—1999 рр.) розроблену ним теорію вербальних стереотипів, згідно з якою *вербальним стереотипом* є «уявлення про предмет, сформоване в межах певного колективного досвіду, яке визначає те, що являє собою цей предмет, який має вигляд, як діє, як сприймається людиною. Разом із тим це уявлення втілене в мові, доступне нам через мову й належить колективному знанню про світ» [1: 68].

Вербальні стереотипи, за концепцією науковця, є категорією пізнання, адже в тому, як типовий представник певної культури бачить і вербально кодує той чи інший об'єкт, криється цікава інформація про колектив (етнос), його прагматичні, естетичні вподобання, особливості осмислення та відображення дійсності. Серед джерел формування вербальних стереотипів — різножанрові фольклорні й паремійні зразки, у яких закладене й відображене різнорівневе сприймання етносом того чи іншого об'єкта. Тобто йдеться про *етновербальні* стереотипи. Межа між мовою та культурою в цьому разі стає гнучкішою, не такою чіткою.

І хоча Бартмінський не уникнув критики щодо залучення фольклору насамперед до мовної, а не духовно-художньої практики, а також певного змішування діалектів та літературної мови як об'єктів дослідження в етнолінгвістиці (Ю. Дядищева-Росовецька «Етнолінгвістика в інтерпретації Є. Бартмінського»), не можемо не погодитися з тим, що створення етнолінгвістичних словників у межах кожної з лінгвокультур має суто практичне значення, адже насамперед це словники стереотипів, тобто закріплених у мові та культурі характеристик, співвідносних з назвою предмета або його образної версії. Через ці стереотипи може зчитуватися різнорівнева інформація — побутова, ментальна, духовна, культурна, акціональна. Тобто словник стає джерелом тих знань про етнос, які не може дати ні археологія, ні етнографія.

І лише врахування культурного тла, на думку Бартмінського, дозволяє правильно розуміти мовні моделі або тексти загалом. Наприклад, вербальні стереотипи *сонце радіє, вітер виє, хмара суне* в межах слов'янської свідомості, у своєму корінні язичницької, що передбачає персоніфікацію природних реалій, будуть потрактовані як *міфологічна* інтерпретація об'єкта, а не *метафорична* (хоча в основі її — механізми метафоризації, тобто перенесення ознак). Отже, йдеться про давню природу цих метафор як зразків колективного міфопоетичного світогляду.

У сучасному художньо-образному контенті аналогічні моделі індивідуально-авторської природи спираються на давню матрицю міфопоетичного механізму образотворення, наповнену новим вербальним матеріалом: *небо ридало ридма; зорі пліткували, перешіптувалися; дерева скидали одяг і грілися на останньому осінньому сонці* (з текстів сучасних українських поетів).

Попри значну кількість праць з етнолінгвістики, яку вважають не міждисциплінарною, а самостійною мовознавчою галуззю, а також поліаспектність здійснюваних досліджень у європейсько-американському світі, залишається багато проблемних питань і щодо вибору об'єкта вивчення, і матеріалу, і джерельної бази, і завдань та перспектив. Постає й прагматичне запитання: чи не стануть здобуті науковцями знання в царині етнолінгвістики лише закритою галузєвою інформацією для ініційованих, тобто самих же науковців? На жаль, ті цікаві й корисні для людини етнічної відомості про неї ж, не завжди спрацьовують як набутий досвід осмислення свого історичного буття.

Активно вивчаючи фразеологізми й перемії, у яких закодовані елементи етнотентального й культурного аспектів, ми дізнаємося, що саме характерно для натури українців, росіян, білорусів, поляків, інших слов'янських та неслов'янських народів у їхньому ставленні одне до одного й світу. Індивідуалізм, скритість, миролюбність, хвалькуватість, безшабашність, щедрість або економність, раціоналізм — так само стабільні в етнохарактері, як і тисячу років тому, адже етнотентальність, за визнанням психологів, категорія статична. Та чи знають носії цих характеристик усе про себе? Аби жити в злагоді із собою та сусідами? Можливо, сьогодні місія гуманітарної науки полягає в тому, щоб стати корисною у вирішенні серйозних суспільних проблем? Цьому посприяє популяризація наукових знань у різних освітніх і видавничих проектах — уведення здобутої етнолінгвістичної інформації до навчальних програм середньої та вищої освіти, реалізація проектів «Культура добросусідства», видання підручників, посібників, словників, атласів, науково-популярних енциклопедій з української лінгвокультурології.

Тож, перспективи в цій галузі є, попереду багато цікавої й потрібної роботи. Особливо в україністиці, де студії з етнолінгвістики перебувають у стані формації національної школи антропологічно орієнтованого мовознавства. Створення такої школи передбачає не лише накопичення, систематизацію й узагальнення інформації про українську народну культуру, рівні якої відбиті в мовній практиці, а й вироблення відповідної методології дослідження цих етнолінгвальних явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бартминський Е.* Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Е. Бартминський. — М., 2005. — 486 с.
2. *Вапіров С. Ю.* Аспекти вивчення національної ментальності в мовній системі та художньому дискурсі // Нова філологія / С. Ю. Вапіров. — 2001. — № 2 (11). — Запоріжжя: ЗДУ, 2001. — 266 с.
3. *Вежбицкая А.* Язык, культура. Познание / А. Вежбицкая. — М.: Русские словари, 1996. — 411 с.
4. *Гумбольдт В. фон.* Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1985. — 452 с.
5. *Єрмоленко С. Я.* Мова і українознавчий світогляд: Монографія / С. Я. Єрмоленко. — К.: НДІУ, 2007. — 444 с.

6. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство / В. В. Жайворонок. — 2004. — № 5–6. — С. 23–35.
7. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси / Віталій Жайворонок. — К.: Довіра, 2007. — 262 с.
8. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність / Роман Кісь. — Львів: Літопис, 2002. — 304 с.
9. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К.: СИНТО, 1993. — 191 с.
10. Потебня А. А. Собрание трудов: Символ и миф в народной культуре / А. А. Потебня. — М.: Лабиринт, 2000. — 479 с.

УДК 811.161.2'37.367,323

Любов Умрихіна,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

УКРАЇНСЬКІ ОПТАТИВНІ ВИСЛОВЛЕННЯ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено виявленню етноментальних рис українців у моделях українського пареміного фонду, зокрема серед паремій — оптативних висловлень.

Ключові слова: *оптатив, оптативні висловлення, модальність, модальне значення, ментальність.*

Статья посвящена выявлению этноментальных черт украинцев в моделях украинского паремийного фонда, в том числе среди паремий — оптативных высказываний.

Ключевые слова: *оптатив, оптативные высказывания, модальность, модальное значение, ментальность.*

The article is devoted to the identification of ethnic and cultural features of the Ukrainian people in Ukrainian Fund of the proverbs, including among — optative sentences.

Keywords: *optative, optative sentences, modality, modal value mentality.*

Сьогоднішній стан суспільної свідомості характеризується помітним прагненням інтегруватися в контекст інтенсивної глобалізації, проте соціально-політичні події, які сколихнули світ на початку ХХІ століття, засвідчили потребу збереження етнокультурного коду кожної з націй, аби не припустити етнічного розчинення в умовах імперської експансії. Кожна культура, будучи унікальною й неповторною, характеризується специфічним світосприйманням і світотворенням,

що знаходить своє втілення в загальнонародній мові. Український народ із його своєрідними економічними, соціальними та політичними процесами на величезних просторах географічного ландшафту утворив власну культуру, оригінальну вдачу та побут, власний світогляд. Ці риси нашої національної спадщини зі всіма її плюсами й мінусами, від найдавніших часів і до сьогодні, заховалися в певних мовленнєвих одиницях, які пильнувала народна традиція.

Серед таких одиниць — оптативні висловлення, виокремлені з доробку українського паремійного фонду. Метою поданої статті є аналіз та опис оптативних паремійних висловлень як вербальних форм виявлення етнокультурних рис українського народу. Актуальність розвідки зумовлена потребою для лінгвокультурології як відносно молодій мовознавчій галузі пошуку нових мовленнєвих механізмів втілення національно-культурної специфіки.

Дослідженню українських паремій із семантикою оптатива, особливостям їх модальної організації й структурної специфіки присвячено роботи О. Наконечної, Г. Приймачок та інших, проте поза увагою вчених і досі перебуває лінгвокультурологічний аспект вивчення зазначених синтаксичних одиниць.

Оптативні висловлення становлять мовленнєву реалізацію модального значення оптатива, суттю якого є уявлювана ситуація, вірогідність реалізації якої не визначена, однак така реалізація могла б задовольнити потреби мовця, а відтак є бажаною для нього. На формально-синтаксичному рівні оптатив репрезентують оптативні речення — комунікативний тип синтаксичних конструкцій, структурованих відповідно до форми синтаксичного бажального способу, в основі утворення якого, у свою чергу, лежить бажальний спосіб дієслова: дієслово у формі минулого часу + *би*, інфінітив + *би*. Специфічною формальною ознакою бажального способу є модифікація частки *би*: *хоч би, коли б, якби, аби*.

Прикладом оптативних висловлень, виділених з паремійного фонду, є такі: *Була б голова на плечах; Аби день переднювати та ніч переночувати; Хороша пісня, коли б трохи довша; Купити б шубу шиту, а хату крыту*.

Подібні прислів'я та приказки як застигли в часі, чітко зафіксовані форми фольклорної творчості, будучи модально орієнтованими висловленнями, репрезентують бажані, позитивно оцінені ірреальні ситуації, відображаючи тим самим узагальнене колективне уявлення про традиційні культурні цінності.

Поняття бажання, що складає основний зміст модального значення оптатива, є одним зі значущих концептів ментальності й відіграє важливу роль у формуванні мовної картини світу. За допомогою бажань індивід вибудовує свою ієрархію потреб, за якою можна визначити їх пріоритетність. Оцінюючи наявний світ з позицій *бажане/небажане*, а відтак *позитивне/негативне*, людина як представник певного соціуму формує ціннісний ідеал, орієнтуючись на прийнятті в культурі моральні норми і принципи щодо визначення понять *добре/погане*.

Виражаючи об'єктивне значення ірреальності, висловлення з модальним значенням оптатива, або *оптативні висловлення*, передають абстраговані від реальної дійсності ситуації, представляючи їх ментальне допущення на заміну реальній дійсності. Позначені відносно більшою роллю суб'єктивного фактора, оптативні висловлення представляють не просто констатацію певної ірреальної ситуації, а подають її як бажану для суб'єкта мовлення. Мовець не визначає ступінь вірогідності реалізації уявлюваної ситуації, оскільки не актуалізує це питання на момент мовлення. Більш значущим постає факт існування бажаної ситуації в його уявленні. Він співвідносить уявлювану ситуацію з такою, яка б могла задовольнити певні потреби: моральні, фізичні.

Наявність у свідомості мовної особистості ментального концепта бажання регулюється емоційною сферою людини. Бажання — це внутрішній глибинний імпульс, потяг набути і утримати цінність, яка входить в уже сформовану непопушну систему цінностей, невіддільну вольовим раціональним змінам. Психологи стверджують, що тільки в бажанні, яке ще не виконалось, є енергія. Лінгвісти підтримують подібну думку: «оцінка в ситуації бажання має не раціональний, а чуттєвий, сенсорний характер» [1: 13-14].

Саме емоційність, переважання чуттєвого, сенсорного над практичним, вольовим, раціональним є загальноновизнаною рисою української ментальності (М. Костомаров, В. Липинський, Є. Онацький, Д. Чижевський). Існує філософське вчення, яке виражає цю своєрідність української національної культури і представляє національну традицію українського способу мислення як унікальну у світі, — кордоцентризм, або «філософія серця» (Г. Сковорода, П. Юркевич).

Кордоцентричність українців виявляє себе зокрема в любові до природи, заглибленості в неї. Неповторна краса природного ландшафту України, неосязність і різноманітність географічного простору (степи і ліси, гори і ріки, поля та озера) зумовили формування в представників її населення бажання гармонійно співіснувати з матінкою-природою, уособлюючи її з родовим началом: *Аби земля була нам доброю матір'ю, аби небо знало, що воно для нас — як батько*. Шанобливе ставлення до природи було закладене ще язичництвом і вкорінилося у свідомості українців-землеробів. З української міфології відомо, що земля — це мати, вона ж символ багатства, достатку, головного пристановища живих і мертвих.

Емоційно-шанобливе ставлення до природи, щедрої на родючий ґрунт та принадні краєвиди, сприяло розвитку надзвичайної працездатності українського народу. Усвідомлення працелюбства як найвищої моральної цінності — один із найбільш важливих проявів моральності українського народу. Традиційно праця у світоглядній структурі українського селянина виконувала роль регулятора соціальної поведінки, що зумовлено морально-етичним впливом землеробського способу життя. Формувалися відносини власності, а добрий господар схвалювався селянською громадою, ставав у молоді зразком для наслідування. Ставлення до праці в господарській діяльності українця втілюється у виявах робочої активності, відповідальності, принципості: *Була б охота — буде гарна робота; Була б охота — знайдеться всяка робота; Аби руки і охота, буде зроблена робота; Був би початок, а кінець якийсь та буде; Аби почати, а там воно й піде*; Не останнє значення для найманого працівника має отримання належного матеріального результату своєї діяльності: *Аби свіжа копійка; І в ката, аби плата; Най у ката, аби була заплата*.

Хазяйновитість українського господаря, відносини приватної власності лягли в основу розвитку індивідуалізму, що виступає своєрідною іманентною настановою українського духу. Про цю рису української ментальності зазначали М. Грушевський, М. Костомаров, І. Мірчук, В. Янів. За спостереженнями іноземного дослідника Г. Гесселя Тільмана, «кожна українська хата, хоч якою малою вона була б, огорожена парканом — символом того індивідуалізму та любові до домовки й землі, що складають саме коріння українського темпераменту» [2]. Бажання непотурбованого комфортного життя на своєму власному терені демонструють і національні паремії-оптативи: *Якби вдома, та в господі; Якби вдома, та ще й у просі; Якби вдома, та ще й на печі*.

Індивідуалізм в українському менталітеті поєднаний з ідеєю необмеженої свободи, визнання рівного права кожної людини в суспільстві. Ця настанова як

своєрідний принцип індивідуальності сформувалась у глибинах самого способу життя предків. Особиста незалежність і шанування свободи кожної людини вважається чимось священним і недоторканим: *Хоч голі, аби на волі; Хоч і спина гола, аби своя воля*. Бажання волі для українця — це бажання свободи від будь-якого деспотизму, насильства, погноблення, що є необхідною умовою повноцінного існування та розвитку всього українського етносу. Історичний взірець такого суб'єкта свободи — вільнолюбний козак і козаччина в Україні.

Інтровертованій спрямованості українців властиві терплячість і виносливість: *Аби живі, а що голі — то нічого: колись і наша візьме*. Сформована протягом багатьох століть існування в контексті землеробської культури, душа українського народу відрізняється переважанням цінностей свободи і добра над агресивністю. Неприйняття конфліктів і гучних скандалів, уміння бути гнучким, уникаючи драматичних колізій, прослідковується і в родинних стосунках: *Хай вже буде гречка, аби не суперечка*.

Традиційні настанови родинного життя, особливості шлюбно-сімейних цінностей також мають неабиякий вплив на формування українського характеру й менталітету. Сім'я завжди відіграла значну роль у житті українця (*Хоч нема що з'їсти, аби було з ким сісти*). У сімейній моралі українського народу першовартісними цінностями завжди були кохання (*Хоч у курені, аби до серця мені; Хоч у одній льолі, аби до любові; Сухар з водою, аби, серце, з тобою; Хоч борщ без сала, аби душа пристала*), вірність (*Як би він ні жив, та жив, аби в чужу гречку не вскакував*). При виборі подружжя доброта, лагідність, ніжність вважаються найголовнішими чеснотами обранці, а розум, хазяйновитість — обранця: *З перцем чи не з перцем, аби з добрим серцем; Хоч не з красою, аби з головою*. (*Краса до вінця, а розум до кінця*); *Аби розум — щастя буде*.

Запорукою сімейного щастя й добробуту є накопичення достатку, що входить в обов'язки чоловіка, та продовження роду, за що відповідає жінка: *Сякий-такий аби був, аби хліба роздобув; Аби дружинка, дасть Бог дитинку; Була б жінка, а діти будуть*. Імовірно, що саме через прагнення отримати продовжувачку роду, виникло бажання бачити за дружину жінку здоровою: *Жінка хоч корова, аби здорова*.

Не останнє місце в системі ціннісних переваг майбутньої дружини посідає достойне придане: *Хоч відьма, аби хлібна; Жінка хоч свинка, аби грошей скринька; Хоч і багата, аби пішла за нашого брата*. А от серед дівочих мрій і сподівань про одруження багатство не є головною умовою побудови щасливого сімейного життя. Першовартісним виявляється сам факт оформлення шлюбу через побоювання взагалі залишитися без пари: *Хоч і сова, якби з чужого/ другого села; Хоч за старця, аби не остаться; Хоч за вола, аби дома не була; Хоч кривоніс, аби Бог приніс; Хоч без зубів і об однім оку, аби сього року; Нехай вже і патик, аби був у мене чоловік; Хоч би швидше з цього пекла та до свекра*.

У подружньому житті вбачають щастя своїх дітей і батьки: *Про мене, синку, хоч би і свинку, аби була невістка; За кого оддати — аби не одстать*. Безмежна батьківська любов — ще одна риса українського менталітету, про що красномовно свідчить паремія із бажальною семантикою *Рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити!* За свідченням соціологів, сім'я є головним носієм моральних цінностей і для переважної більшості громадян сучасної України, адже з особливостями родинного стилю життя в глибинне несвідоме дитини входить певна система цінностей, якої вона може дотримуватися все життя [15: 26].

Важливою життєвою цінністю українців разом із родиною та добробутом до сьогодні є здоров'я: *Світ великий — було б здоров'я! Було б здоров'я — все інше*

наживем; **Аби зуби** — а хліб буде; **Їв би паляниці**, та зубів нема. Недарма люди, вітаючись, бажають одні одним передусім здоров'я. Усталені фрази — побажання здоров'я, наприклад, *Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати*, належать до найдавніших піджанрів паремій, виникнення яких пов'язано з вірою в магічну дію слова. До подібних словесних формул-побажань належать і паремії-оптативи із семантикою перестороги, які реалізують комунікативну мету застереження: **А якби ти язик прикусив!**; **Не тобі б казати, не мені б слухати**; **Подивився б ти у воду та на свою уроду**.

Із вірою у магічність висловлювань, але у їх зворотну дію, зокрема, здатність завдавати шкоди, забрати добробут, спричинити хвороби чи навіть заподіяти смерть, пов'язані паремії-прокльони. Це своєрідні форми вираження почуття незадоволення, обурення, досади, гніву з висловленням побажання зла чи загибелі іншій людині. Вони перегукуються із заклинаннями — подібними формулами прокляття, якими супроводжуються ворожіння чи інші магічні маніпуляції: **Гналася би за тобою лиха доля**; **А Перун би тебе ясний тріс!**; **А вдарило б на тебе з ясного сонця!**; **Коли б ти і в старцях щастя не мав!**; **Землі б ти наївся**.

Відголосками давніх українських вірувань та забобонів є паремії-оптативи, пов'язані з одухотворенням неживих предметів (**Сказав би слівце, та піч у хаті**, де піч — місце існування духу дому, родинного вогню). Зафіксовані також паремії-оптативи, що відсилають до сфери демонології: **Чорт бери шапку, аби голова була ціла**; **Кат бери і шапку, аби голову додому донести**.

Паремії із семантикою бажання щодо збереження в людській особистості душі як морально-етичного ядра індивідуума, що є головним регулятором його психічного, насамперед емоційного життя, підтверджують висновки науковців про емоційність, навіть сентиментальність, чутливість та ліризм, властиві психічному укладу українців: **Аби душа в тілі!**; **Аби душа в тілі, а сорочку хоч і воші з'їли, то дарма**. Ще з давніх дохристиянських часів душа вважалася святою, а тіло грішним. В українському культурному ареалі поняття *душа* є символом внутрішнього психічного світу людини, місцем локалізації її емоцій і високих бажань, пов'язаних із місцем задоволення її духовних потреб.

Оптативні висловлення-паремії з ключовим словом *голова* в значенні «місце збереження розуму» (**Була б голова на плечах, а хліба вона придумає**; **Аби голова, а шапка буде**) є свідченням того, що українська психічна структура не може характеризуватися як виключно кордоцентрична. Раціональне осмислення життя теж притаманне українському етносу. Незважаючи на свою емоційність, «сердечність», українці є людьми достатньо прагматичними, і в них, як зазначають сучасні дослідники, «раніше переважає *філософія розуму* над *філософією серця*. Вищання одної з них (зокрема, *філософії серця*), що зараз спостерігаємо в українських історико-філософських студіях, спотворює реальну картину світоглядних шукань в Україні й представляє українців як ірраціоналістів. Такий підхід видається дезорієнтацією» [5].

Ідеально-духовний світ українців репрезентовано не тільки у вигляді схвальних моральних санкцій, позитивно оцінених бажаних ситуацій. Вияв загальних моральних принципів прослідковується і в трансляції чогось негативно оціненого. У паремійному фонді української словесної культури широко представлені прислів'я, у яких за формою оптативного висловлення ховається суворо засуджена бажана ситуація. Йдеться про спосіб висміювання людських вад за допомогою паремій-оптативів. До кола негативних рис українці відносять такі: байдужість: **Мені аби місяць світив, а зорі як хочуть**; **Хоч мати моя, аби не я**; примхливість: **Хоч**

гірше, *аби інше*), жадібність: *Хоч би щось, лише б дармове; Хоч того самого, аби в другу миску*; хвальковитість: *Якби ковбасі та крила! лучшої птиці не було б; Ти б, метелику, не дуже пишався, сам учора гусінню був*; дурість: *Аби голова на плечах, а розум — дарма*.

Споконвічно працьовиті українці зневажають лінощі: *Аби день переднювати та ніч переночувати; Цень-цень, аби день, аби вечір близько; Аби день до вечора; Ех, якби піч на коні, а я на ній, — добрий козак був би!*; *Хоч три дні не їсти, аби з печі не злізти; Аби танцювати вмів, а робити — лихо з ним*. Неприйнятним для українців уважається й пустослів'я замість праці: *Якби так до роботи, як на язик; Багато листя, до нього — ще б горіхів; Багато дива, аби стільки млива*. Народного осуду набуло й невдале господарювання: *І хліб пекти, й по телята йти, коли б мені, господи, Василя знайти!*

Негативною конотацією позначені й оптативні висловлення-паремії, у яких експліковано концептуальне для українців поняття лихо/біда: *Коли б так за лихо, як за біду; Коли б так за добро, як за лихо; Аби лихо тихо; Коли б на таку гору, як на біду!* Лихо в українському лінгвокультурному просторі — це не лише горе, біда, страждання, неприємності, лихо — це зла світова сила, яка виступає родовим поняттям щодо горя, біди, страждань, нещастя, неприємностей. Корені цього концепту сягають східнослов'янської міфології, де лихо було власним ім'ям, позначаючи величезну однооку злу бабу. На зріст Лихо була вища за дерева, спала на ліжку з людських кісток і не знала ні жалю, ні співчуття до живих істот: все живе на своєму шляху вона загоптувала, розривала і з'їдала [4: 406].

Історичні геополітичні обставини існування українського етносу протягом століть, пов'язані із постійною загрозою винищення, спричинили відповідну реакцію української психіки, її «екзистенціально-межовий стан» [15: 12]. У свідомості більшості українців виникли страждальницькі установки світосприйняття, розуміння неподоланності нещастя, несправедливості: *Живцем би в яму пішов! Говорив би, та й слів немає; плакав би, та й сліз немає; Лучче б свята приспала (пригорнула)*.

Як представник інтровертованого психоповедінкового типу людей, українець знаходить порятунок та розраду від життєвих негараздів у самозаглибленні, «відступом у себе» [15: 12]. Йому притаманна мрійливість, прагнення до власної досконалості. Для нього типовою є установка на перетворення себе, а не оточення [8: 53]. Тому виникають паремії-оптативи, бажальний зміст у яких не здатний припустити можливість здійснення. Ситуація, представлена в таких мовленнєвих одиницях, стосується плану власне ірреального, на відміну від більшості оптативних ситуацій ірреально-потенційного характеру.

Якщо у випадку з ірреально-потенційними оптативними висловленнями ситуація орієнтована на певну перспективність, то власне ірреальні оптативні висловлення вказують на те, що бажана ситуація є фактично нездійсненою: або через перерваний зв'язок із подіями плану минулого, або взагалі через неймовірність існування подібних ситуацій в дійсності. Характер бажання в такому випадку набуває негативної конотації, семантичного нашарування жалю, туги, невдоволення, відчаю: *Коли б чоловік знав своє нещастя!; Коли б той розум наперед, що потім! Якби знаття... ; Якби мені той розум наперед, що на послі; Якби той розум спереду, що тепер ззаду; І чого б я ліз туди, куди не треба!* Цікаво, що таку психологічну ментальну особливість, як бездієве, безрезультативне тужіння за абсолютно нездійсненим, сам народ пояснює таким чином: *Якби не ох, то б давно здох*.

У паремійній картині світу українців знайшов своє втілення і такий важливий компонент традиційної культури, як їжа. Паремії-оптативи фіксують семантику

бажальності стосовно самого процесу споживання їжі заради задоволення фізіологічних потреб людини як забезпечення комфортного життя, так і виявляють певні національні преференції у виборі страв: **Аби рот не гуляв; Аби чим кишку напхати, щоб не квакала; Аби чим кишку напхати, щоб не бурчало в животі; Треба думать і гадать, чим би кишки свої напхать; Чи хліб, чи пиріг, аби повен живіт; Чи книш, чи пиріг, аби хліб; Нащо мені кума — були б пироги; Що-небудь, аби борщ; Їв би борщ, та жалко, що вчора дома пообідав; Їв би очима, та душа не приймає; Випити би ся випило, з'їсти би ся з'їло, коли б ще по тому полежати дали, тож-то би добрі були.**

Аналіз фактичного матеріалу дає змогу висновувати, що шляхом дослідження паремійного фонду можна окреслити ментальний простір український народу, який створювався протягом століть. Опис паремій із семантикою оптатива дозволяє потрактовувати ці мовленнєві одиниці як особливі національно-специфічні лінгвокультурологічні моделі синтаксичного мовного рівня, що визначають параметри взаємодії етнічної особистості з навколишнім світом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н. Д. Аксиология в механизмах жизни и языка / Н.Д. Арутюнова // Проблемы структурной лингвистики. — М., 1984. — С. 5–23.
2. Ващак М. Особливості українського менталітету / М. Ващак / Електронний ресурс: [сайт]. — Електронні дані. — Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1429>.
3. Гнатюк Я. С. Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій: Монографія / Я.С. Гнатюк. — Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2010. — 184 с.
4. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу / І.О. Голубовська // Studia Linguistica: збірник наук. праць. — К. : Київський університет, 2010. — Вип. 4. — С. 400–413.
5. Кралюк П. Дилема української філософії: «філософія серця» чи «філософія розуму»? / П. Кралюк / Електронний ресурс: [сайт]. — Електронні дані. — Режим доступу: <http://kulturolog.org.ua/publications/-p-article/759-kraluk1.html>
6. Кульчицький О. Світовідчужання українця / Олександр Кульчицький // Українська душа. — К. : Фенікс, 1992. — С. 48–65.
7. Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): Монографія / Олена Маленко. — Харків, 2010. — 488 с.
8. Махній М. Етнореволюція: Науково-пізнавальні нариси. / М. Махній / Електронний ресурс: [сайт]. — Електронні дані. — Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Ukrayinskij-mentalitet.html>
9. Наконечна О. І. Оптативна модальність в українській прислів'ях та приказках (засоби вираження та семантика) / О. І. Наконечна // Актуальні проблеми граматики: зб. наук. праць. — Вип. 1. — Кіровоград, 1996. — С. 109–113.
10. Юнацький Є. Д. Українська емоційність / Євген Юнацький // Українська душа. — К. : Фенікс, 1992. — С. 36–47.
11. Приймачок О. Оптатив в українських пареміях: особливості семантики та структури / Оксана Приймачок / Електронний ресурс: [сайт]. — Електронні дані. — Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=optativ-v-ukra-nskih-parem-yah
12. Погрібна В. Я. Специфіка української ментальності / В. Я. Погрібна, Є. В. Чернявський / Електронний ресурс: [сайт]. — Електронні дані. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/31_PRNT_2010/Philosophia/73535.doc.htm
13. Стадник І. Б. Українська ментальність у контексті відродження національної духовності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. Б. Стадник. — Одеса, 2003. — 17 с.

14. Умрихіна Л. В. Семантика оптатива та засоби його вираження в сучасній українській мові: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Умрихіна. — Харків, 2007. — 176 с.
15. Храмова В. До проблеми української ментальності / Вікторія Храмова // Українська душа. — К. : Фенікс, 1992. — С. 3–35.
16. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалістий // Українська душа. — К. : Фенікс, 1992. — С. 66–96.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. — К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. — 230 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Народ* скаже — як зав'яже: українські народні прислів'я, приказки, загадки / [упоряд. Н.С. Шумада]. — К. : Веселка, 1973. — 232 с.
2. *Українські народні прислів'я та приказки загадки* / [упоряд. В. Бобкова, Ф. Лавров, М. Ліждвой, Г. Сухобрус, Ф. Ткаченко]. — К. : Вид-во АН Української РСР, 1955. — 446 с.
3. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* DJVU. Уклав М. Номис / [упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка]. — К. : Либідь, 1993. — 768 с.

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Концептуальна й мовна картини —
це інтерпретація світу людиною.

Концептуальна картина світу —
багатовимірне явище, у якому, як у кристалічній сітці,
відбиваються елементи світового універсуму
і зв'язки між цими елементами.

У мовній картині світу інтегруються лінгвальні
засоби вираження всіх картин світу,
які об'єктивуються через мову.

Лідія Лисиченко

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОВНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНИ В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

У статті репрезентовано мовні засоби вираження концепту УКРАЇНА в поетичних текстах Олександра Олесь. Цей концепт вербалізується ключовим словом «Україна». Його контекстуальними синонімами є слова «край», «країна», «земля» та слова-епітети «національний», «державний», які в поетичних контекстах співвідносні з поняттям «Україна».

Ключові слова: *концепт, мовна картина світу, поетична картина світу, топоніміка, художньо-семантична площина, Олександр Олесь.*

В статье представлены языковые средства выражения концепта УКРАИНА в поэтических текстах Александра Олесь. Этот концепт вербализуется ключевым словом «Украина». Его контекстуальными синонимами выступают слова «край», «страна», «земля» и слова-эпитеты «национальный», «государственный», которые в поэтических контекстах соотносятся с понятием «Украина».

Ключевые слова: *концепт, языковая картина мира, поэтическая картина мира топонимика, художественно-семантическая плоскость, Александр Олесь.*

The article deals with lingual means of expressing the concept UKRAINE in poetic texts by Oleksandr Oles. This concept is verbalized by means of the key word «Ukraine». Its contextual synonyms are the words «land», «country» and the words-epithets «national», «state» which correlate with the notion «Ukraine» in poetic texts.

Keywords: *concept, lingual world mapping, poetic world mapping, toponymy, artistic and semantic plane, Oleksandr Oles.*

Провідним у мовному образі світу Олександра Олесь є концепт УКРАЇНА, який хоч узагальнено і виражається переважно топонімом «Україна», але має у творі поета глибинний зміст. Це знаходить вираження в лексичній палітрі значень, метафор, зумовлених багатим асоціативним полем. Поет часто вживає топонім «Україна» та похідні від нього слова, українські географічні та історичні назви, діалектизми, гідроніми, ойконіми. Різноманітним і різнобарвним є поетове сприйняття рідної землі під час перебування на Україні та за кордоном, на чужині. У його віршах відчутна наявність опозицій «Україна — Всесвіт», «українське — планетарне». У листі до П. Я. Стебницького від 1909 року О. Олесь зізнається: «Я любив Україну, але над її становищем не задумувався й українські ідеали зорили над моєю душею, як зорять недосяжні зорі. Час ішов і українське питання стояло рубом перед моїми очима» [4: 154].

Україна — це концептуальний топонім, що постає у всебічних зв'язках із простором і духовним світом поета. У художній семантиці О. Олесья мовне вираження концепту УКРАЇНА поступово розгортається від конкретних зорових зображень до осягнення «духу України».

Мета статті — виявити й описати мовні засоби вираження концепту УКРАЇНА в поетичних текстах Олександра Олесья. Цей концепт об'єктивований у художній картині поета ключовим словом «Україна».

Концепт УКРАЇНА в поезії митця отримав онтологічний статус образу образів та символу символів. Його контекстуальними синонімами є слова «край», «країна», «земля» та слова-епітети «національний», «державний», які в поетичних контекстах указують на зв'язок з Україною.

Дослідники Олесевої творчості визначили основні орієнтири, спрямовані на концептуалізацію України в художній площині митця. Р. Л. Тхорук слушно стверджує, що в «ієрархії цінностей поета образ краю-України стоїть вище за образ народу, хоча обидва розгортаються у схожих мотивах та прийомах» [6: 15], і вмотивовано відносить Україну до ключових концептів Олесевої поезії. Розглядаючи концепт УКРАЇНА в поетичному світі О. Олесья, О. С. Таран наголошує, що «він (ідіоконцепт — термін О. С. Таран) виражає ставлення до рідної природи, землі, рідного народу, його історії, рідного краю з позицій митця-емігранта» [6: 15]. Концепт УКРАЇНА є елементом когніотипу ВСЕСВІТ у структурі концептосфери Олександра Олесья.

Перші вживання слова «Україна» передають неоднозначність Олесевого розуміння образу України. Це супроводжується вербальними формулами, які виражають антитетичний смисл: «мертва, смішна, бідна, нещасна» — «прекрасна», «волі сторона». Такими конструкціями поет виражає сутність своєї лінгвоментальної свідомості. Україна для нього передусім прекрасна: *Для всіх ти мертва і смішна, // Для всіх ти бідна і нещасна, // Моя Україно прекрасна* (1: 74). Україна асоціюється переважно зі степом, з неосяжним простором, що відбито в таких рядках О. Олесья: *Хай на крилах полине вона // На широкі стени України // І повернеться, вільна й ясна, // І волошки до ніг твоїх кине* (1: 431). Концепт УКРАЇНА переосмислюється поетом через поняття, що пов'язані з українським простором верху й низу. Небо уявляється Олесеві прапором України: *Цвітуть в житах волошки сині // І небо — прапор України!* (1: 458).

Однією з визначальних рис України є її пісенність, що виражається відповідним епітетом-прикладкою: *Моя Україно прекрасна, пісень і волі сторона* (1: 74), — так потрактує поет образ рідної землі. За допомогою слів піднесено-поетичної семантики поет створює образ «духу України», використовуючи прикметники — характеристики урочистого стилю: *О дух України! Орел! // Дух вільний, сміливий, високий...* (1: 74). Базова ознака України символізує свободолобство й узагальнює самоствердження, виражається також образом «духовної України», який несе в собі естетичну та світоглядну сутність Олесєвих творів.

Художньо-семантичне осмислення УКРАЇНА—ЛЮДИНА увиразнюється зв'язком з іменниками «душа», «руки», що є належністю людини, дієсловами «скрутять», «закують», «поведуть», а також словами «глум» і «муки», які виражають дії і почуття, властиві людині: */ Україні скрутять руки, // В залізо знову закують. // Її в саму душу наплюють // І поведуть на глум у на муки* (1: 264). Наголошуючи на концептуальності образу України, поет підкреслює наявність у неї «серця», яке хтось «на землі її розбив»: *Хто корали, хто рубіни // В чистім полі розгубив... // Хто це серце України // На землі її розбив?* (1: 249). Словосполучення «серце України» постає цілком

самодостатнім і частотним образом, який проходить крізь низку Олесеєвих віршів. Порівнюючи Україну з іншими країнами, поет пише: *Заблищать і в нас будинки, // Загудуть машини, // 1 своїм життям заб'ється / Серце України* (1: 652). У вірші «Умер Кобзар, порвались струни...» (1912), присвяченому пам'яті М. В. Лисенка, також уводиться образ «серце України», що виступає вже ознакою і композитора. У цьому контексті зазначене словосполучення ретранслює інтонацію глибокого жалю, туги, проникливого болю: *Як в щемках, серце України, // В сумній жалобі сирота* (1: 674).

Характерною ознакою образу України в поезії Олександра Олеся є персоніфікація, наділення її рисами людини. Виразними як у смислово, так і в художньо-образному плані є традиційно-образна прикладка-епітет «мати», що поєднується зі словом «Україна» та здебільшого уводиться в звертання: *О Україно-мату! Зжалься, заспокой, // Розвій мою страшну розпуку!* (1: 632). Із допомогою звертання «Україно-мати» поет лаконічно, яскраво й проникливо передає силу почуттів ліричного героя. Вияскравлюється концепт УКРАЇНА не тільки за допомогою самого топоніму, але й завдяки актуалізації семантичної площини УКРАЇНА — МАТИ. Персоніфікація посилюється епітетом «рідна», а також зв'язком із іменником «рабою-страдницею»: *А що, як інший час настане, // Коли застогнуть буруни //1 рідна Мату із труни // Рабою-страдницею встане?* (1: 264). Цей контекст сповнений семантики суму і болю.

Називаючи Україну матір'ю, поет ставить себе в позицію сина, що вболіває за неї, створюючи художньо-сміслові паралелі «Україна-мати» — «поет-син»: *Прокльони кинув я тобі //1 сам умру, як син, що матір // Не може бачити в ганьбі* (1: 632). Концепт УКРАЇНА Олесь актуалізує і в історичному контексті. Звертаючись до реалій київської доби, Україну поет називає матір'ю, а воїнів Святослава — її синами: *Рідна мати Україно, // Що сини твої везуть?* (1: 352).

Система поетичних текстів вповні виражає лінгвоментальну модель світу, у якій актуалізується семантика страждань України. Лінгвопоетика ідіостилу сповнена слів із символічним значенням, що виражають пафос і глибину духовного страждання. У мовному просторі О. Олеся Україна уявляється Вітчизною, розп'ятою на хресті: *Мерці одностайно зітхнули, // Скривили поблідлі уста. //Хтось крикнув: «Ні віримо більше: //Хто зніме Вітчизну з хреста?!»* (1: 480). Слова «мрець» як символ громадянської пасивності, а «хрест» як символ страждання і навіть епітет «поблідлі» підкреслюють трагізм української долі.

На противагу художньо-семантичному наповненню УКРАЇНА—СТРАДНИЦЯ в Олесеєвій картині світу важливим є індивідуально-авторське осмислення УКРАЇНА ПОВСТАЛА, що відбиває бурхливий період українського національного відродження. Мовний образ України в одному з віршів О. Олеся, наведеному П. В. Одарченком, доповнюється новими метасмісловими характеристиками, що пов'язані із сучасністю й історичними ремінісценціями: *Українське військо мов з могили встало // Загриміло в бубни, в сурмоньки заграло, // Розгорнуло прапор жовто-блакитний, //Прапор України! Рідний, заповітний!* [3: 97]. Слова «військо», «бубни», «сурми» асоціативно пов'язані з історичною звичаєм, створюють урочисто-піднесений тон, виражають поетизацію переможних подій, а жовто-блакитний прапор у сполученні з епітетом «заповітний» актуалізують художньо-семантичну сферу УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО — ПРАПОР УКРАЇНИ — УКРАЇНА ПОВСТАЛА.

Лінгвальна сфера повною мірою презентує основні світоглядні домінанти поета, що з незалежною Україною пов'язує сподівання на здійснення своїх мрій. Надії на духовне та національне відродження України, яку О. Олесь сприймає не

лише як географічний простір, а і як державу, репрезентовані в мовній картині світу поета. Для вираження концепту *УКРАЇНА* митець уводить у поетичний текст слово «Держава», яке сповнене глибинного змісту, сподівань і прагнень України. Держава — це і високий ідеал, і гордість поета, що виражається сполученням цього слова зі словами «щастя», «Слава!» і разом із тим тривога, біль, що знаходить вияв у словах «загублена Держава», у заклику до боротьби за державу, висловленому в ампліфікаційному нагнітанні слів «дим», «вогонь», «бій», у яких відбувається смислове зближення: *З-під мертвих скель забило джерело // Потоким буйним летяся: «Слава!..» // О Боже! Щастя в нас було! // О Боже, в нас була Держава!.. // Спокуймо ж ганьбу свою, // З'єднаймо всі в єдину лаву, // Знайдім в диму, в огні, в бою // Свою загублену Державу (1: 499).*

Концепт *УКРАЇНА* в Олесевої ліриці взаємодіє з концептом *ДОЛЯ*. Нерідко ці концептуальні сфери поєднуються в синтезованому поєднанні «доля України», що відбиває пріоритети лінгвоментальної сфери митця. Уболівання за долю «зруйнованого краю» прозора відчувається в рядках вірша «О краю незабутній» (*Заплачу я гірко, як часом згадаю // Останні руїни // І долю Вкраїни! (1: 566)*), у якому за допомогою мовних засобів виражаються ціннісні орієнтири поета.

Мовний образ України корелює з концептом *ВОЛЯ*, що поєднується в межах словосполучення «Вільна Україна», яке є необхідним для усвідомлення художньо-вербальної картини світу О. Олесея. Слову з негативним конотативним значенням «руїна» символічно протиставляються такі вербальні формули, як «вільна Україна» та «воля України»: *Від дощу, від грому оживе руїна, // Зацвіте квітками вільна Україна; // А тепер, коли упали // Ваших тюрем стіш, // З мурів вирвалася на волю // Воля України (1: 761)*. Такі словосполучення частотні в поезії часів суспільних потрясінь, від яких чекали звільнення України.

Значною мірою концепт *УКРАЇНА* виформовується з допомогою контекстуального протиставлення семантичних площин *РІДНА ЗЕМЛЯ — ЧУЖИНА*. У лінгвоментальній структурі України маніфестуються національні символи, які ще гостріше сприймаються ліричним героєм у роки еміграції. У семантичній площині Олесеєвих символів на позначення рідної землі актуалізується антитетична парадигма «там, на Україні» і «тут, на чужині». У мовній картині світу еміграційного періоду поет згадує Україну, але себе бачить на іншій, не рідній території: *Очі — дві волошки в житі // На Вкраїні там, у нас. // Коси — жмут ясний пшениці // На дорозі там, у нас. // На дорозі під колеса // Взяв і кинув квітку хтось, // Як у нас, на Україні, // Взяв і кинув квітку хтось (1: 455)*. У віршах, написаних на еміграції, концепт *УКРАЇНА* постає відокремленим від поета географічним простором. Використовуючи прислівник «там», О. Олесь підсвідомо протиставляє «тут», що утворює характерну для еміграційного періоду лінгвоментальну антитетичність, акцентовану лінгвальними засобами репрезентації та зумовлену семантичними зв'язками. Поет змальовує, як «з цієї крові, що лилася», *Вже походили квітки // Там, на любій Україні (1: 497)*. У вірші «Говориш їм — знуцаються, сміються...» передається туга вигнання за рідною землею в контексті актуалізації мовного образу «України милої»: *Повій, вітре, на Вкраїну. // На безславную руїну, // Що сконала в лютих муках // І знайшла труну в онуках. // Між горами єсть долина. // В тій долині єсть хатина — // Пустка гола і похила — // То моя Вкраїна мила (1: 517)*.

Концепт *УКРАЇНА* в поезії Олександра Олесея вербалізується не лише цим словом, а й іншими топонімами, які репрезентують український географічний простір. Олесеєм опоетизовані географічні назви та головні події не лише з життя сучасної України, а й з історії Київської Русі. Поема «Княжа Україна» становить

собою віршовану історію давньої України, актуалізує глибокий підтекст твору: в ньому ключовим є не стільки концептуалізація Київської Русі, скільки України. Звернення до мовного образу історичної України-Русі зумовлене й тугою за рідним краєм, адже поет страждав не тільки через розлуку з нею, а й жив її бодем нездійсненої самостійності. У «Княжій Україні» О. Олесь змалював події від заснування Києва аж до падіння Галицько-Волинської держави. Виразна поетична формула «За соборну, дужу Україну» виявляє національно-світоглядні погляди митця.

Особливість мовної картини поеми «Княжа Україна» зумовлена тим, то для назви Давньоруської держави поет використовує топонім «Київська держава», висловлюючи провідну тезу про єдність України як держави, вибудовуючи синонімічні ряди: дужа — міцна, злука — спільність — гурт (*буде дужа і міцна; в злу ці, в спільності, в гурті* (1: 332).

У поемі актуалізуються такі топонімічні символи, як «Київ», «Україна/Вкраїна», «Дніпро». У цьому творі чимало географічних назв, більшість із яких стосується характеристики простору України. Вони допомагають наповнювати сюжетну лінію національно зорієнтованим змістом в осмисленні історії України-Русі. Поряд із топонімом «Київ» поет у «Княжій Україні» використовує й інші топонімічні назви, пов'язані з історією України — Коростень, Переяслав, Галич, Малий Галич, Чернігів, Путивль, Холм, Львів, територіальні назви Поділ, Карпати, Волинь, гідронім Дністер, які конкретизують історичні події, що відбувалися в добу Київської держави. Географічний простір змальовується О. Олесем в контексті різних поетичних колізій: в одному контексті поляки й угри разом зі Святополком «хочуть знову розірвати на шматки Галичину» (1: 386), в другому — «Галичиною правив тільки Володар» (1: 387). Географічний простір Галичини зафіксований у самій назві однієї з пісень — «Галицькі князі». Топоніми в поемі виражають світоглядні пріоритети митця. Географічні назви «Холмщина» і «Галичина» подаються в сучасних українських кордонах: *Де тепер розташувалась Холмщина, Галичина, // Там віддавна проживали // Українські племена* (1: 353).

Актуалізація української топоніміки в «Княжій Україні» відбувається в назвах пісень — «Україна в старовину», «Початки Києва». Топоніми інколи виконують функції сакральних назв, символічних універсалій. О. Олесь використовує відомі історичні, географічні назви, які починають самостійно жити у творі й усвідомлено сприймаються в складній концептуальній системі, вступаючи у зв'язок з усім контекстом.

Для змалювання України О. Олесь часто використовує гідронім «Дніпро», який є знаковим у ліричних віршах та піснях, підкреслюючи його національну знаковість у лінгвоментальній свідомості українців, осмислюючи його як символ волі та свободолюбства, як уособлення національного відродження: *Дніпро! Хто бачив раз тебе, // Не зможе вже забути. // Ти, наче вільний, як орел, // В кайдани незакутий* (1: 550). Образ Дніпра вербалізується О. Олесем у площині ДНІПРО — СИН, який кохає свою матір-Україну: *Дніпро, Дніпро, ти покохав // Як матір, Україну* (1: 550).

Концептуалізація Дніпра, властива народним уявленням, спостерігається і в драмі-казці «Над Дніпром», де цей топонім-символ виступає дійовою особою, персонажем, що в алегоричному підтексті висловлює віру в могутність і потенційні сили народу: *Дніпро. До бою, до бою // За красну весну. Смерть ворогу — кату!.. // Нас давлять кайдани, // Січуть береги // І сковують крила // Холодні сніги* (1: 36—37). У цьому творі Дніпро також виступає в ролі-образі «старого діда». В Андрієвому сні розлучений Дніпро з'являється також у вигляді старого козака. Автор

постійно актуалізує цю назву-знак-образ. Аналізуючи зміни, що відбуваються з «дідом Дніпром», і намагаючись вплинути на нього, водяна стихія у риторичних запитаннях з'ясовує причину його стурбованості: *Хто тебе розсердив, сивий, стогін хвиль чи береги* (1: 32), а потім наказовою формою звертань починає навіювати сон-дрімоту: *Заспокойся, ти щасливий* (1: 37). Отже, концепт ДНІПРО асоціюється у творчості поета із народнопоетичними образами діда, козака. Цей концепт є одним із ключових у топонімічній картині світу О. Олеся.

У поемі «На зелених горах» О. Олень репрезентує свою легенду про карпатський куточок землі. Карпати поет називав «країною див», «далекою мрією», «зеленою казкою серед гір». Олена Журлива згадує: «Дуже любив Олень Карпати, захоплювався полонинами, смереками, поетичним населенням Гуцульщини. Приїздив звідти у піднесеному настрої, без кінця переповідав свої враження і навчав нас гуцульських пісень» [5: 40]. У цій поемі уживання назв населених пунктів — Безводня, Ільця Синиця, Магорка, Пушкар, що знаходилися біля Криворівні, — вербально відтворює колорит місць, які змальовує поет.

В Олесевій мовотворчості різних періодів функціонують найрізноманітніші топоніми — рідне Білопільля (Крига), Харків, Суми, Верховулля, Хуст (який був центром Карпатської України), Полтава, Дрогобич, Чернігів, Ужгород, Станіслав, Вінниця, Лубни, Кобеляки, Гуцульщина зелена, Карпати, Дніпро, Сула, Черемош, Дін, Чорне море (яке митець характеризує як «море українське»), Кубань, Крим, а також Лондон, Париж, Америка, Канада. Причому до топонімічних образів-знаків поет звертався як у ранній, так і в пізній періоди своєї творчості, що дозволяло йому детально й виразно «прописувати» поетичні події і реалії. Деякі топоніми зафіксовано в назвах поезій — «У Львові» (1929), «Під Кругами» (1925).

Загалом концепт УКРАЇНА проходить провідним об'єктом поетового осмислення в різних жанрах творчості. В одній із публіцистичних статей О. Олень тривожно роздумував над долею країни, використовуючи слова з семантикою невпевненості, а то й невизначеності: «Приглядаючись до міжнародного і внутрішнього становища України, можна сказати одне: Україна не стоїть на твердих ногах, а крутиться в повітрі і кидається то в один, то в другий бік, у кожную хвилину готова то піднятися на височінь, то впасти на землю й розбитись» [1].

Лінгвоментальна репрезентація концепту УКРАЇНА в площині художньої творчості Олександра Олеся засвідчує багатопланове його розуміння. У художньо-семантичній площині поета Україна постає як географічний та ландшафтний простір, як батьківщина близька та батьківщина далека (зокрема в період еміграції), як поруйнований край, біль поета, як духовний світ, як країна боротьби, волі й державності. УКРАЇНА стає концептом світоглядного мислення О. Олеся, який натхненно описує її природу, розповідає про її людей, досліджує й аналізує її історію. Україна є смисловим центром когніотипу ВСЕСВІТ Олесеві концептосфери, оскільки думки і прагнення автора, виражені у мовній картині поетичного світу, спрямовані на філософське та історичне осмислення долі України та її народу, перспектив її відродження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Інститут* рукописів НУНБ імені В.І. Вернадського НАН України.— Ф. XV од. зб. 1001.
2. *Лисиченко Л. А.* Художній простір у мовній картині поетичного твору / Л.А. Лисиченко // Лінгвістичні дослідження. Випуск 3.— Х.: ХДПУ, 1997.— С. 3–6.

3. *Одарченко П.* Співець українського відродження (Олександр Олесь) / П. Одарченко // Видатні українські діячі: Статті. Нариси. — К., 1999. — С. 83–100.
4. *Поет з душею вогняною.* Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. — К.: Дніпро, 1999. — 224 с.
5. *Радишевський Р. П.* Журба і радість Олександра Олеся / Р. П. Радишевський // Олесь О. Твори: в 2-х т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 1. — С. 5–47.
6. *Таран О. С.* Семантика символів природи в поезіях Олександра Олеся: лінгвопоетичний та етнокультурний аспект: Автореф. дис ... канд. філог. наук / О. С. Таран. — Х., 2002. — 20 с.
7. *Тхорчук Р. Л.* Особливості поетики пре модерністського вірша початку ХХ століття: рання лірика Олександра Олеся: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. Л. Тхорчук. — К., 1996. — 22 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олесь О. Твори: В 2 т. / Олександр Олесь. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 1. — 939 с.

УДК 811.161.2'373.7

Світлана Руденко,

Харківський державний університет харчування та торгівлі

КОНЦЕПТИ ЕМОЦІЙНОЇ ТА ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕР В УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ З ГЛЮТОНІЧНИМИ НОМІНАЦІЯМИ

У статті представлено зіставно-порівняльний аналіз фразеологічних одиниць, складником яких є слова із глютонічним значенням. До аналізу залучені фразеологізми, що є відповідниками концептів, пов'язаних з емоційною та пізнавальною сферами діяльності людини.

Ключові слова: *глютонічна картина світу, фразеологізми-глютоніми, концепт, дискурс.*

В статье представлен сравнительный анализ фразеологических единиц, составной частью которых являются слова с глютоническим значением. Проанализированы фразеологизмы, соотносимые с концептами, отражающими эмоциональную и познавательную сферы деятельности человека.

Ключевые слова: *глютоническая картина мира, фразеологизмы-глютонимы, концепт, дискурс.*

The article presents a comparative analysis of phraseological units with the component of gluttony. The phraseological units under analysis are counterparts of concepts connected with the emotional and cognitive spheres of human activity.

Key words: *gluttony world mapping, phraseological units with the component of gluttony, concept, discourse.*

У сучасній українській літературній мові термін фразеологія (від гр. *phrasis* — вираз, спосіб вираження, зворот і *logos* — слово, вчення) вживається принаймні в 4-ох значеннях: «1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови; 2) сукупність фразеологізмів у мові; 3) своєрідні засоби вираження думки, притаманні певній соціальній групі, якомусь авторові, діалекту тощо; 4) сукупність пишномовних нецирих висловів, позбавлених внутрішнього змісту» [8: 7]. У нашій розвідці увага буде зосереджена на перших двох дефініціях.

Українська фразеологічна система досліджувалася в таких працях, як «Фразеологія української мови» Л. Г. Скрипник (1973), «Формування фразеологічного фонду української мови (кінець XVIII — поч. XIX ст)» О. С. Юрченка (1984), «Українська фразеологія: Чому ми так говоримо» Ф. П. Медведєва (1977; 1982) «Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)» Ю. Ф. Прадіда (1997), «Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія» А. Івченка (1999), «Нариси з української фразеології: Психокогнітивний та етнокультурний аспекти» (2004), «Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект» О. П. Левченко (2005), «Фразеологія української мови» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка (2007), «Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти» Л. В. Савченко (2013). Серед довідкових видань можна назвати «Українсько-російський та російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка (1978), «Фразеологічний словник української мови» в 2 т. Г. М. Удовиченка (1984), «Словник фразеологізмів української мови» В. М. Білоноженко (1993), «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека» (1994), «Російсько-український словник сталих виразів» І. О. Виргана та Н. М. Пилинської (2002), «Фразеологічний словник української мови» в 2 кн. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк (2003) та ін.

Матеріалом для поданого дослідження було обрано фразеологізми, які містять елементи *глутонічного* (харчового) дискурсу, зафіксовані в «Українсько-російському та російсько-українському фразеологічному словнику» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка [6], у якому в алфавітному порядку наводяться 7000 українських та 6500 російських фразеологічних одиниць у їх найуживаніших лексикограматичних варіантах з указівкою на функціонально-стилістичні та емоційно-оцінні значення.

Спираючись на ідеї З. Фрейда, Ганс Шперберг відкрив такий «семантичний закон»: якщо ми цікавимося яким-небудь предметом, то він стає для нас джерелом аналогій під час опису інших предметів. За термінологією Г. Шперберга, він стає центром «метафоричної експансії». Фрагмент такої метафоричної експансії ми спостерігаємо у фразеології, пов'язаній з певними тематичними групами.

У нашому випадку це лексичні одиниці харчової картини світу в складі фразем, що передають вищі емоції та пізнавальні якості людини. «Сьогодні необхідно визнати особливо актуальною спробу виявлення культурної семантики ознакових елементів культури (тобто конкретних властивостей і характеристик, притаманних предметам, персонажам, особам, тваринам, рослинам, локусам, часу тощо), оскільки саме ознакові параметри здебільшого стають тією основою, на якій будується символізація фактів та явищ реального світу» [1: 32].

Мета поданої статті — порівняльний аналіз (з наведенням статистичних даних) фразеологічних відповідників одних і тих самих концептів, пов'язаних з емоційною та пізнавальною сферами діяльності людини і вербалізованих у формі

фразеологізмів, до складу яких входять номінації сфери глютонії (< лат. *gluttio* — ковтати, споживати, *glutto* — гуляка, ненажера, *glutus* — глотка, горло, ковтання, проковтування, *de-gluttio* — ковтати, поглинати [2], англ. *glut* — насичувати, наповнювати, *glutton* — ненажера, жадібна, ненаситна людина, *gluttonous* — ненажерливий [5]), що є лінгвосеміотичною системою, знаки якої мають широкий план вираження (від слова до тексту) та план змісту, реалізований через таке: 1) культурні семи мовних знаків концептуальної сфери харчування; 2) культурний фон як ідеологічно марковане утворення, завдяки якому маніфестується культурний зміст мовних знаків; 3) концепти — відносно стійкі уявлення, сформовані в культурі на основі відповідних ціннісних засад; 4) культурну конотацію, пов'язану з етнокультурною специфікою добування, оброблення, приготування і споживання їжі [7: 185].

Глютоніми в мовленні виконують комунікативну (інформаційну, експресивно-аксіологічну, символічну, фатично-презентаційну, імпресивну, магічну, естетичну), емоційну, мислетворчу, акумулятивно-трансляторну функції.

У передмові до «Словника...» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка було зазначено, що «знання фразеології, вміле її вживання є невід'ємною складовою частиною високої мовної культури людини. <...> Добір до українських фразеологізмів російських і навпаки іноді викликає значні труднощі. Тенденція дослівного перекладу фразеологізмів нерідко призводить до неточностей, а часом і до недоречностей» [6: 5]. Дійсно, однією з основних особливостей фразеологічних одиниць, яка відрізняє їх від вільних словосполучень, є ідіоматичність. Саме через цю характеристику загальне значення фразеологізму не дорівнює сумарному значенню його компонентів, а часом і взагалі не має нічого спільного зі значеннями слів, які входять до його складу, що суттєво ускладнює переклад ідіом.

Екстраполюючи теоретичні напрацювання в царині перекладу фразеологізмів [4] на обраний для дослідження матеріал, нами було встановлено такі типи фразеологічних відповідників в українській та російській мовах, що мають у своєму складі категорії глютонічної сфери:

- 1) повні фразеологічні еквіваленти книжкового походження;
- 2) повні фразеологічні еквіваленти фольклорного походження;
- 3) часткові фразеологічні еквіваленти;
- 4) фразеологічні аналоги з глютонімами в українській та російській мовах;
- 5) фразеологічні аналоги з глютонімами в українській та без глютонімів у російській мові.

Розглянемо їх детально.

Для досягнення поставленої мети на першому етапі репрезентуємо фрагмент суттєвих для нашого дослідження структурних елементів глютонії та вводимо коди (*див. табл. 1*), які у формі індексу будуть стояти біля кожного глютоніма в складі фразеологізму при подальшому їх розгляді (*табл. 2–6*).

З'ясування взаємовідношення культурно зумовленого в мові й власне мовного в культурі, дослідження категоризації світу та принципів вербалізації концептів, функціонування їхніх імен у мегатексті через зіставлення з аналогічними одиницями інших мов, щоб виявити культурно значущі концепти й інформацію певної мови, інтерлінгвальне й специфічне є важливим аспектом сучасних лінгвокультурологічних студій. «Найменування «предметних» концептів, як правило, виступають символами абстрактних, в чому виявляється здебільшого національна специфіка, оскільки існує міжкультурна, міжмовна асиметрія, що стосується не в останню чергу реалій» [3: 19].

Таблиця 1

Індексація структурних елементів глютонічної сфери у складі фразеологізмів

Структурні елементи		Приклади глютонімів	Код
реалема	натурфакт	цибуля, редька, хрін, яблуко, груша, кавун, диня	(1)
	артефакт	борщ, хліб, вареники, пироги, сир	(2)
агентив	агенс	сировар, кухар, господиня, молочар	(3)
	пацієнс	споживач, їдок, голодний, ситий, ненажера	(4)
процесив		їсти, пити, варити, смажити, смакувати	(5)
кваліфікатив		крапля, крихта, макаронний, борошняний	(6)
темпоратив		обід, сніданок, вечеря, Великий піст, масниця	(7)
інструментатив		ніж, ложка, сито, каструля, тарілка, піч	(8)
органолептив		солодкий, духмянний, сплющений, м'який	(9)

У тому разі, коли йдеться про спільне джерело походження (наприклад, Біблія, антична література, прецедентні літературні тексти), спостерігаємо функціонування повних фразеологічних еквівалентів книжного походження в українській та російській мовах (див. табл. 2).

Таблиця 2

Повні фразеологічні еквіваленти книжного походження в українській та російській мовах

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глютонімами	
	Українська мова	Російська мова
МРІЯ	на блюдечку ⁸ з голубою кайомочкою	на блюдечке ⁶ с голубой каемочкой
НАСМІШКА, ТОНКИЙ НАТЯК	аттична сіль ²	аттическая соль ¹
ЗАНАДТІСТЬ	дем'янова юшка ²	демьянова уха ²
ВИПРОБУВАННЯ, БІДА	келих ⁸ гіркоти	чаша ⁸ горести
СИМВОЛІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЖИТТЯ	келих ⁸ життя	чаша ⁸ жизни
ВИШУКАНІСТЬ, ДОСТАТКОВІСТЬ	луккулівський банкет ⁷	луккулов пир ⁷
ВИСОКА ЯКІСТЬ	сіль ¹ землі	соль ¹ земли
ВИМОГА	хліба ² і видовищ	хлеба ² и зрелищ
ЗАСОБИ ДЛЯ ІСНУВАННЯ	хліб ² насущний	хлеб ² насущный
ЗРАДА	за сочевичнуб юшку ² продати	за чечевичную ⁶ похлебку ² продать
НАДІЯ НА КРАЩЕ	ця чаша ⁸ мене	чаша ⁸ минует
УРОЧИСТІСТЬ	званий обід ⁷	званный обед ⁷

Слід зазначити, що одиниці книжного походження в досліджуваному фразеологічному масиві складають досить незначну частку. Його більшість становлять звороти фольклорного походження, які буде розглянуто далі (табл. 3–6). У процесі нашого дослідження було встановлено, що найбільшу кількість одиниць у «Словнику...» складають повні фразеологічні еквіваленти фольклорного походження, що свідчить про світоглядно-асоціативну близькість в осмисленні українцями й росіянами багатьох явищ вищої психічної діяльності.

Таблиця 3

Повні фразеологічні еквіваленти фольклорного походження
в українській та російській мовах

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глутонімами	
	Українська мова	Російська мова
НЕКВАПЛИВІСТЬ	за чашкою ⁸ чаю ²	за чашкой ⁸ чая ²
НАХАБСТВО	урвати шматок ²	урвать кусок ²
НАДМІРНІСТЬ	з жиру ¹ біситися	с жиру ¹ бесится
НЕБАЖАННЯ	і калачем ² не принадиш	и калачом ² не заманишь (выманишь)
ПРИСТРАСТЬ	хлібом ² не годуй ⁵	хлебом ² не корми
НЕДОСВІДЧЕНІСТЬ	малоб каші ² їв ⁵	малоб каши ² ел ⁵
СХОЖІСТЬ	одного поля ягода ¹	одного поля ягода ¹
БАЖАННЯ НЕМОЖЛИВОГО, НАДМІРНОГО	забажати пташиного молока ² ; забажати печеної ⁸ криги	захотеть птичьего молока ²
ДОСВІДЧЕНІСТЬ	собаку з'їсти ⁵	съест ⁵ собаку
ЗАБОРОНА ЗАЙВИХ РОЗМОВ	їж ⁵ борці з грибами ² , держи язик за зубами; мовчи та мак ¹ товчи	ешь ⁵ пирог ² (борці з грибами ²), держи язик за зубами
НАЯВНІСТЬ БАЖАННЯ	їж ⁵ , поки рот свіж	ешь ⁵ , пока рот свеж
ЗАЗДРІСЛИВІСТЬ	поїдати ⁵ очима	поедать ⁵ глазами
БІДНІСТЬ; ЗАОЩАДЛИВІСТЬ	каші ² просять (чоботи, черевики)	каши ² просят (сапоги, ботинки)
	перебиватися з хліба ² на воду ¹	перебиваться с хлеба ² на воду
	їсти ⁵ чужий хліб ²	жить на чужих хлебах ²
	куска ² хліба ² не з'їсти ⁵	куска ² хлеба ² недоедать ⁵
	не до жиру ² , аби живу	не до жиру ² , быть бы живу
ТВЕРЕЗІСТЬ	краплі ⁶ в рот не брати	капли ⁶ в рот не брать
НЕЛОГІЧНІСТЬ МОВЛЕННЯ	каша ² в голові	каша ² в голове
НЕПОРОЗУМІННЯ	каші ² не звариш ⁵	каши ² не сваришь ⁵

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глутонімами	
	Українська мова	Російська мова
НАХАБСТВО	<i>коли мед¹, то й ложку⁸</i>	<i>коли мед², так и ложку⁸</i>
ЯКІСНА ОЦІНКА БАЖАНОГО	<i>ласий (сласний)⁶ шматок (шматочок)²</i>	<i>лакомий⁶ (жирний)⁶ кусок² (кусочек)²</i>
СТАН	<i>лускатися від жиру¹</i>	<i>лопаться от жиру¹</i>
УЛЕСЛИВІСТЬ	<i>мазати⁵ медом¹ по губах</i>	<i>мазать⁵ медом¹ по губам</i>
НЕДОСВІДЧЕНІСТЬ, СЛАБКІСТЬ	<i>малоб каші² їв⁵</i>	<i>малоб каши² ел⁵</i>
ТАВТОЛОГІЯ	<i>масло² масляне⁶</i>	<i>масло² масляное⁶</i>
ПОЗИТИВНА ОЦІНКА	<i>мати смак⁶</i>	<i>иметь вкус⁶</i>
БЕЗТУРБОТНІСТЬ	<i>медовий⁶ місяць</i>	<i>медовый⁶ месяц</i>
БАЖАННЯ РОБИТИ ЩОСЬ КОНКРЕТНЕ	<i>медом¹ не годуй⁵</i>	<i>медом¹ не корми⁵</i>
НЕДОСВІДЧЕНІСТЬ	<i>молоко¹ на губах не обсохло</i>	<i>молоко¹ на губах не обсохло</i>
ВІДРАЗА ДО ПЕВНИХ РИС ХАРАКТЕРУ	<i>набриднути, як гірка редька¹</i>	<i>надоесть, как горькая редька¹</i>
ПОКАРАННЯ	<i>на горіхи¹ дістанеться</i>	<i>на орехи¹ достанется</i>
ЗГОДА НА ПРОПОНОВАНІ УМОВИ	<i>називай хоч горшком⁸, тільки в піч⁸ не став</i>	<i>хоть горшком⁸ назови, только в печь⁸ не сажай</i>
МАТИ БАЖАННЯ	<i>найти смак⁶</i>	<i>находит вкус⁶</i>
НЕВИРАЗНІСТЬ	<i>ні риба² ні м'ясо²; ні рак² ні риба²</i>	<i>ни рыба² ни мясо²</i>
ОДНАКОВІСТЬ	<i>одного поля ягода¹</i>	<i>одного поля ягода¹</i>
ВИСОКА ЯКІСТЬ	<i>пальчики оближеш⁵</i>	<i>пальчики оближешь⁵</i>
ПІДБУРЮВАННЯ	<i>підливати масла² у вогонь</i>	<i>подливать масла² в огонь</i>
НЕВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	<i>пішла по масло², то й у печі⁸ погасло</i>	<i>пошла по масло², а в печи⁸ погасло</i>
ДИСБАЛАНС	<i>ситий⁴ голодного⁴ не розуміє; ситий⁴ голодному⁴ не товариш (не брат); ситий⁴ голодному⁴ не вірить; багач не відає, що бідний обідає⁵</i>	<i>сытый⁴ голодного⁴ не понимает</i>
ПЕРЕБІРЛИВІСТЬ	<i>скуштувавши⁵ солодкого⁹, не схочеш гіркого⁹</i>	<i>вкусивши⁵ сладкого⁶, не захочеш горькогоб</i>
ЗНУЩАННЯ	<i>смоктати⁵ соки²</i>	<i>сосать⁵ соки²</i>
ПОДЯКА СПІВРОЗМОВНИКУ	<i>твоїми б устами та мед² пити⁵</i>	<i>твоими бы устами да мед² пить⁵</i>

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глутонімами	
	Українська мова	Російська мова
БАГАТСТВО	тільки пташиного молока ² немає	только птичьего молока ² нет
ПОВТОРЮВАТИСЯ	товкти воду ¹ в ступі ⁸	толочь воду ¹ в ступе
РОЗТЯГНУТІСТЬ	через годину по чайній ложці ⁸	через час по чайной ложке ⁸
ОДНОВІЧНІСТЬ	голодній кумі ⁴ хліб ² на умі	голодной куме хлеб ² на уме
ВИСОКА ЯКІСТЬ	як кров ¹ з молоком ¹	как кровь ¹ с молоком ¹
РОЗМІР	як макове зернятко ¹	как маковое зернышко ¹
НЕ ЗВЕРТАТИ УВАГИ НА ОТОЧЕННЯ	варитися ⁵ у власному соку ²	вариться ⁵ в собственном соку ²
ОБМЕЖЕНІСТЬ	варитися ⁵ у власному соку ²	вариться в собственном соку ²
НЕМОЖЛИВІСТЬ ДІЇ	кусок ² в горло не лізе (у горлі застряє)	кусок ² в горло (глотку) не идет
ГОСТИННІСТЬ, ШАНОБЛИВІСТЬ	на чашку ⁸ чаю ² (запрошувати)	на чашку ⁸ чая ² (приглашать) ⁵
ПРИХОВАНА НЕПОРЯДНІСТЬ	на язичі мід (медок) ¹ , а під язиком лід (льодок)	на языке медок ¹ , а на сердце ледок
НЕМОЖЛИВІСТЬ	не на мої зуби горішок ²	не по зубам мне орешек ¹
НЕГАТИВНА ЯКІСТЬ	не першої свіжості ⁶	не первой свежести ⁶
ВИСНАЖЕНІСТЬ	як видушений (як вичавлений) лимон ¹	как выжатый ⁶ лимон ¹
СПРАВЕДЛИВІСТЬ	хліб-сіль ² їж ⁵ , а правду ріж	Хлеб-соль ² ешь, а правду-матку режь
ЗМІННІСТЬ ОБСТАВИН	минулася котові масниця ⁷ (масничка ⁷); не все котові масниця ⁷ (буде і великий піст ⁷)	не все коту масленица ⁷
НАДМІРНЕ, ЗАНАДТЕ; ТЕ, БЕЗ ЧОГО МОЖНА ОБІЙТИСЯ	не вродив мак ¹ , перебудемо і так ; сім років мак ¹ не родив та голоду не робив	не родил мак ¹ , перебудем и так
НІВЕЛЮВАТИ НЕГАТИВ	ви заварили ⁵ кашу ² , а ми мусимо їсти ⁵	заварили ⁵ кашу ² , а нам пришлось расхлебывать ⁵
ПОМСТА	залити ⁵ за шкуру сала ²	залить ⁵ за шкуру сала ² (горячего) ¹³)
НЕВІДПОВІДНІСТЬ ДІЙ	занадився кухоль ⁸ по воду ходити, поки йому вухо не відламали ; пішов гличик ⁸ за водою та й голову там положив	повадилсь кувшин ⁸ по воду ходить — тут ему и голову сложит

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глютонімами	
	Українська мова	Російська мова
ЖАДІБНІСТЬ	на чужий коровай ² очей не поривай	на чужой каравай ² рта не раскрывай
ОБЕРЕЖНІСТЬ	хто обпікся на окропі ² , той і на холодну воду ¹ дмухає; обпікся на молоці ² , то й на воду ¹ студить	обжегся на молоке ² , то и на воду ¹ дуёт
СПОНУКАННЯ ДО РОБОТИ	щоб рибу ² їсти ⁵ , треба в воду лізти	чтобы рыбу ² съест ⁵ , надо в воду лезть

Коефіцієнт часткових фразеологічних еквівалентів фольклорного походження є дещо меншим за чисельністю (табл. 4), оскільки в них один зі структурних елементів буквально калькується, а інший уживається в переносному значенні.

Таблиця 4

Часткові фразеологічні еквіваленти фольклорного походження
в українській та російській мовах

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глютонімами	
	Українська мова	Російська мова
АПЕТИТ	уминає ⁵ , аж за вухами лящить	уписывает (уплетает) ⁵ за обе щеки
СОРОМ	напекти ⁵ раків ¹ ; червоніти, як рак ²	краснеть , как рак ¹
ПРИЄМНІСТЬ	як маслом ² по душі (по серцю); як медом ¹ по губах	как маслом ² по сердцу
ВИСОКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗДІВНОСТІ	макітра ⁸ варить ⁵	голова (котелок) ⁸ варит ⁵
УСВІДОМЛЕННЯ ПРОВИНИ	знає кішка, чیه сало ² з їла ⁵	знает кошка, чье м'ясо ² съела ⁵
МРІЯ, ДОСТАТОК	молочні ⁶ ріки і кисільні ⁶ (масляні ⁶) береги	молочные ⁶ реки и кисельные ⁶ берега
	як вареник ² у маслі ² плаває; як сир у маслі купається	как сыр ² в масле ² катается
ПРИЧИНА І НАСЛІДОК	не їла ⁵ душа часнику ² , не буде й смердіти	не ела душа чесноку ¹ , так и не воняет
	яка грушка ¹ , так і юшка ² ; яка пшениця, така й паланиця ²	какова яблоня, таковы и яблоку ²
КОЛЕКТИВІЗМ	у гурті і каша ² добре ⁶ їсться ⁵	артельная каша ² лучше
УМОВА ОТРИМАННЯ ПОЗИТИВНОГО РЕЗУЛЬТАТУ	апетит ⁶ з їдою ⁵ прибуває	аппетит ⁷ приходит во время еды

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глютонімами	
	Українська мова	Російська мова
ПРОЦЕСИВ	<i>день рік годує⁵</i>	<i>день год кормит⁵</i>
ЛЮТЬ	<i>живцем би з'їв⁵</i>	<i>живым бы съел⁵</i>
НЕБАЖАНІСТЬ	<i>зайвий рот (ідець)⁴</i>	<i>лишний рот³</i>
ПОЗИТИВ, НЕМОЖЛИВІСТЬ НАШКОДИТИ	<i>каші² маслом² не зіпсуєш; масло² каші² не шкодить</i>	<i>кашу² маслом² не испортишь</i>
БАЖАННЯ	<i>ковтати⁵ слинку</i>	<i>глотать⁵ слюнки</i>
ВІДМІННІСТЬ	<i>не з того тіста²</i>	<i>из другого (не из того) теста²</i>
ЛЕГКІСТЬ ДОСЯГ- НЕННЯ БАЖАНОГО	<i>як насіння¹ лускати⁵; як горіхи¹ лускати⁵</i>	<i>как орехи (семечки) ¹ целкать⁵</i>
ДОТРИМАННЯ СВОЄЇ ЛІНІЇ	<i>а кіт ковбаску² вминає⁵, неначе й не до нього річ</i>	<i>а васька слушает да ест⁵</i>
ПОЗИТИВНА ЯКІСТЬ	<i>бенкет⁷ на славу</i>	<i>пир⁵ горой</i>
ОБЦЯНКИ	<i>жданиками не наїсися⁵</i>	<i>ожиданиями сьт⁶ не будеш</i>
ПОВІЛЬНІСТЬ	<i>жувати⁵ клоччя</i>	<i>жевать⁵ мочалку (мочало)</i>
НАТУРФАКТ	<i>заборонена грушка¹ солодка⁶</i>	<i>запретный плод¹ сладок⁹</i>
ПЕРЕКОНАНІСТЬ У ПОЗИТИВІ	<i>смакувати⁵ наперед</i>	<i>в предвкушении⁶</i>

Різні підходи до вербалізації концептів репрезентують фразеологічні аналоги з глютонімами в українській та російській мовах (табл. 5), одночасно демонструючи пріоритетність у відборі складників харчової картини світу для номінації одиниць вищої емоційної сфери та підкреслюючи невичерпність глютонічного джерела для вербалізації людських почуттів.

Таблиця 5

Фразеологічні аналоги з глютонімами в українській та російській мовах

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глютонімами	
	Українська мова	Російська мова
ПОМСТА	<i>на капусту² посікти⁵; на січку² посікти</i>	<i>в лапшу² искрошить⁵ (изрубить)</i>
НІСЕНІТНИЦЯ	<i>на вербі груші¹ (а на осіці кислиці¹; три мішки гречаноїб вовни)</i>	<i>сапоги всмятку⁶</i>
НЕІСТОТНІСТЬ, НЕ- ВАЖЛИВІСТЬ	<i>за масляні вишкарки²</i>	<i>из-за выеденногоб яйца²</i>
НЕВДАЧА	<i>з'їсти⁵ облизня</i>	<i>съест⁵ фигу¹ (шиш); остаться на бобах¹</i>

Концепти	Вербалізація концептів у формі фразеологізмів з глютонімами	
	Українська мова	Російська мова
НЕРОЗУМІННЯ ОДИН ОДНОГО	я йому про <i>цибулю</i> ¹ , а він мені про <i>часник</i> ¹	я про <i>сапоги</i> , а он про <i>пирого</i> ²
ЖАДІБНІСТЬ	за <i>кусок</i> ² <i>кишки</i> ² <i>сім верст пішки</i> ; за <i>сім верст киселю</i> ² <i>їсти</i> ⁵	за <i>сім верст киселя</i> ² <i>хлебать</i> ⁵
ПРИЧИНА І НАСЛІДОК	яка <i>приправа</i> ¹ , така й <i>потрава</i> ² ; яка <i>гостя</i> ⁴ , така й <i>шана</i>	каков <i>гость</i> ⁴ , таково ему и <i>угощенье</i> ²
НЕВІДПОВІДНІСТЬ	з <i>свинячим писком</i> та в <i>пшеничне</i> ⁶ <i>тісто</i> ² ; з <i>свинячою мордою</i> та в <i>бубличний</i> ^б <i>ряд</i>	<i>свиним</i> (с <i>суконным</i>) <i>рылом</i> да в <i>калашний</i> ^б <i>ряд</i>
ОДНАКОВІСТЬ	<i>хрін</i> ² від <i>редьки</i> ² не <i>солодший</i> ⁹ ; який <i>дідько печений</i> ^б , такий и <i>варений</i> ^б	<i>хрен редьки</i> не <i>слаще</i> ; одним <i>миром</i> <i>мазаны</i>

Фразеологічні аналоги, що передають однакові концепти за допомогою одиниць з глютонімами в українській мові та без глютонімів у російській, складають особливу групу в «Словнику...» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка (табл. 6).

Таблиця 6

Фразеологічні аналоги з глютонімами в українській та без глютонімів у російській мовах

Концепти	Українська мова	Російська мова
НАДОКУЧЛИВІСТЬ	<i>уїстися</i> ⁵ в <i>печінки</i>	<i>сидеть</i> в <i>печенках</i>
	<i>ставати поперек горла</i> (<i>кісткою</i> ² в <i>горлі</i>)	<i>становиться поперек горла</i>
ПРИКРІСТЬ	нашим <i>салом</i> ² та по <i>нашій шкурі</i>	за <i>моє</i> же <i>добро</i> <i>переломили ребро</i>
ЖАДІБНІСТЬ	<i>ласий</i> ⁴ на <i>чужі ковбаси</i> ²	<i>губа</i> не <i>дура</i>
ГОРЕ, БІДА, ЛИХО	<i>сьорбнути</i> (<i>хильнути</i> , <i>скуштувати</i>) ⁵ <i>багато горя</i> (<i>біди</i> , <i>лиха</i>)	<i>изведать</i> <i>много горя</i>
ПРИЧИНА Й НАСЛІДОК	<i>дешева</i> <i>рибка</i> ¹ — <i>погана юшка</i> ² ; <i>дешеве м'ясо</i> ² — <i>поганий борщ</i> ²	<i>дорого</i> , да <i>любо</i> , <i>дешево</i> , да <i>грубо</i> ; <i>дорого</i> , да <i>мило</i> , <i>дешево</i> , да <i>гнило</i>
	де <i>борошно</i> ² , там і <i>порошно</i>	<i>лес рубя</i> т, <i>щепки</i> <i>летя</i> т
НАБУТТЯ НЕГАТИВНОГО ДОСВІДУ	<i>сьорбнути</i> (<i>хильнути</i> , <i>скуштувати</i>) ⁵ <i>багато горя</i> (<i>біди</i> , <i>лиха</i>)	<i>изведать</i> <i>много горя</i>
НІСЕНІТНИЦЯ	<i>наколоти</i> <i>гороху</i> ³ з <i>капустою</i> ²	<i>наговорить</i> (<i>наделать</i>) <i>ерунды</i>
НЕВДАЧА	<i>облизати</i> <i>макогона</i> ⁸	<i>потерпеть</i> <i>неудачу</i>
УТРИМАННЯ	на <i>ласкавому хлібі</i> ² <i>жити</i>	<i>жить</i> из <i>милости</i>
НІСЕНІТНИЦЯ	<i>наколоти</i> <i>гороху</i> з <i>капустою</i> ²	<i>наговорить</i> (<i>наделать</i>) <i>ерунды</i>
ДОСВІД	<i>наїстися</i> ⁵ <i>усіх хлібів</i> ²	<i>всего</i> <i>испробовать</i> в <i>жизни</i>

Концепти	Українська мова	Російська мова
ПРИХОВАНИЙ НАТЯК	<i>наздогад буряків¹, щоб дали капусти¹</i>	<i>тонкий намек на толстые обстоятельства</i>
ЖАДІБНІСТЬ	<i>ласий⁴ на чужі ковбаси²</i>	<i>губа не дура</i>
ЗНУЩАННЯ	<i>варити⁵ воду¹ (з кого)</i>	<i>измываться (над кем)</i>
НЕГАТИВНИЙ СТАН	<i>макітриться⁵ в голові</i>	<i>кружится в голове</i>
ПОРІВНЯННЯ	<i>як молоко² білий</i>	<i>как лунь седой</i>

За даними статистичного аналізу досліджуваного нами масиву, чільне місце серед глутонімів у складі фразеологічних одиниць посідають артефакти (103/57), процесиви (44/29) та натурфакти (26/18), а найменшою є питома вага органолептивів (3/1).

Таблиця 7

Статистичні показники співвідношення семантичних категорій сфери глутонії в українських та російських фразеологізмах

Структурні елементи		Кількість одиниць в українській мові	Кількість одиниць в російській мові
реалема	натурфакт	26	18
	артефакт	103	57
агентив	агенс	0	3
	пацієнс	11	3
процесив		44	29
кваліфікатив		19	17
темпоратив		7	2
інструментатив		15	11
органолептив		3	1

Як показало дослідження нами фразеологічної вербалізації 100 концептів емоційної та пізнавальної сфер діяльності людини на матеріалі 150 статей «Українсько-російського та російсько-українського фразеологічного словника» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка, концептуальна та мовна картини світу в українській та російській мовах мають однакову пропорційність використання певних семантичних категорій глутонічної сфери, що свідчить про спільні підходи до осмислення дійсності, але різні способи її метафоричної та оцінної конкретизації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виноградова Л. Н.* Та вода, которая... (Признаки, определяющие магические свойства воды) / Л. Н. Виноградова // *Признаковое пространство культуры*. — М. : Индрик, 2002. — С. 32–60.
2. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. — М. : Рус. яз., 1986. — 840 с.

3. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія / О. П. Левченко. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. — 349 с.
4. Мокренко В. М. Славянская фразеология : Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. М. Мокиенко — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Высшая школа, 1989. — 287 с.
5. Мюллер В. К. Англо-русский словарь. — М. : Рус. яз., 1985. — 864 с.
6. Олійник І. С. Українсько-російський та російсько-український фразеологічний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. — К. : Рад. школа, 1978. — 446 с.
7. Руденко С. М. Календарно-обрядова маркованість складників ядерної зони глутонічного фрейму (на матеріалі глутоніма *каша*) / С. М. Руденко // *Ucrainica IV: Současná ukrainistika problému jazyka, literatury a kultury: Sborník článků*. — Olomouc, 2008. — část. 1. — P. 185—193.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія української мови: Навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко — К. : Знання, 2007. — 494 с.

УДК 811.161.2*367.335

Світлана Марцин,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗПОЛУЧНИКОВОГО ТИПУ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНФЕСІЙНОМУ ДИСКУРСІ: СТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті виявлено й описано стилістичні функції безполучникових складних речень у текстах українського конфесійного дискурсу. Аналіз функціонування безполучникових складних конструкцій здійснювався на джерелах, що належать до сакрального підстилю.

Ключові слова: *безполучникові складні речення, конфесійний стиль, сакральний підстиль.*

В статье выявлены и описаны стилистические функции бессоюзных сложных предложений в текстах украинского конфессионального дискурса. Анализ функционирования бессоюзных сложных конструкций был осуществлен на источниках, относящихся к сакральному подстилю.

Ключевые слова: *бессоюзные сложные предложения, конфессиональный стиль, сакральное подстиль.*

The article deals with the description of stylistic functions of asyndetic complex sentences in the texts of Ukrainian confessional discourse. The analysis of asyndetic complex sentences functioning was carried out on sources belonging to sacred sub style.

Keywords: *asyndetic complex sentences, confessional style, sacred sub style.*

Прийняття християнства в історичній літературі розглядається як велика світоглядна революція. Вона справила позитивний вплив на всі сфери духовно-го життя, зокрема на писемну культуру східних слов'ян, яка вийшла із лона

церковної книжності. Цим пояснюється те, що світська література осмислювала й осмислює ті ж ідеї, образи, колізії, про які йдеться у Святому Письмі. Виявлялося і виявляється це в культурній історії трьох східнослов'янських народів, кожен з яких прагнув знайти відповіді на вічні питання буття, закладені в ідеях Святого Письма.

Серед напрямів писемної української культурної традиції окремо виділяється конфесійна література, яка представлена, крім богослужбової, християнською православною патристикою, агіографією, апокрифічною, перекладною й повчальною літературою. Ці тексти сформували свого часу *український конфесійний дискурс*, у форматі якого здійснювалося не лише написання, але й сприймання відповідних зразків конфесійного стилю, реагування на них читачів та слухачів. Оскільки важливою дискурсивною характеристикою релігійної літератури є її мовностилістична організація, то в центрі поданих досліджень — саме конфесійний стиль.

Мета статті — виявлення й опис стилістичних функції безсполучникових складних речень у конфесійних текстах конфесійного сакрального підстилю.

Вивчення стилю українських релігійних книг активізувалося лише в останні десятиліття. Зроблені лише перші кроки в з'ясуванні притаманних особливостей цього функціонального різновиду української мови. Щоправда, увага зосереджена головню на аналізі лексики конфесійного стилю. Залишаються не дослідженими стилістичні характеристики усіх елементів, а не лише лексичного рівня.

Як і в інших книжних стилях, мовне оформлення релігійних текстів зумовлене екстралінгвальними завданнями, які диктують виклад. Вони ж, як зрозуміло, бувають різні: такі, що спрямовують на формування текстів або інформаційно-розповідних, або повчальних. До перших відносять перекладні культурні джерела (Біблію, житія, апокрифи тощо), до других — оригінальні (проповіді, послання, тлумачення Святого Письма, молитви, складені священнослужителями української церкви, рекомендації щодо поведження в храмових установах, обов'язки парафіян) [5: 252].

Така жанрова диференціація християнської літератури, що зумовлює й відмінне лексичне та граматичне наповнення різних текстів, спричинилась до дискусії навколо терміна на позначення функціонального стилю релігійної сфери. Пропонується називати його конфесійним, релігійним, богословським, сакральним. Часто зазначені назви вживаються як тотожні. І все ж сучасний ступінь вивчення текстів християнської літератури дозволяє диференціювати їх з урахуванням змісту, завдань і мовного оформлення. Слушною є пропозиція В. В. Німчука: термін *богословський* вживати на позначення стилю, яким написані теологічні твори, оскільки «теологія — це наука, тому *богословський* стиль можна трактувати як специфічний фрагмент наукового стилю мови» [4: 8]; конфесійний, або релігійний, стиль — це стиль літератури, пов'язаної з реаліями та діяльністю конфесії. У його складі виділяється *сакральний* стиль, або підстиль, що функціонує в релігійних відправах, обрядах, священних книгах певних конфесій [4: 9]. Цитоване переконує в тому, що є всі підстави виділяти два стильових різновиди української мови — богословський і конфесійний, або релігійний, кожен з яких заслуговує на самостійне вивчення.

Термін «конфесійний стиль», а не «релігійний» (його використовує Н. Д. Бабич [1: 14]) прийнято свідомо, оскільки в стилістиці вже стало традицією цей стиль іменувати саме конфесійним [2: 3–5].

Аналіз функціонування безсполучникових складних речень здійснювався на джерелах, що належать до конфесійного стилю, сакрального підстилю. Цими джерелами є «Українська мова в Церкві» Архієпископа Іларіона, «Книга псалмів», «Тріодь Квітна», «Святкова Мінея». Обрання цих джерел пояснюється кількома причинами: у текстах такого зразка найбільшою мірою відчутна народно-розмовна течія в їхньому мовному оформленні, що дає підстави говорити про загальномовний характер розглядуваних джерел; специфіка цих творів у тому, що мова, якою вони написані, становить не лише засіб конфесійної комунікації, а й виступає засобом загальнокультурного процесу, що спричинює появу новотворів у мовленнєвій діяльності мовців.

У розглядуваних текстах безсполучникові складні речення представлені своєрідно. Так, з розряду речень перелічувального відношення репрезентованими є лише структури зі значенням переліку. Речень з відношенням послідовності не засвідчено. Серед активно вживаних конструкцій з перелічувальним значенням, засвідчуваних в різних сакральних жанрах, певне місце посідають безсполучникові складні речення елементарної будови — з двома предикативними частинами, як-от: *Нехай прославляють Тебе народи; нехай прославляють Тебе всі племена* (Книга псалмів); *Охопили мене смертельні болі, бурхливі потоки беззаконня налякали мене* (Книга псалмів). Однак здебільшого трапляються конструкції з більшою кількістю предикативних частин, поєднаних безсполучниково, наприклад: *Адже на їхніх устах нема правди; їхнє серце — нікчемне; їхнє горло — відкрита могила; вони своїми язиками вчинили обман* (Книга псалмів), або в однорідному вияві з сполучниковим компонентом, зокрема: *Хай не накриє мене буря водою, не поглине мене глибінь, і хай не стулить наді мною своєї пащі безодня* (Книга псалмів).

Зрідка засвідчуються будови, що містять дві предикативні частини тавтологічного значення, пор.: *Мої друзі й мої приятелі через мою біду цураються мене, — мої найближчі стали осторонь* (Книга псалмів).

Нерідкі приклади безсполучникового приєднання до предикативних частин із перелічувального семантичного компонента іншого значення, як у реченні: *Я стомився від твого стогону; щоночі ставатиме мокрим ліжко моє, — своїми сльозами я обмиватиму постіль свою* (Книга псалмів). У ньому до частин, що передають перелік, додано компонент із значенням обґрунтування.

Як свідчать дані, багатокомпонентні речення з наповненням різними відношеннями предикативних частин виявляються досить часто в обрядових текстах «Тріодь Квітна» і «Мінея святкова». Можливі утворення, що складаються з шести частин з відношенням переліку, як-от: *Камінь відвалено, гріб опустів; бачите тління, життям подолане, печаті свідчать явно, міцно спить сторожа непокірних, смертне спаслося через плоть Божу, некло ридає* (Тріодь Квітна).

Речення подібного зразка переобтяжені нанизуванням предикативних частин різної семантики. У таких будовах, ймовірно, слід вбачати вплив розмовного мовлення. Не виключено, що це відголосок початкового етапу створення текстів такого змісту, коли ще не усталилися норми писемної мови.

Багатокомпонентне відношення переліку іноді продовжується компонентом, приєднаним сурядним сполучником: *Сіно, до якого доторкнувся вогонь, не згоріло; Фома, вклавши руку у вогненні ребра Ісуса Хреста Бога, не опалився від доторкання; невіру душевну змінила блага віра, і він з глибини душі тепло взивав: Владико, Ти єси Бог Мій, що воскрес із мертвих, слава Тобі* (Тріодь Квітна). Проте частіше засвідчуються структури, у яких багатокомпонентні перелічувальні відношення пояснюються підрядними частинами. До попереднього прикладу додамо ще речення: *Неплідна бездітна*

Анна нині нехай заплеще руками, нехай радується земні, царі нехай торжествують, святителі в благословеннях нехай веселяться, нехай святкує весь світ: ось бо Цариця і непорочна Невіста Отча від кореня Єсеевого проросла, жінки далі в печалях не народжують дітей, радість бо процвіла і життя всім людям у світ принесла; дари Іоакимові більше не повертаються, ридання бо Анни на радість перемінюються; радій зі мною, весь обраний Ізраїль (Мінея святкова).

Основу багатокомпонентності можуть створювати не лише перелічувальні відношення. Активними виявляються відношення зіставні у взаємодії з компонентами перелічувальної семантики, пор.: *Там — Мойсей, розділитель води, тут же — Гавриїл, служитель чуда; тоді глибину пройшов Ізраїль як по сухому, нині ж, Христа породила безсіменно Діва; море після переходу Ізраїля знову непрохідним стало, Пречиста після народження Емануїла залишилася нетлінною (Тріодь Квітна).*

У розглядуваних книгах серед інших видів безсполучникових складних речень частотно виділяються структури із зіставним значенням, які ускладнюються підрядними частинами, наприклад, такого зразка, як: *Спожив Адам від дерева плоду забороненого, і обрав від дерева гірку смерть; Син же Твій, Пречиста, розі'явшись, виточив солодкість безсмертя (Мінея святкова); Я відкрив перед Тобою своє життя, Ти поклав сльози мої перед Собою, — які є в Твоїй обітниці (Книга псалмів); Богоотець же Давид перед ковчезом, як прообразом, радіючи, веселився; ми ж, народ Божий, святий, прообразів здійснення бачивши, веселімся у Бозі, бо воскрес Христос, як Всесильний (Тріодь Квітна).*

Трапляються й речення з протиставним відношенням, у складі яких є підрядні частини: *Він простягнув руку Свою, щоби відплатити: вони зневажили Його завіт (Книга псалмів).*

Речення пояснювального виду представлені конструкціями:

- а) з розгортувальною частиною, наприклад: *Закликає сам камінь, печаті взивають, [які ви поклали, поставивши сторожу до гробу:] воістину Христос воскрес і живе повіки (Тріодь Квітна);*
- б) з коментувальним складником: *Піднялася джерела Твого вода вище небес, і потоки з безодні землі потекли: це є пожива для душі, пиття вірних, мед із каменя, і роздавання манки (Тріодь Квітна); Одного разу прийшов Ісус до одного села; тут жінка на ім'я Марфа прийняла Його у свій дім (Тріодь Квітна);*
- в) з доповнювальним інгредієнтом: *На Тебе надіялися наші батьки; вони поклали надію — [і Ти їх спасав] (Книга псалмів); Недаремно засумнівався у Твоєму воскресінні Фома; він не був відкинутий, [але безсумнівним намагався показати його всім народам] (Тріодь Квітна).*

Як і попередні підвиди безсполучникових складних речень, щойно розглянуті приклади свідчать про те, що структури з пояснювальним відношенням поєднуються з предикативними частинами інших відношень або з сполучниковими компонентами. Такі зразки будов непоодинокі. До наведених додамо ще й таке висловлення: *Костянтин воював з ними, як Давид з ворогами, і переміг їх книжною наукою; він назвав їх триязичниками чи Пилатниками, [бо то так Пилат написав був у напису Господнім] (Іларіон).*

Наявний у нашому розпорядженні матеріал дозволяє стверджувати, що кількісно кожен з проаналізованих видів безсполучникових складних речень поступається підвидам структур з відношенням детермінації. Особливе місце серед них посідають речення з відношеннями обґрунтування і наслідку.

Відношення обґрунтування втілюються в двокомпонентні структури, як у прикладах: *Слова його уст — беззаконня і підступ; він перестав поводитися мудро*

і чинити добро (Книга псалмів); У всьому іншому православні Церкви національні: кожна має свою богослужбову мову, свої обряди, свої форми їх, свої Свята, свої властивості в Богослужбах і т.ін. (Іларіон).

Проте частіше вони становлять основу багатокomпонентних речень. До їхніх частин приєднуються підрядні, як-от: *Ніхто нехай не убоїться смерти, визволила бо нас Спасова смерть; схоплений нею — подолав її* (Тріодь Квітна); *Порушники закону не встоять перед Твоїми очима: Ти не злюбив усіх, що чинять беззаконня* (Книга псалмів).

Предикативні частини речень з компонентом обґрунтування здатні ускладнюватися також відокремленими зворотами, звертаннями, пор.: *Небесні і піднебесні сили, бачачи Тебе вгорі на престолі і внизу у гробі, Спасе мій, дивувалися умертвленню Твоєму: незбагненно для розуму бачити Тебе мертвим, Життєдавче* (Тріодь Квітна). Уживаність речень такої будови слід розцінювати як визнання безсполучникових складних речень рівноцінними сполучниковими структурами, що виконують важливу стилістичну функцію. Це переконує в тому, що утворені в уснорозмовному вияві безсполучникові складні висловлення посіли належне місце і в книжному, зокрема богослужбовому, викладі.

Це ж саме слід сказати і щодо підвиду речень безсполучникового типу з наслідковим відношенням. Поширеність таких структур цілком виправдана: відношення предикативних частин чітко окреслені. Ілюструють це такі приклади: *Трапеза готова — насолоджуйтесь усі* (Тріодь Квітна); *Воно виходить від крайнеба і добігає крайнеба, — ніхто і ніщо не сховається від його теплоти* (Книга псалмів). Значення наслідку відчутне і в багатокomпонентних утвореннях:

- а) коли воно є продовженням перелічувальних одиниць, як-от: *Пішов дим із Його ніздрів, бухнув вогонь із Його уст, вугілля запалало від Нього* (Книга псалмів);
- б) коли у складі предикативних частин є сполучникові предикативні компоненти: *В подобі людській плоттю явився бог із Тебе, Всенепорочна; Його ж благай завжди, щоб Він умертвив наші згубні пристрасті, Пречиста* (Мінея Святкова);
- в) коли складові частини містять вставні словосполучення, відокремлені другорядні члени речення, як-от: *Твоїм хрестом, Христе Спасе, державу смерти зруйновано і підступ диявола знищено; рід же людський, вірою спасаючись, пісню Тобі завжди приносить* (Тріодь Квітна).

Трапляються й більш складні поєднання. У реченні: *Порушники закону не встоять перед Твоїми очима: Ти не злюбив усіх, [що чинять беззаконня,] — Ти вигубиш тих, що говорять неправду* (Книга псалмів) — між першим і другим предикативним компонентом — відношення обґрунтування, між другим і третім — наслідку. Ще складнішим за будовою є, наприклад, таке речення: *Хто шукає здоров'я, приходьте до Джерела, Діва-отроковиця живе при воді: радійте і веселіться, безліч вірних, так, як подобає: приходьте до храму й отримайте те, що просите* (Тріодь Квітна). Такі конструкції можна визнати стильовою нормою з огляду на те, що конфесійний стиль, зокрема його сакральний підстиль, прагнуть до концентрованого викладу описуваних ситуацій з формулюванням висновку чи заклику до виконання певних дій.

Аналіз безсполучникових складних речень у розглянутих релігійних текстах засвідчує, що у використанні цього типу складних речень сакральний підстиль, до якого належать аналізовані книги, не відрізняється від інших стилів української мови: залучає до викладу інформації, настанов і рекомендацій різні види і підвиди безсполучникових складних утворень. Однак не можна не помітити, що для формувань потрібних положень добираються такі безсполучникові утворення, які властиві книжним стилям. У мові аналізованих книг не відзначено, наприклад, жодного прикладу з відношеннями часу, умови, мети,

допустовості — структурах, характерних для розмовно-побутового стилю. Урахування цього дозволяє визнати дискусійним називання конфесійного стилю «книжно-розмовним» [1: 11].

Цього факту, звичайно, недостатньо, щоб спростувати трактування конфесійного стилю як книжно-розмовного, оскільки йдеться лише про речення безсполучникового типу. Але відсутність названих структур спонукає до подальшого поглибленого вивчення мовних одиниць різних рівнів. Безперечно, цей стиль, як і кожен з функціональних різновидів, ґрунтується на народно-розмовній основі, але розмовні структури безсполучникового типу як стилістичний засіб у конфесійному дискурсі відсутні. Це й змушує розглядати конфесійний стиль у межах книжних стилів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бабич Н. Д.* Практична стилістика і культура української мови / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 2003. — 431 с.
2. *Дудик П. С.* Стилістика української мови / П. С. Дудик. — К. : Видавничий центр «Академія», 2005. — 367 с.
3. *Мацько Л. І.* Стилістика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. — К. : Вища школа, 2003. — 462 с.
4. *Німчук В. В.* Мова сакральних текстів повинна бути зразковою літературою / В. В. Німчук // Єдиними устами: Бюлетень інституту богословської термінології та перекладу. — 1999. — №3. — С. 5–10.
5. *Українська мова*: Енциклопедія. — К. : Укр. енцикл., 2004. — 821 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лларіон* (архиепископ). Українська мова в церкві / Лларіон. — Холм : Свята Данилова гора: Б.в., 1943. — 48 с.
2. *Книга псалмів* (Два переклади).— К.: Укр. біблійне товариство, 2003.— 295 с.
3. *Святкова Мінея*. — К. : Вид. від Укр. Правосл. Церкви Київ. Патріархату, 2002. — 564 с.
4. *Триодь Квітна*.— К. : Вид. від Укр. Правосл. Церкви Київ. Патріархату, 2002. — 453 с.

ЛІНГВОПРАГМАТИКА. КОМУНІКАЦІЯ

Комунікація людей завжди відбувається
в межах певної культури
з використанням конкретної етнічної мови,
неповторних мовних картин світу,
а також законів спілкування й прагматики,
випрацюваних у межах цієї мови й культури.

Флорій Бацевич

СВІТОГЛЯДНІ ДОМІНАНТИ УКРАЇНЦІВ У КОМПАРАТИВНИХ МОДЕЛЯХ: СЕМАНТИКА Й ПРАГМАТИКА ПОРІВНЯННЯ (на матеріалі текстів гумористичного дискурсу)

У статті йдеться про лінгвопрагматичний потенціал порівнянь у текстах української химерної прози, зокрема їхню здатність реалізувати інформацію когнітивного, предметного, емоційно-оцінного характеру. Особливий акцент поставлено на декодуванні в компаративних моделях відомостей про світоглядні домінанти українців.

Ключові слова: порівняння, прагматичний потенціал слова, картина світу, світоглядні домінанти, гумористичний дискурс.

В статье рассматривается лингвопрагматический потенциал сравнений в текстах украинской химерной прозы, в частности их способность реализовать информацию когнитивного, предметного, эмоционально-оценочного характера. Особый акцент поставлен на декодировании в компаративных моделях сведений о мировоззренческих доминантах украинцев.

Ключевые слова: сравнение, прагматический потенциал слова, картина мира, мировоззренческие доминанты, юмористический дискурс.

The article deals with linguistic and pragmatic potential of comparisons in the texts of Ukrainian fancy prose, their ability to implement information of cognitive, objective, emotional and evaluative nature in particular. Special emphasis is put on comparative models in decoding information about Ukrainians' worldview dominants.

Keywords: comparison, pragmatic potential of the word, world mapping, worldview dominants, humorous discourse.

Однією з актуальних проблем дослідження мовної картини світу є характеристика прагматичного значення мовних одиниць, зокрема й тих, які функціонують у художньому тексті, оскільки читача або слухача цікавить не тільки інформація про навколишній світ, а й особливості сприйняття цього світу письменником. Метою поданої розвідки є виявлення лінгвопрагматичного потенціалу порівнянь у текстах української химерної прози, відстеження їхньої здатності реалізувати інформацію когнітивного, предметного, емоційно-оцінного характеру. Особливу увагу приділено декодуванню в компаративних моделях відомостей про світоглядні домінанти українців.

Серед різних типів лексичного значення (когнітивне, денотативне, сигніфікативне, конотативне, тобто прагматичне) саме прагматичне покликане виявляти емоційно-оцінні відношення співрозмовників до денотантів. Прагматичне значення є в «лексичній семантиці специфічним мовним вираженням оцінки того, що позначається, за допомогою маркованих одиниць...» [5: 89]. Прагматичний потенціал компаративних моделей визначається їхньою здатністю синергетизувати комунікативний акт, наділяючи його не лише смислом, а й інтенцією учасників спілкування.

Аналізуючи й синтезуючи наявні погляди лінгвістів, беручи за основу положення тих дослідників, які розглядають порівняння як мовно-художню, отже лінгвопрагматичну категорію (О. Бережна, С. Єрмоленко, В. Калашник, Д. Колесник, О. Марчук, Л. Мацько, О. Сухолитка та ін.) даємо власне робоче визначення *порівняння*: це мовно-художній засіб, який ґрунтується на зіставленні різних понять, виникає на основі паралелізму уявлень й асоціативних зв'язків і виконує функцію пізнання, функцію реалізації авторської інтенції в тексті, функцію маніпулятивного впливу на комуніканта, емотивно-оцінну (тобто прагматичні функції).

Сьогодні мовознавці наголошують на тому, що на ступінь прагматичної значущості певною мірою впливає наявність у структурі слова конотативних сем, як-от: оцінної, емоційної, експресивної, стилістичної. Крім цього, дослідники звертають увагу на те, що прагматична значущість порівнянь пов'язана, з одного боку, з різними типами контекстів, а з другого, — із різними типами інформації.

Особлива роль у цьому вимірі відводиться художнім текстам, оскільки, як зауважує І. Р. Гальперін, уся інформація, що міститься в тканині художнього тексту, може бути змістовно-фактуальною, змістовно-концептуальною та змістовно-підтекстовою [2]. Одним із засобів вираження мовної картини світу є порівняння зі змістовно-концептуальною значущістю, оскільки змістовно-концептуальна інформація дозволяє читачеві зрозуміти відношення між явищами через різні емоційні, експресивні й оцінні відтінки.

Розуміння прагматичної значущості порівнянь із урахуванням вербально-семантичного, лінгвокогнітивного й мотиваційного аспектів дозволяє більш детально розкрити особливості функціонування окремої компаративної одиниці з огляду на втілення авторського задуму. Звертаємо увагу на те, що порівняння використовуються з метою виявлення в певному об'єкті тих ознак, на які переважно не звертають увагу.

Порівнянням відводиться окреме місце в дослідженні мовної картини художнього тексту, оскільки їх детальний аналіз дозволяє говорити про роль окремих об'єктів або явищ навколишньої дійсності в концептуалізації світу, об'єктивованій засобами мови.

Багатовіковий досвід людства ґрунтується на дихотоміях *погане — добре; позитивне — негативне; гарне — негарне; моральне — аморальне*. Такий паралелізм наповнює компаративну одиницю додатковими компонентами, такими, як оцінність, експресивність та емоційність, що уможливорює створення тієї бази, яка відтворює художнє бачення дійсності письменником, вписуючи це бачення в модель світу. Тому важливим є вивчення прагматичного значення порівнянь, яке дозволяє детально розглянути ті ментальні аспекти картини світу, які інтегруються в структуру мовних одиниць.

Відомо, що порівняння є одним з основних прийомів пізнання світу, оскільки в їхній семантиці кодується ставлення людини до навколишньої дійсності, розуміння нею різних життєвих істин [1]. Тож дослідницької ваги набуває вивчення специфіки порівнянь у мові художнього тексту, особливо гумористичного, бо саме в сміховому контексті емоційно-оцінний характер порівнянь виявляється максимально повно, фіксуючи ментальні елементи картини світу. У комічно орієнтованому мовленні порівняння є одним із засобів маніпулятивного впливу на учасників діалогу, з одного боку, і на читача (у межах гумористичного тексту) — з другого боку. За допомогою порівнянь у людини формується асоціативно-образна, оцінно конотована модель світу, збільшується рівень інформації про довкілля.

Мовознавці поділяють усі компаративні конструкції на мовні й мовленнєві. Мовні — статичні, стійкі, є частиною лексичної системи національної мови. Мовленнєві (їх ще називають індивідуально-авторськими) порівняння характеризують особливості мовлення окремого мовця, зокрема й письменника. Характерною ознакою влучного мовленнєвого порівняння є елемент новизни, оригінальності, несподіваності.

Творення оригінального порівняння спирається на співвіднесеність предмета й образу з різними лексико-семантичними групами. Індивідуальність авторських компаративних одиниць певною мірою залежить від того, наскільки тісно вони пов'язані з тематикою художнього твору, а також зі світоглядними особливостями автора. У цьому контексті слушною є думка В. В. Томашевського про те, що «дієвість порівняння, вплив образу на читача або слухача залежить передусім від ступеня звичності... Завжди потрібно оцінювати порівняння з погляду того, наскільки воно є свіжим» [7: 73].

До лінгвопрагматичного аналізу нами було залучено художні твори, у яких змалювано різні історичні періоди життя українського народу: від козака Мамає-запорожця — до сучасності (химерні романи Є. Гуцала та О. Ільченка). Досліджуючи багатий і різноманітний шар компаративних конструкцій, які активно функціонують у мові автора та персонажів цих текстів, помічаємо, що прагматичний вплив на читачів здійснює взаємозв'язок значення предмета (денотативний аспект семантики слова) й образу порівняння. Значення образного порівняння, його логічна емоційно-експресивна інформація вважаються результатом складного процесу взаємодії, а не просто суми його компонентів.

Як свідчать результати дослідження, порівняння у творах Є. Гуцала та О. Ільченка характеризуються на семантичному рівні певними конотативними особливостями, що є невід'ємною складовою прагматичного значення.

Особливості дослідження химерної прози зумовлюють посилений інтерес до аналізу мовленнєвої структури художнього образу, який є носієм етноментальної й етнокультурної інформації. Мовну особистість реальної людини й літературного персонажа науковці розглядають як поєднання взаємопов'язаних між собою «Я-аспектів», як-от: біологічного, соціального, емоційного, когнітивного, етичного, естетичного, духовно-морального.

Усі ці рівні відповідно об'єктивуються в мовленні автора й героїв, для чого здійснюється добір мовно-виражальних засобів, здатних передавати інформацію про суспільний статус мовця, його інтелектуальну, моральну, духовну сферу, етичні пріоритети, емоції та оцінки.

Порівняння, залучені до аналізу, тісно пов'язані з національною картиною світу, оскільки в їх семантиці кодується індивідуальний і колективний досвід, пов'язаний із категоріями «добра» і «зла». У дискурсі Є. Гуцала та О. Ільченка порівняльні конструкції — найбільш активні мовні формули, які допомагають розкривати етноментальні, самотутні характеристики героїв романів «Позичений чоловік. Приватне життя феномена» та «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця».

У гумористичному дискурсі Є. Гуцала та О. Ільченка (яким загалом притаманна філософська заглибленість у сенс речей, розуміння духовних і культурних проблем людини, визначення її місця в цьому складному світі) продуктивними виявилися контекстні ситуації, де прагматичну значущість мають компаративні моделі (портретні характеристики героїв, зображення їхніх внутрішніх якостей; відтворення ціннісних уподобань героїв). Це й дозволило виокремити

групу порівнянь, використаних автором для художнього осмислення світоглядних домінант українців, виявлення вагомих для нашого народу аспектів етнобуття.

Нагальні буттєві питання українського соціуму перебувають у центрі уваги Є. Гуцала. Устами своїх персонажів автор говорить про одвічні категорії добра і зла, свободи, любові, совісті, а також життя і смерті. З огляду на те, що риси людини здатні виявитися в її мовленні, яке тісно пов'язане з мисленням, можемо говорити про специфічну роль компаративних конструкцій у розкритті основних філософських орієнтирів як самого письменника, так і українців у цілому.

Мовлення персонажів роману-дилогії Євгена Гуцала «Позичений чоловік. Приватне життя феномена» багате на словесні формули, які є репрезентантами філософського осмислення дійсності. Особливе місце серед цих формул посідають компаративні конструкції, що виражають різні сентенції, викликані особливістю національного мислення і прагненням закріпити певні життєві цінності.

Доволі актуальними для українців є філософське наповнення загальнокультурних концептів *життя* і *смерті*. Кожна людина усвідомлює те, що вона не вічна на цьому світі. І яким би прекрасним не видавалося життя, рано чи пізно воно закінчується. Ця думка знаходить підтвердження в семантиці порівняльних одиниць: *життя широке, як степи, де гніздечком примостилась Яблунівка* (1: 293); *Людський вік такий, як у зайця хвіст, — гомонів за столом яблунівський листоноша Федір Горбатюк* (1: 127).

У порівняннях знаходить свій вияв філософське наповнення поняття *любов*. У дискурсі Є. Гуцала любов порівнюється з весняним вітром — символом нових сил, нових звершень: *Ота Соломія, яка колись назвала любов весняним вітром, од якого починають брунькувати серця, як брунькує молода верба в яблунівському лузі* (1: 569).

По-філософськи розуміють українці й складність життя, знаючи, що щасливі його моменти зовсім несподівано можуть змінитися значними труднощами, втратами, сумом: *Але журбі не закажеш, вона іноді здатна вирватися, мов заєць із-під куца, вихопитися з ества, мов шершень із дупла* (1: 107).

Природним прагненням кожного народу є вільне життя на власній землі. Одним із найбільших багатств українців є *воля*. У компаративних одиницях, залучених до аналізу, воля порівнюється із такими символами, як *степ, сокіл, простір* тощо: *Визволили тебе від бусурманів, небораче, — озвався молодий красень... — Тепер ти вільний, як вільний степ наш український. — Як сизий сокіл у піднебесі, — докинув його русьвий побратим... — Вільний як мисль, — додав їхній вірний товариш* (1: 347).

У семантичну структуру порівнянь потрапляє також філософське наповнення поняття *щастя*. Для головного героя роману «Позичений чоловік. Приватне життя феномена» Хоми Прищепи щастя полягає в праці, у любові до рідної землі, у спілкуванні з односельцями, яке часто переплітається з дотепним слівцем:

Та мені ж робити, мов п'яному з гори котиться! — вигукнув Хома на всю тваринницьку ферму, зовсім забувши про те, що порається коло худоби, може, в найкращому своєму святковому одязі. — Для мене робота — наче дівка на порі, а я коло неї — наче жених у дворі (1: 670);

І ніякий робот Вася не здатен замінити Хому, для якого робити — мов із гори котиться (1: 673);

Ще настане час, коли яблунівці... колись зрозуміють, що гіпнотизер той заїжджий обідрав їхню радість, мов сидорову козу, що облупив їхнє щастя, як кат Микиту (1: 674);

...а моя Мартоха стоїть біля телиці — і така вже щаслива: справді, щастя, як тряся, кого попаде, того й трясе (1: 30).

Крім наведених прикладів, до мовної тканини роману-дилогії залучено порівняння, які допомагають глибше усвідомити й інші концептуальні утворення. Зокрема, *розум, доля, слава* важливі для українського народу:

Видно загубила... наша яблунівська буфетниця людський сором, як славнозвісна сорока, що загубила свій хвіст (1: 114);

сьогодні багатий, як земля, а завтра бідний, як церковна миша (1: 56);

Дівка молода теж має знати, який модний одяг личить їй, а в якому їй мов жабі у вінку (1: 58);

Одарко, чоловік без розуму — що сніг без перевесла (1: 58);

Ти дужчий від Саваофа, бо в руках своїх тримаєш мою долю, а вона зараз у мене така, мов у тієї курки, що качата водить (1: 224);

Я зі своєю славою не носився ні як чорт із писаною торбою, ні як кіт із оселедцем (1: 306).

Отже, порівняльні конструкції, які активно функціонують у мовленні персонажів творів Євгена Гуцала, сприяють формуванню певної думки в читача щодо тих явищ об'єктивної дійсності, які є важливими у світоглядній системі самого автора. Володіючи прагматичним потенціалом, ці порівняння несуть інформацію про суб'єктивні емоційно-оцінні ставлення мовців до денотатів.

Окреме місце в мовотворчості О. Ільченка також посідають компаративні конструкції, у семантиці яких кодуються загальнолюдські моральні цінності, що є базовими поняттями в моделюванні філософського підходу до вивчення національного характеру.

Відомо, що філософська спрямованість окремого народу-нації виражається, зокрема, через концепти як найбільш виразні характеристики картини світу. Специфічна кваліфікація концептів пояснюється культурними домінантами поведінки, історично усталеними ціннісними орієнтаціями, властивими тій або іншій лінгвокультурі.

Порівняльні конструкції в мовленні літературних героїв Олександра Ільченка певною мірою доповнюють концептуальні характеристики *добра і зла, духовності, народної мудрості, високого мистецтва, правди, щирості, війни і миру* тощо.

Матеріал дослідження дозволяє нам виявити індивідуальну концептуалізацію світу Олександра Ільченка. Так, наприклад, письменник висловлює своє ставлення до *віри* в широкому розумінні цього слова: — *Невже ж ти виріш, дядечку, в той ваш великий магістерій? — Без віри муж учений як кіт печений* (2: 578).

Провідне місце в концептуалізації картини світу посідає *мистецтво*. Проблема розуміння справжнього мистецтва не залишилася поза увагою О. Ільченка. В уста свого персонажа — лицедія Прудивуса (лицедії були совістю народу) письменник вкладає слова ганьби, знуцання, збиткування з пана полкового обозного. Прудивус, кепкуючи над Купою-Стародупським, добре розуміє, що пан може в будь-який момент обірвати його життя, але ж він знає, що *...справжнє мистецтво, як і всяка зброя, небезпечна є річ* (2: 266).

Одним із видів мистецтва є *поезія*. Змальовуючи образи ворогів українського народу, Олександр Ільченко вустах своїх героїв говорить про те, що людині, яка здатна творити зло, розуміння поезії — річ недоступна: *Панові обозному поезія недоступна є, як зорі в небі для кнура!* (2: 592).

Важливим серед українських морально-етичних концептів є *правда*, яка не завжди сприймається однозначно, про що свідчать деякі паремії, як-от: *правда очі коле, загублена правда* тощо. Не люблять правди й гнобителі українського народу, змальовані О. Ільченком у романі «Козацькому народу нема переводу, або

ж *Мамай і Чужа Молодиця*: *Не любить пан правди, як пес редьки!* (2: 265); *Голос як сурмонька, а чортова думонька!* (2: 157).

Проблема війни і миру в активі світоглядного осмислення українців. О. Ільченко виявляє в тексті власну позицію щодо зла, принесеного війнами. Свою візію цього письменник вкладає в уста самого Бога, очевидно, з метою підкреслення всієї серйозності проблеми: *Війна, — бурчав Господь. — Усе війни та війни... мов скажені собаки!* (2: 104).

Важливою в українській етносвідомості є філософське осмислення *сміху*, який, на думку автора, є «чи не головною прикметою його національного характеру», «оцей сміх крізь сльози — в горі, в лихолітті, сміх, що від нього легше дихати в лиху годину, легше боронитись від нападників...» [2: 105–106].

У романі слово *сміх* варіює зі словами-синонімами *регит, жарт, веселість* у хвилину журби, які органічно вкраплюються в структуру порівняльної конструкції, як-от: *Усы как у осы! — повторила вона і так прозоро засміялася, ...здавалося, наче... хлюпоцеться в реготі* (2: 239); *Юрба знов реготала, так реготала, наче ревла* (2: 284).

Філософське осмислення навколишньої дійсності притаманне як Є. Гуцалу, так і О. Ільченку. Загальнокультурні концепти любові, добра і зла, життя і смерті, війни і миру обидва автори наповнюють філософським спрямуванням, що забезпечує реалізацію їх світоглядних домінант у творі. Активне функціонування порівняльних конструкцій у дискурсі Євгена Гуцала та Олександра Ільченка є одним із прийомів моделювання мовної картини світу, а також розширює, а іноді й цілком змінює усталені асоціації, які співвідносяться з певними реаліями об'єктивної дійсності. У семантиці порівнянь, залучених до аналізу, знаходять свій вияв експресивно-емоційні оцінки, які свідчать про те, що обидва письменники не виступають байдужими спостерігачами тих подій, про які вони інформують своїх читачів.

Порівняльні конструкції в мовній тканині Є. Гуцала та О. Ільченка найчастіше притаманні мовленню їх персонажів. Вони логічно впливають зі складу логічного мислення того чи іншого літературного персонажа, відповідаючи його соціальній сутності. Однак у досліджуванних нами творах функціонують також порівняння, які є одним із засобів створення узагальнених образів «*війна*», «*сміх*», «*язик*». Це дозволяє нам говорити про те, що порівняльні конструкції тісно пов'язані з ціннісною парадигмою української мовної картини світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бережна О. В.* Порівняння як інструмент моделювання індивідуальної картини світу (на матеріалі творчості Р. Кено) / О. В. Бережна // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. — К. : КДПУ, 2000. — Вип. 2. — С. 66 – 70.
2. *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. — М. : Едиториал УРССР, 2004. — 144 с.
3. *Колесник Д. М.* Отражение национально-культурных особенностей в индивидуально-авторском языке писателя / Д. М. Колесник // Мова і культура : матеріали V Міжнар. наук. конф. / Ін-т міжнар. відносин Київського ун-ту ім. Т. Шевченка, Ін-т укр. мови НАН України, Фонд гум. розвитку «Collegium». — К., 1998. — Т. 4 : Мова і художня творчість. — С. 119–124.
4. *Марчук О. І.* Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Марчук. — Одеса, 2003. — 16 с.
5. *Мельников П. М.* Историческая стилистика художественного текста / П. М. Мельников. — Алматы : КазГУ, 2000. — 272 с.

6. Сухолитка О. Образно-асоціативне порівняння у творах Валерія Шевчука. Лінгвістичний аналіз / О. Сухолитка // Актуальні проблеми сучасної філології : Мовознавчі студії : зб. наук. праць. — Рівне : РДГУ, 2001. — Вип. 9. — С. 72–78.
7. Томашевський Б. В. Стилистика / Б. В. Томашевський. — Л. : ЛГУ, 1983. — 288 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуцало Є. П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена : роман-диалогія / Є. П. Гуцало. — К. : Рад. письменник, 1982. — 711 с.
2. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця : твори в 2 т. / О. Ільченко. — К. : Дніпро, 1979. — Т. 1. — 693 с.

УДК 811.161.2'27

Маргарита Мягка, Інна Єрьоменко,
Національна академія Національної гвардії України

МОВНО-КОМУНІКАТИВНІ МАРКЕРИ УКРАЇНСЬКОЇ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються основні мовно-комунікативні маркери української корпоративної культури, надається визначення корпоративної культури та корпоративної комунікації. Особливу увагу приділено корпоративній культурі військових та комерційних організацій.

Ключові слова: *корпоративна культура, корпоративна комунікація, маркери корпоративної культури.*

В статье рассматриваются основные речевые маркеры коммуникации украинской корпоративной культуры, дается понятие корпоративной культуры и корпоративной коммуникации. Особое внимание уделено корпоративной культуре военных и коммерческих организаций.

Ключевые слова: *корпоративная культура, корпоративная коммуникация, маркеры корпоративной культуры.*

The main linguo-communicative markers of the Ukrainian corporate culture are considered in the article. The notions of the corporate culture and the corporate communication are given. Special attention is paid to the corporate culture of the military and commercial organizations.

Key words: *corporate culture, corporate communication, markers of the corporate culture.*

Процес глобалізації, що захопив сьогодні сфери життя всього світу, не залишив й Україну. Ми працюємо у великих політичних, економічних і професійних організаціях. Згідно із сучасним теоретичним підходом, організація прирівнюється до культури і як будь-яка соціальна група має свої правила поведінки, ролі, героїв, цінності. Культура полегшує життя, надаючи готові рішення проблем, встановлюючи моделі взаємовідносин і шляхи збереження єдності нації, групи та організації. Мова і культура тісно пов'язані і взаємозалежні; культура значною мірою передається через мову, культурні моделі у свою чергу відображаються в мові.

Поняття корпоративної культури достатньо нове для України, хоча за кордоном її уже давно вивчають такі дослідники, як Е. Шейн, Т. Діл, А. Кенеді, Х. Трайс та інші. Завданням дослідників стає вивчення типу корпоративної культури окремої організації, щоб зрозуміти, як вона функціонує, як впливає на своїх представників, а вони, у свою чергу, на неї. Тому аналіз мовно-комунікативних маркерів української корпоративної культури є необхідним і перспективним напрямом наукового дослідження.

Мета статті — виявити основні мовно-комунікативні маркери української корпоративної культури. Для досягнення поставленої мети слід розв'язати такі завдання:

- визначити поняття корпоративної культури та її аспекти вивчення;
- визначити поняття корпоративної комунікації та правила будування стратегії і тактики мовної поведінки;
- виявити основні мовно-комунікативні маркери української корпоративної культури.

Існує багато підходів до виділення різноманітних атрибутів, які характеризують й ідентифікують культуру організації. Так, С.П. Роббінс пропонує розглянути організаційну культуру на основі 10 критеріїв [2: 82]:

- особиста ініціатива, тобто ступінь відповідальності, свободи и незалежності, яку має людина в організації;
- ступінь ризику, тобто готовність робітника піти на ризик;
- направленість дій, тобто встановлення організацією чітких цілей і очікуваних результатів виконання;
- узгодженість дій, тобто положення, які регламентують в організації координацію взаємодій співробітників;
- управлінська підтримка, тобто забезпечення свободи взаємодії, допомоги і підтримки підлеглих з боку керівних служб;
- контроль, тобто перелік правил та інструкцій, які застосовують для контролю і спостереження за поведінкою співробітників;
- ідентичність, тобто ступінь ототожнення кожного робітника з організацією;
- система винагородження, тобто ступінь урахування виконання робіт, організація системи заохочень;
- конфліктність, тобто готовність робітника відкрито висловити свою думку і піти на конфлікт;
- моделі взаємодії, тобто рівень взаємодії в середині організації, при якому взаємодія виражена у формальній ієрархії та підкорянні.

Оцінюючи будь-яку організацію за цими критеріями, можна скласти повну картину організаційної культури, на тлі якої формується загальна уява робітників про організацію.

У кожній організації своя культура. Організаційна культура аналогічна особистісній характеристиці людини. Поняття «корпоративна культура» належить до класу таких понять, які не мають єдиного правильного тлумачення. Багато авторів (Е. Шейн, Дж. Коттер і Дж. Хескет, Л. Камінгс та інші) визначають корпоративну культуру як набір загальноприйнятих моделей поведінки, цінностей, переконань і понять, які виробляються в організації в міру того, як вона «навчається» поратися із зовнішніми і внутрішніми труднощами на шляху до успіху.

Оскільки ми розглядаємо мовно-комунікативні маркери корпоративної культури, то нам більш пасує визначення Ервінга Гоффмана: «Корпоративна культура — це

моделі поведінки у взаємовідносинах людей, які повторюються у вузькому середовищі, наприклад, мова, форми виявлення поваги, прийняті манери, етикет» [5: 25].

Корпоративна культура визначає ступінь ризику, допущений в організації. Деякі компанії нагороджують співробітника, який намагається випробувати нову ідею; інші — більш консервативні, у них надають перевагу чітким інструкціям і посібникам у прийнятті будь-якого рішення.

Аналіз середньостатистичного робочого дня керівника свідчить, що приблизно 85% робочого часу він витрачає на говоріння, слухання, листування, тобто на спілкування або комунікацію. Процес комунікації — це динамічний обмін ідеями, думками, знаннями й інформацією між людьми, що відбувається на різних рівнях: формальному чи неформальному, інтелектуальному чи емоційному. Недивлячись на технологічні досягнення в галузі супутникового зв'язку, життя потребує від нас уміння спілкуватися один з одним на міжособистісному рівні.

Корпоративна комунікація — це обмін повідомленнями для досягнення розуміння в середині корпорації (організації), між організаціями, а також між організацією та оточенням. Корпоративна комунікація виявляється на індивідуальному рівні (начальник — підлеглий або окремі співробітники), груповому (нарада відділу або робочої групи), публічному (мова керівника), масовому (прес-релізи компанії, презентація нової продукції на конференціях).

Можна виділити ще два види корпоративної комунікації: формальну, яка ухвалена організацією і викликана її потребами, пов'язана з виробництвом, з усіма сферами її ділової активності, і неформальну, яка викликана соціальними потребами і спрямована не на організацію в цілому, а на окремих її членів.

Формальна комунікація — це основні канали корпоративного спілкування, якими поступає вся інформація, що має відношення до діяльності організації: звіти, меморандуми і документи в середині організації, накази, розпорядження і повідомлення, робоча інформація, а також уся документація.

Неформальна комунікація — це особиста комунікація. Тут немає чітких каналів або моделей. Вона дуже складна за своєю структурою й зазвичай має не менше інформації, ніж формальні види корпоративної комунікації.

Корпоративна комунікація, охоплюючи відправлені й отримані повідомлення в середині формальних і неформальних груп у компанії, ускладнюється відповідно до розвитку й ускладнення структури компанії. Тому стратегію й тактику мовної поведінки слід будувати за такими правилами [3: 82]:

- 1) максимально широко використовувати комунікативні стратегії ввічливості;
- 2) у будь-якій ситуації шукати позиції, погляди, які об'єднують комунікантів;
- 3) у виборі теми спілкування враховувати правила, викладені в попередніх розділах;
- 4) обов'язково враховувати культурні чинники комунікації;
- 5) здійснювати комунікацію, спираючись на позитивні засади, а не негативні;
- 6) використовувати когнітивні, психологічні та мовні закони і правила комунікації (максими інформації, закони подачі референта, повага до партнера в спілкуванні, використання формул мовленнєвого етикету).

Основна концептуальна ідея комунікативних стратегій ввічливості полягає в тому, що незалежно від теми спілкування і його перебігу, принципом організації комунікації має бути принцип поваги до партнера, його культури та настанова на виявлення спільних чинників — особливостей, які об'єднують співрозмовників. Тактика мовленнєвої поведінки має підкреслювати повагу до партнера в спілкуванні й спільні позиції, концепції, елементи світосприйняття тощо.

Виходячи з корпоративної комунікації, можна виокремити такі комунікативні маркери корпоративної культури: накази і директиви, консультації робітників, співбесіди з новими співробітниками, оцінка роботи персоналу, підвищення мотивації співробітників, аналіз проблем, вирішення конфліктів, створення робочих груп і керування ними. Слід також зазначити, що гендерний аспект є важливим, оскільки окрім позначення статі мовної особистості адресатів, він дозволяє оптимізувати комунікативні дії, сприяти кращому сприйняттю смислу повідомлення та деякою мірою вживатися для маніпуляції свідомістю.

Гендерні ознаки, як зазначає Л.Л. Славова [4: 53], є семами з відповідним наповненням, які притаманні мовним одиницям на позначення тільки чоловіка чи тільки жінки. Гендерні маркери також використовуються для оптимізації втілення комунікативно-прагматичних інтенцій.

Отже, ці маркери серйозно впливають на виконання задач, що стоять перед організацією, і мотивацію її співробітників. Дослідження, проведене І. Ханна, виявило 11 найбільш уразливих маркерів, на які слід звертати особливу увагу [2: 15]:

- слухання;
- спонукання підлеглих до праці, розвиток мотивації;
- віддання наказів і розпоряджень;
- делегування відповідальності;
- групове рішення проблеми;
- вирішення міжособистісних конфліктів, образ и незадоволень;
- особисті бесіди;
- використання неформальної комунікації;
- офіційні презентації;
- проведення нарад;
- перемовини і домовленості про умови.

Узагальнення отриманих даних дозволило виокремити такі мовно-комунікативні маркери корпоративної культури: демократичний стиль спілкування, реакція на похвалу, зауваження, погроза, маніпуляція, мовні особливості неділових зустрічей.

Майже всі організації використовують свою власну мову спілкування, яка має безліч професійних або виробничих термінів, абревіатур, жаргонів. Пізнавши цю мову, нові співробітники підтримують, зберігають і розвивають її. Частина корпоративної мови створюється організаторами компанії для відображення її корпоративних цінностей.

Корпоративна мова в першу чергу народжується у відділах і підрозділах компанії, поєднуючи членів певної субкультури. Вивчаючи цю мову та активно її використовуючи, співробітники підтверджують свою приналежність до групи, захищають групу від зовнішнього втручання, зберігають субкультуру групи. Під час суспільної роботи співробітники вигадують унікальні назви для різноманітних видів обладнання, офісів, ключових посад у компанії, основних постачальників і замовників, типів і різновиду товару, що виробляють.

Проведене нами дослідження показало, що в українській військовій організації накази віддаються чітко від старшого за званням і посади до молодшого, при цьому говорять: «Наказую!». Відповідь завжди буде: «Слухаюсь!». Похвала відбувається особисто перед строем, наприклад: «Сержанте Іванов, вийти зі строю! Сержанту Іванову за сумлінну працю виголошується подяка!». І весь стрій починає аплодувати. Також існує система «гірші-кращі»: на нарадах оголошують

прізвище кращого або гіршого робітника. Зауваження робиться як покарання: «Сержанту Іванову за низьку виконавчу дисципліну оголошується зауваження!». У військовій організації не існує неформального спілкування, завжди звертаються один до одного офіційно, наприклад: «Товаришу полковнику, *дозвольте звернутися?*»

Слід також відзначити, що в комерційній компанії, навпаки, не існує ієрархічного поділу, робітників називають «члени команди», керівники використовують більше неформальну комунікацію. Немає ніяких «гірші-кращі», дистанції влади, зауважень і покарань. Завжди роблять акцент на «ми»: «Ми зробимо... Ми спробуємо...». Похвала відбувається на нарадах і організатор компанії або керівник відділу скаже: «Цього місяця ми плідно попрацювали й досягли великих успіхів», не називаючи конкретних прізвищ. Представники адміністрації не скажуть: «Ви не праві», замість цього «Я б вам порадив...». Організатори компанії влаштовують різноманітні тематичні корпоративи для того, щоб члени команди відчували себе потрібними для компанії та могли поспілкуватись один з одним поза робочим часом.

Таким чином, неможливо переоцінити роль мови як засобу спілкування в організації. Загальна корпоративна мова об'єднує людей у рамках єдиної корпоративної культури і дозволяє краще, ніж щось інше, мати враження про корпоративну культуру компанії.

Перспективою подальшого дослідження є виявлення типів дискурсивних практик багатонаціональних корпорацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Лапина Т. А.* Корпоративная культура: учебно-методическое пособие / Т. А. Лапина. — Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. — 96 с.
2. *Персикова Т. Н.* Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: учеб. пособие / Т. Н. Персикова. — М. : Логос, 2011. — 224 с.
3. *Пелепейченко Л. М.* Основи теорії мовної комунікації: навчальний посібник / Л. М. Пелепейченко. — Х. : Акад. ВВ МВС України, 2007. — 130 с.
4. *Славова Л. Л.* Мовна особистість політика: когнітивно-дискурсивний аспект [монографія] / Л. Л. Славова. — Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — 358 с.
5. *Goffman E.* The Presentation of Self in Everyday Life / E. Goffman. — NY : Doubleday, 1959. — 220 p.

УДК 811.161.2'42

Оксана Ісаєнко,

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

ПРОФЕСІЙНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ КІНОКОМУНІКАЦІЇ

У статті розглянуто професійний словник української кінокомунікації, виокремлено тематичні групи термінів на основі вивчення словників й інтернет-глосаріїв лексики сфери кіно, проілюстровано випадки використання okazіоналізмів і приклади переходу термінів кіно до слів повсякденного вживання.

Ключові слова: професійний словник, кінокомунікація, тематичні групи термінів, кінотермінологія, кінематограф.

В статье рассматривается профессиональный словарь украинской кинокоммуникации, выделяются тематические группы терминов на основе изучения словарей и интернет-гlossариев лексики сферы кино, показаны случаи использования окказионализмов и примеры перехода терминов кино к словам ежедневного употребления.

Ключевые слова: профессиональный словарь, кинокоммуникация, тематические группы терминов, кинотерминология, кинематограф.

The article deals with the professional vocabulary of Ukrainian film communication. The thematic groups of terms were singled out on basis of studying dictionaries and internet-glossaries of the film terms. The examples of using the occasionalisms and transition of the film terms to the words of everyday usage were shown.

Keywords: professional vocabulary, film communication, thematic groups of terms, film terminology, cinematography.

Українська кінокомунікація як окрема повноцінна сфера для лінгвістичного дослідження формувалася разом із розвитком українського кінематографу, постійно оновлюючись та збагачуючись професійно орієнтованою лексикою. Збагачення професійного кінословника відбувається завдяки появі нових технологій зйомки, видів кінообладнання, жанрів і піджанрів кіно. Отже, дослідження української кінокомунікації постає актуальним на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки.

Мета статті — окреслити лексичний і тематичний склад професійного словника української кінокомунікації й виявити тенденції розповсюдження термінологічних одиниць сфери кіно в сучасній українській мові.

Кінотермінологія викликає неабиякий інтерес у сучасних лінгвістів, адже її широке використання в ЗМІ зумовлює активне вживання значної частини відповідної лексики пересічними мовцями більшості країн світу. Проте систематизацією й укладанням професійних кінословників займалося не так багато науковців, зокрема В. М. Миславський, С. І. Юткевич, хоча постійно доповнюються й вдосконалюються електронні глосарії мови сфери кіно. Це явище значно збільшує кількість термінологічних одиниць для дослідження, оскільки всі зміни й нові утворення легко вносяться до електронної бази й одразу стають доступними для комунікантів.

У зв'язку зі стрімким розвитком культури, науки, техніки та мистецтва, деякі кінотерміни набувають відомості й починають використовуватись у повсякденному спілкуванні, наприклад: *фільм, режисер, блокбастер, зйомка* тощо, проте більшість одиниць спеціальної лексики, що є вузько направленими, функціонують лише в галузі професійної терміносистеми: *дублювання, зворотний кадр, зміна кадру, колоризація*.

Проблема термінів, зрозумілих не тільки спеціалістам певних галузей, але й пересічним мовцям, постає цілком суперечливою. Так, частина лінгвістів стверджує, що ці мовні одиниці втратили свої властивості й перетворилися на звичайні слова [1: 112; 5: 151]. З іншого боку, деякі вчені дотримуються думки про те, що всю лексику, яка відноситься до певної сфери, можна вважати термінологічною, незалежно від того, наскільки вона вузько спеціалізована чи все ж таки зрозуміла й за межами своєї галузі [2: 178; 4: 51].

У кінотермінології часто трапляються лексичні одиниці, що належать до окказионалізмів, тому їх використання нерідко пов'язане з посиланням на автора. Наприклад, *ефект Вертіго* — це винахід режисера Альфреда Хічкока. Сенс його полягає в тому, що актор у кадрі не рухається, а зображення оточення постійно змінюється

за допомогою перехрещування кадрів під час монтажу. Уперше цей прийом було використано в кінострічці «Vertigo», звідки він й отримав саме таку назву [III].

Терміносистема сфери кіно з часом набула розгалуженості, що зумовлює потребу чіткої класифікації її складників.

Укладач «Кіноенциклопедичного словника» С. І. Юткевич [3] послуговується алфавітним принципом систематизації статей у межах таких тематичних блоків: види та жанри мистецтва; поняття теорії кіно; статті, що містять інформацію про міжнародні кінофестивалі та кіноорганізації, а також про радянські кіностудії та навчальні заклади, що займаються підготовкою кадрів для кіноіндустрії.

Часто терміни кіно не зовсім зрозумілі для пересічного мовця. Тож для пояснення значень фахової лексики кіногалузі, зокрема, для експлікації складних комплексних понять, застосовують прості дефініції. Для того щоб найповніше описати ті чи ті кінопоняття, укладачі популярних Інтернет-словників удаються до використання ілюстрацій, прикладів із фільмів тощо. Яскравими зразками таких лексикографічних джерел є «Глосарій термінів для фільммейкерів», «Ілюстрований глосарій кінотермінів» (1, 2). Класифікуючи відповідні лексичні одиниці, автори цих словників ураховують значну кількість аспектів кіновиробництва:

- ключові течії, жанри кіно;
- поняття історії й критики кіно;
- сленг і жаргон у кіноіндустрії;
- технічне обладнання;
- базові способи кінозйомки;
- галузеві, ділові, технічні поняття;
- етапи роботи й інші поняття, пов'язані зі створенням кінофільму (написання сценарію, режисура, спеціальні ефекти, дубляж тощо);
- люди, які беруть участь у створенні фільму (актори, техніки, продюсери, монтажери та ін.) [III].

Український кінознавець, укладач «Кінословника» В. Н. Миславський (2) пропонує поділ термінів сфери кіно, керуючись належністю терміна за значенням до певної галузі кінематографії, і виокремлює такі тематичні групи:

1. *Кіномистецтво*. До цієї групи належать терміни, що позначають ключові жанрові та стильові поняття:
 - аніме (різновид японського анімаційного кіно);
 - блокбастер (високобюджетний фільм);
 - документальне кіно (вид кіномистецтва, матеріалом якого слугують зйомки дійсних подій та осіб);
 - короткометражний фільм (фільм, що складається з однієї-двох частин, зазвичай триває не більше півгодини);
 - римейк (фільм, який повторює сюжет раніше знятої кінокартини) [II: 6–45].
2. *Історія й теорія кіно*. Ця категорія містить терміни, що називають теоретичні та стильові поняття, пов'язані з розвитком світового кінематографу:
 - авангард (течія в кінематографі та мистецтві загалом);
 - золота серія (художні італійські фільми 1909–1919 років);
 - камершпіле (різновид драми, що склався в німецькому театрі, мистецтві й кіно на початку 20-х років ХХ ст. як своєрідний протест проти ірраціональності світоспоглядання експресіонізму);
 - кістоунські комедії (комедійні фільми, які створювалися на «незалежній» студії «Кістоун», що була організована в 1912 році);

- підсвідомий фільм (реklamний прийом, який застосовувався протягом 1950-х років, аби стимулювати людей до придбання певних товарів) (2: 46–134).
3. *Жанри та піджанри*. До цієї групи належать терміни, що використовують на позначення кіножанрів та їхніх різновидів:
- біографічний фільм (фільми, присвячені життю та діяльності історичної особи — громадського діяча, полководця, представника науки чи культури);
 - готичний фільм (піджанр, що характеризується своєю схожістю з готичним романом, в основі сюжету якого лежить таємниця, оповита темрявою);
 - докудрама (фільми цього жанру демонструють нам із певною ідеалізацією реальних людей та події, що відбувалися в їхньому житті);
 - кібер панк (один із різновидів наукової фантастики, в основі якого — комп'ютери, високі технології та проблеми, що виникають у суспільстві через згубне застосування результатів технічного прогресу);
 - мюзикл (жанр, основу якого складають спів і хореографічні номери, що являють собою єдине ціле та об'єднані єдиним художнім задумом) (2: 135–210).
4. *Кіновиробництво*. До цієї категорії відносять терміни щодо всіх понять, прийомів, процесів і явищ, що використовуються в процесі кінозйомки на різних етапах виробництва фільму:
- віртуальна реальність у кіно (комп'ютерна технологія, що дозволяє користувачу імітувати проникнення в комп'ютерний світ, ототожнюючи себе за допомогою підключених до тіла датчиків з обраним комп'ютерним персонажем, фізично переживати різноманітні відчуття);
 - затемнення кадру (прийом зйомки, що дозволяє досягти поступового затемнення, а потім і повного зникнення екранного зображення);
 - колоризація (додавання штучного кольору старим чорно-білим фільмам);
 - натурна зйомка (будь-яка зйомка поза павільйоном за межами студії);
 - субтитри (текст, надрукований у нижній частині кадру рідною мовою аудиторії глядачів) (2: 211–251).
5. *Кінопрокат*. До цієї групи належать терміни, що використовують для позначення понять, пов'язаних із виходом фільму на екрани кінотеатрів, тобто із процесами прокату кінопродукції:
- кіноринок (загальна назва всієї сфери продажу кінопродукції);
 - рейтинг (оцінка фільмів за різними ознаками, надання їм категорій, своєрідного знаку якості, класу);
 - тізер (короткий трейлер, який звичайно випускається за декілька місяців до безпосереднього випуску фільму, щоб дати стисло інформацію про те, яким буде фільм та привернути до нього увагу);
 - фільмотека (установа, що займається збиранням, зберіганням, технічною обробкою кінофільмів, а також їх вивченням і популяризацією) (2: 252–278).
6. *Кінотехніка*. До цієї групи термінів відносять терміни-назви технологій та приладів, що використовують у процесі кіновиробництва:
- біоскоп (апарат для знімання та проєкції фільмів, розроблений у 1895 році в Німеччині);
 - витіснення (зміна одного монтажного плану іншим, коли друге зображення, ніби всовуючись у кадр, поступово займає місце першого);
 - об'єktiv зі змінною фокусною відстанню (об'єktiv, фокусна відстань якого може набувати різних значень);

- синхронізація (об'єднання кіноплівки з фонограмою так, щоб артикуляція відповідала мовленню, яке чує глядач);
- частота кадрів (частота зміни кадрів при кінозйомці або кінопроекції, швидкість зйомки) (2: 279–293).

Подана вище класифікація дає комплексне бачення системи кінотермінів. У ній наявне чітке розмежування між термінами, що стосуються кіновиробництва, кінопрокату, кінотехніки; але в розділах словника, присвячених термінам кіномистецтва, історії й теорії кіно, жанрам і піджанрам, подибуємо терміни, які можна віднести одночасно до двох або навіть кожної з названих категорій.

Наприклад, термін *арт-хаус* пов'язаний і з історією кіно (у словнику наведено інформацію про появу наприкінці 1950-х років таких кінотеатрів у США), і може бути кваліфікований як піджанр «елітарне кіно», тобто кіно, розраховане на підготовленого глядача. Сам В. Н. Миславський цей термін відносить до термінів кіномистецтва (2: 9). Отже, класифікуючи терміни кіно, слід урахувувати їх неоднозначність.

Вивчення специфіки використання лексики кожної з виокремлених тематичних груп дає можливість виявити тенденції розповсюдження кінотермінів у широкому мовленні. Так, наприклад, терміни груп технічного оснащення, звуку, освітлення та зйомки певних кадрів є більш спеціалізованими й уживаються лише серед фахівців цієї сфери, тоді як назви амплуа акторів, найбільш відомих та популярних професій кінематографа, деякі терміни кінопрокату та історії кіно часто використовуються у ЗМІ. Назви жанрів фільмів є також поширеними в комунікації, адже більшість цих термінів були запозичені з інших сфер мистецтва, зокрема з літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Д'яков А. С. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З. В. Куделько. — К. : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. — 218 с.
2. Журавлева Т. А. Особенности терминологической номинации : монография / Т. А. Журавлева. — Донецк : АООТ Торговый дом «Донбасс», 1998. — 253 с.
3. Киноэнциклопедический словарь / под общ. ред. С. И. Юткевича. — М. : Сов. энциклопедия, 1986. — 931 с.
4. Павлова О. Терміни, професіоналізми, номенклатурні знаки (до проблеми класифікації спеціальної лексики) / О. Павлова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — 2008. — № 620. — С. 49–54.
5. Пристайко Т. С. Лексико-номинативная организация специального текста : монография / Т. С. Пристайко. — Днепропетровск : УкО ИМА-пресс, 1996. — 200 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Глосарій термінів для фільммейкерів [Електронний ресурс] . — Режим доступу : <http://snimifilm.com/>
2. Миславський В. Н. Кінословник. Терміни, визначення, жаргонізми / В. Н. Миславський. — Х., 2007. — 328 с.
3. Film Terms Glossary (illustrated) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.filmsite.org/filmterms.html>

УКРАЇНІСТИКА В КОНТЕКСТІ ЧАСУ

Студії з україністики, активізовані в останні десятиліття, дають змогу дізнатися багато цікавого й корисного про становлення й розвій української культури, науки, освіти, про шляхи формації нашої мови й літератури, перебіг не відомих досі історичних фактів, життя й діяльність знакових українських постатей.

І все це для того, аби ми самі й світ знали про нашу автентичність, унікальність, великий потенціал для майбутніх перспектив.

Роман Кісь

МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕТИЧНОЇ КАРТИНИ У ТВОРЧОСТІ ХАРКІВСЬКИХ РОМАНТИКІВ 20–40 РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття висвітлює основні питання моделювання мовної картини світу харківських поетів-романтиків Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, М. Петренка, їх роль у формуванні української літературної мови та вплив на тогочасного читача. **Ключові слова:** *мовна картина світу, назви-символи, флоризми, фауноніми, орнітоніми.*

Статья освещает основные вопросы моделирования языковой картины мира харьковских поэтов-романтиков Л. Боровиковского, А. Метлинского, М. Костомарова, М. Петренко, определяет их роль в формировании украинского литературного языка и влияние на читателя.

Ключевые слова: *языковая картина мира, названия-символы, флоризмы, фаунизмы, орнитонимы.*

The article is devoted to the main problems of verbal world image modelling of Kharkiv romantic poets such as L. Borovykovskii, A. Metlynskii, M. Kostomarov, M. Petrenko. Their part in forming Ukrainian literary language and their influence to the readers were also described.

Key words: *verbal world image, symbol names, names of flora, fauna and ornithologica names.*

Історія мови, її давність і витoki є життєдайною силою для мови сучасної. Така ж позиція щодо української мови була властива й українським романтикам. Слово цікавило їх не тому, що воно має практичний, об'єктивний зміст (зокрема й той зміст, що допомагає передати минуле), зі слів найбільше цікавили романтиків ті, навколо яких виникав улюблений ними поетичний ореол, емоційна насиченість, ті, що несли в собі відтінок настрою. Пізніше подібні слова стали називати поетизмами [6].

«У романтичній поезії поширюється лексика, що відбивала суб'єктивне заглиблення у власній психології. Поетичний словник служить не для об'єктивного зображення в художніх образах дійсності, а стає ніби акомпанементом для емоційних натяків на внутрішній стан людини» [6: 35].

Велику роль у розвитку української літературної мови 20 – 40 років ХІХ століття відіграла мова українських поетів-романтиків харківської школи — Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Петренка, М. Костомарова. У дослідженнях С. Я. Єрмоленко, Г. А. Левченка, В. М. Русанівського є низка теоретично важливих міркувань щодо мови творів харківських романтиків: народно-пісенна основа творчості, прагнення подолати бурлескні напашарування в зображенні народного життя, невміння повністю перебороти бурлескні традиції попередників. *Мета статті* — прокоментувати

внесок харківських романтиків у моделювання української поетичної картини світу, її збагачення завдяки введенню нових слів-поетизмів.

У праці «Нариси з української словесності» С. Я. Єрмоленко відзначає, що «у творчості українських поетів-романтиків Л. Боровиковського, М. Костомарова, М. Петренка усталюється писемна традиція відображення народнопісенних джерел. Значні масиви фольклорних текстів впливали на вироблення норм української мови, передачі її усної форми та закріплення цих норм в усталеній писемній практиці» [1: 132]. Характеризуючи ж відмінність мови поетів-романтиків від мови Т. Шевченка, цей же автор пише: «Головна відмінність мови поетів-романтиків від мови Т. Г. Шевченка полягає в тому, що вони не завжди могли відірватися від бурлескного нашарування в зображенні народного життя, поетика їхніх творів була орієнтована на народну пісню, як на історію, яка сприймалася нерідко ідеалізовано їхніми сучасниками» [1: 183].

Д. Чижевський убачав заслугу поетів-романтиків у тому, що вони почали писати для освічених верств українців, створюючи передумови для інтелектуалізації й стильової диференціації української мови. Говорячи про мову поезії харківських поетів-романтиків 20–40 років, він підкреслював, що «це була перша спроба утворити мову для освіченої людини. Спроба ця не вдалася і навряд чи ці вірші можуть бути улюбленими тепер, але історичне значення безсумнівне» [5: 380].

Ми не схильні поділяти таку песимістичну оцінку творчості цих поетів, бо деякі їх твори не тільки зберегли свою естетичну цінність, а й стали народними піснями. Їхня поезія вже за своєю природою становила більш високий рівень літературного опрацювання мовного матеріалу, подальше його очищення від бурлескно-травестійних мовних елементів, формування мовно-поетичної картини світу українців. Романтична поезія була спрямована до читача-інтелігента, який не тільки розуміє українську мову й знає українську народну ліричну поезію, але й обізнаний із кращими зразками світової, особливо німецької літератури.

Л. А. Лисиченко підкреслює, що «поети цього напряму велику увагу приділяли формуванню українського інтелігентного читача, заохоченню його до української поезії» [3: 54]. Письменники цієї школи справляли вплив на читача не тільки безпосередньо поетичним словом, а й науковими виступами й висловлюваннями, розглядаючи питання про сутність української мови, про її функціональні можливості, про перспективи її розвитку.

Діячі української культури (і письменники, і читачі) відчували дух часу — прагнення до відновлення своєї національної самосвідомості, що виявлялося, зокрема, і в посиленні уваги до питань української мови. Таке спрямування не було специфічно українським явищем: воно властиве багатьом слов'янським (і не тільки слов'янським) народам, що перебували в складі інонаціональних та іномовних держав. Поетична ж творчість харківської школи романтиків формувала українську літературну мову в різних жанрах і стилях і не тільки давала вартісні художні твори, а й довела здатність української мови виражати почуття ніжні, шляхетні, високі, не змушуючи читача сміятися, як від «Енеїди» Котляревського. Подібні висловлювання ми знаходимо й у Г. Квітки-Основ'яненка, і в А. Метлинського, і в Л. Боровиковського та й інших видатних діячів культури того часу (і не тільки українських).

Поети-романтики харківської школи створювали нові, порівняно з попередниками, мовні засоби художнього вираження в українській літературі, бо новий зміст, який поети втілювали у своїх творах, потребував нової естетики слова, нових виражальних засобів, які існували в глибинах мови й які слід було звідти

видобути. Естетизація українського слова виявлялася насамперед у очищенні літературної мови від елементів просторіччя, певних шарів побутової, згрубілої лексики, а також у доборі естетично позначених і художньо вартісних із погляду естетики романтизму слів.

Мова харківських поетів-романтиків 20–40 років XIX століття, незважаючи на єдність художніх принципів, спільність вихідних умов (середовище, культурні традиції, освіта тощо), не є однорідною: кожен з авторів має свій образ світу, що відбивається в мові поетичних творів. Це пояснюється зокрема тим, що в надрах романтизму існували різні напрямки, що позначалося на тематиці, а відповідно, й на мовній картині світу (МКС).

Л. Боровиковський, А. Метлинський і М. Костомаров, як відомо, були не тільки поетами, а й науковцями, що своїми працями зробили вагомий внесок у ствердження української мови як однієї зі слов'янських мов. Особливо слід підкреслити прагнення Л. Боровиковського й А. Метлинського теоретично обґрунтувати й практично довести здатність української мови до розширення стилістичних можливостей, зокрема в художній літературі. А. Метлинський у праці «Заметки относительно южнорусского языка» схарактеризував найважливіші мовні особливості української мови. Письменник уже в той час зазначав, що достоїнство української мови полягає не тільки в музичності й милозвучності, а передусім у її здатності виражати будь-які почуття й думки. І хоч у подальшому під впливом різних факторів А. Метлинський (як і І. Срезневський) став розглядати українську мову як наріччя російської, перше слово відіграло в розвитку української самосвідомості й у розумінні сутності української мови більшу роль, ніж наступне.

Мовна картина світу романтиків характеризується частотністю вживання ключових слів, що мають просторове значення: степ, поле, нива, земля (у значенні «край»), край, світ. Слово степ продуктивне в поезіях Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова; слово гора в М. Костомарова вживається частіше в прямому значенні, у Л. Боровиковського в цьому значенні часто використовується слово могила (курган) у зв'язку з особистісним сприйманням образу «могила» як символу слави й патріотизму, асоціативністю з полеглим лицарством, що вболіває за долю вітчизни й пробуджується до нових виборювань волі.

У поетичній мові М. Костомарова частотними є флоризми, які не лише зображують простір, а й функціонують як самостійний предмет змалювання, авторське розуміння якого розкриваються цілим змістом поезії. Ціла низка ліричних творів цього письменника мають назви квітів, що поєднує романтичний контекст з народнопісенним, насиченим фітонімами й фаунонімами.

Так, у творах Л. Боровиковського вживаються орнітоніми, що називають птахів, які, по-перше, властиві просторові України, а по-друге, набули символічного значення в народній українській поезії: ворон, пугач як провісники біди, сокіл, орел як символи сили й сміливості, сірі гуси як добрий знак.

У поезіях А. Метлинського теж значне місце належить українським орнітонімам, однак це переважно назви, пов'язані з ближчим до людини довкіллям або таким, що мають асоціативні зв'язки з людиною та її оточенням — зозуля, голубка, ластівка. Складні асоціації в контексті поезії А. Метлинського викликає вживання слова-образу *орел*, яке є й елементом, ознакою степу, і символом полеглого козацтва, і складником компаративних моделей. Навіть традиційне пісенне чорний ворон у А. Метлинського знаходить додаткові ознаки: він *Над козацьким трупом за дяка співає*.

У поезії М. Костомарова лексико-семантична група орнітоназв є дуже широкою: у ній представлені й традиційні для української народної поезії образи-поетизми чорний ворон, зозуля, соловейко, чайка, жайворонок, голуб, голубка, рябець, сорока, орел, ластівка та ін. У використанні слова чайка в поета простежується ремінісценція з народною піснею про чайку-небогу, а чорний ворон контекстуально є не тільки провісником смерті, а й добрим вісником, що позначене стилістичним новаторством для української поезії того часу.

Дистрибутивні відмінності значень просторових назв виявляються в їхній сполучуваності з іншими словами. Так, для поезії Л. Боровиковського характерне вживання постійних епітетів, а в А. Метлинського вони майже відсутні. Поети використовують і перифрастичні означення-прикладки, наприклад, степ — розліг сухого океану, степ — постіль, мертвий степ, дідівський степ; море — синій кришталь; скали — понура сторожа пустинь; пустиня — море сухе.

Загалом романтики своєю літературною творчістю намагалися вплинути на формування в українського читача національних духовно-культурних орієнтирів у мистецтві слова. Важливим наслідком творчості поетів-романтиків було пробудження в українців інтересу до рідної мови й історії, прищеплення національних світоглядних цінностей. Поетична діяльність українських романтиків того часу стала визначальною для розвитку української ліричної поезії на ціле сторіччя, а подекуди її вплив відчувається й сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
2. *Єрмоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. — К. : «Наук. думка», 1987. — 248 с.
3. *Лисиченко Л. А.* Ці невичерпні глибини мови: монографія / Л. А. Лисиченко. — Х., 2011. — 304 с.
4. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : Монографія / А. К. Мойсієнко. — К. : Правда Ярославичів, 1997. — 199 с.
5. *Чижевський Д.* Історія української літератури / Д. Чижевський. — Тернопіль, 1994. — 480 с.
6. *Шевченко Г. А.* Нариси з історії літературної мови першої половини XIX ст. / Г. А. Шевченко. — К.; Х. : «Рад. школа», 1946. — 163 с.

УДК 811.161.2'42

Володимир Борисов,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В ХІХ СТ.

У статті представлено ретроспективний погляд на формування українського мовознавчого дискурсу як когнітивно-комунікативної практики ХІХ ст. з огляду на інтенсифікацію інтелектуальної діяльності у сфері пізнання мови, описі її структурних компонентів і явищ. **Ключові слова:** українська наукова мова, когнітивно-комунікативна практика, вивчення мови.

В статті представлений ретроспективний погляд на формування українського лінгвістичного дискурсу як когнітивно-комунікативної практики XIX в. з урахуванням інтенсифікації інтелектуальної діяльності в сфері пізнання мови, описання його структурних компонентів і явищ.

Ключевые слова: український науковий мовний дискурс, когнітивно-комунікативна практика, вивчення мови.

This paper presents a retrospective look at the formation of Ukrainian linguistic discourse as a cognitive-communicative practice of the nineteenth century taking into consideration the intensification of intellectual activity in language study, description of its structural components and phenomena.

Key words: Ukrainian scientific language, cognitive-communicative practice, language study.

Зміна світоглядних орієнтирів кінця XVIII — початку XIX століть, зумовлена історичними трансформаціями в суспільстві, формування національної свідомості у форматі кожної з європейських культур спричинили активне наукове зацікавлення історичним досвідом нації, народу, етносу. Посилюється увага до вивчення національної мови, надбав фольклорної практики в її різновидах. Філософи замислюються над мовними питаннями, прагнучи з'ясувати сутність мови як феномену, властивого лише людині, встановити взаємозв'язок мови, свідомості й мислення. Потужною в цьому виявилася школа німецької класичної філософії; її представники (Кант, Гегель, Шеллінг, Гердер, Фіхте) заклали підґрунтя для теоретичного мовознавства, засновником якого вважають В. фон Гумбольдта, який уперше почав досліджувати мову в тісному зв'язку з мисленнєвою діяльністю людини.

У праці «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку» (1820) Гумбольдт намагався узагальнити власні результати наукового дослідження різних мов та досвід інших учених, зокрема Ф. Боппа, Я. Грімма та ін., що зумовило формування теоретичних засад порівняльно-історичного підходу до вивчення мови [3: 33–36; 13: 473–474]. Означена дослідницька парадигма була спільною для тогочасних європейських лінгвістичних шукань, що уможливило формування спільного наукового контексту, у якому теоретичні візії В. фон Гумбольдта зазнавали апробації в межах кожної з національних мовознавчих шкіл.

Це зумовлювало дискурсивність тогочасного мовознавства, адже мали місце ряд факторів, здатних впливати на творення спільноєвропейської дискурсивної практики: прагматична зумовленість вербальної діяльності науковців (мовознавчих текстів), спільна когнітивна мета (пізнати сутність мови та описати мовні явища), широкий соціокультурний контекст (у межах діахронії — синхронії), визначені стратегії й тактики наукової комунікації, наявність її учасників (європейських мовознавців).

Мета статті — прокоментувати шляхи формування українського мовознавчого дискурсу як когнітивно-комунікативної практики XIX ст. з огляду на інтенсифікацію тогочасної інтелектуальної діяльності у сфері пізнання мови, описі її структурних компонентів і явищ.

На теренах України цей час позначився піднесенням національної свідомості українців, що поштовхнуло інтерес до проблем національної мови. На Наддніпрянщині та Галичині формуються осередки науковців, письменників, культурних діячів, які почали активно опрацьовувати питання, пов'язані з походженням слов'янських мов, зокрема й української, їх історичним розвитком, лексико-гра-

матичними характеристиками, функціонуванням. Особливо гостро постає проблема української мови, спроба визначення її статусу, походження, перспектив.

Наукові тенденції, що запанували в європейському осмисленні феномену національної мови, спорадично відбилися в поглядах тогочасних українських діячів, не вплинувши однак на вироблення єдиних концептуальних засад щодо розуміння функціональної спроможності української мови (наприклад, думки Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. Ф. Костомарова, деяких поетів-романтиків про насамперед художню функцію української мови як засобу репрезентації національного (народного) буття в літературному тексті). Представники ж «Руської трійці» прагнули актуалізувати питання української мови як рідної для українського етносу, започатковуючи тим самим постановку проблеми мовної кодифікації етнотентальних кодів кожного з народів.

Літературна творчість українських письменників I пол. XIX ст. (П. П. Гулак-Артемівський, поети-романтики, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка) вплинула на процеси функціональної інтенсифікації нової української мови, формування її літературних норм, стилістичного потенціалу [9: 22]. Подальша поява художньо вартісних літературних текстів (творчість Т. Г. Шевченка, І. С. Нечужа-Левицького, Панаса Мирного, М. П. Старицького та ін.), переклади зразків світової літератури українською мовою дали підстави говорити про українську мову як окрему слов'янську мову, що уможливило перспективи її наукового пізнання й опису.

На цей період припадає видання значної кількості граматики і словників української мови на західноукраїнських теренах, що свідчить про активізацію пізнавального інтересу до мови в суто практичному аспекті. Першою галицькою граматикую XIX ст. була «Gramatika slavo-ruthena» (1830 р.); згодом з'являються граматики І. Вагилевича, Й. Лозинського, Я. Головацького, М. Осадці, Г. Шашкевича, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького та ін. Така інтенсивна навчально-лексикографічна діяльність корелювала з появою наукових розвідок про інші слов'янські мови, автори яких перебували під помітним впливом учення В. фон Гумбольдта про розуміння сутності національної мови та її феномену як «духу» народу.

Серед тих, хто підтримав і розвинув думки німецького лінгвіста в синхронному вимірі, вирізняються представники Харківської філологічної школи — професори Харківського університету І. С. Рижський, І. М. Орнатівський, І. Ф. Тимковський, І. І. Срезневський, які намагалися осмислити знакову природу мовних одиниць і здатність слова до смислових інтерпретацій, з'ясувати суспільно-історичну генезу мови, розуміючи її національні відмінності як різний вияв світоглядних і ментальних характеристик народу.

Так, професор І. Ф. Тимківський уважав мову «однією з племінних відмінностей кожного народу», наголошуючи на тому, що «у властивостях й перемінах того й другого діючі причини настільки сукупні, що історія народу містить у собі й історію його мови» [14: 43]. Ці думки, висловлені на початку XIX ст. (1811), корелюють з усвідомленням мови як історично детермінованого явища, еволюція якого зумовлена загальним розвитком інтелектуального й культурного потенціалу суспільства.

У праці «Досвідний спосіб до філософічного пізнання російської мови» (1811 р.) І. Ф. Тимківський одним із перших порушив питання про старожитність мови слов'ян та її зв'язки з іншими давніми мовами, про періодизацію історії «славеноруської» мови, вказав на різницю між церковнослов'янською та

російською мовами, порівняв деякі «славеноросійські» слова із лексемами грецької, німецької, латинської та інших мов для доказу їх спорідненості, здійснив спробу класифікації лексики залежно від її походження.

Оригінальними для того часу виявилися положення професора І. М. Орнатовського щодо розрізнення *мови* як природної властивості людини спілкуватися, повідомляючи певну інформацію, *язика* як створеного людьми засобу (специфічні звукозміни, словотворення, слововживання) об'єктувати своє мислення й *мовлення* як висловлених, вербалізованих думок [10: 37]. Ця тріада релевантно співвідноситься із запропонованою пізніше моделлю Ф. де Соссюра *langage — langue — parole*.

Лінгвістичні концепції І. Ф. Тимковського, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, А. Х. Востокова та ін. були покладені в основу порівняльно-історичного мовознавства [15: 684].

Цей напрям вивчення мови виявився продуктивним для тогочасної науки, що збігалася із загальною європейською тенденцією вивчати мови на засадах історизму. Значної ваги в цьому річчці набули праці І. І. Срезневського, який, будучи вихованцем Харківського університету, завжди виявляв інтерес до України, її мови зокрема. І. І. Срезневський висловлює припущення, що українська мова виникає внаслідок роздрібнення єдиної стародавньої «руської» мови, що сталося не раніше XII — поч. XIII ст. Він подає ознаки української мови, що відрізняють її від російської. Праці І. І. Срезневського, на думку Л. А. Лисиченко, стали важливою віхою в становленні не тільки Харківської лінгвістичної школи, а й оригінальним напрямом у світовій науці: «... добре обізнаний із здобутками німецького порівняльно-історичного мовознавства, Срезневський створив оригінальну синтезуючу мовознавчу концепцію, яка ще й досі чекає на своє остаточне осмислення і впровадження в наукові дослідження» [17: 378–379].

Одним із перших у вітчизняному мовознавстві І. І. Срезневський наголошує на тому, що мова є невід'ємною ознакою народу, вона постійно змінюється, зазнаючи різних трансформацій. Ряд праць ученого («Донесення п. Міністру народної освіти з Кракова, 2 серпня 1842 р.», «Огляд головних рис спорідненості звуків у наріччях слов'янських», «Русь Угорська: Уривок із спроби географії руської мови» та ін.) прислужилися розвитку діалектології української мови; він одним із перших подав опис фонетичних ознак української мови в її місцевих різновидах, зокрема дав характеристики говірок Закарпаття і Галичини [15: 638].

Ця, нова для того часу, наукова інформація щодо української мови була реалізована як в експліцитному вияві (відкритий, явний смисл, актуалізований у міркуваннях щодо походження української мови, її диференційних ознак, територіальних різновидів), так і в імпліцитному, за яким вибудовувалося розуміння української мови як окремої, автентичної слов'янської мови (не російського діалекту) з власною системою фонетичних, лексико-фразеологічних, граматичних елементів, і ширше — визнання окремого українського етносу (народу), який не сформувався в націю через історико-політичні обставини. Це зумовлювало перспективи подальшого глибокого вивчення української мови, створювало передумови для розвитку власне українського мовознавства.

Наукові погляди фундаторів Харківської лінгвістичної школи, втілені в численних монографічних працях, висунутих теоріях і концепціях, а також їх рецепція в мовознавчих розвідках учених-однодумців, сприяли формуванню наукової дискурсивної практики на теренах України, що органічно вписувалася в контекст загальноєвропейського наукового мовомислення. Спільність теоретичних

положень і передбачень щодо сутності мови, її специфіки як семіотичної системи, що еволюціонує в часі й просторі, її національних відмінностей, свідчить про цілісність і спадковість тогочасної мовознавчої думки, яка найглибшого вияву в межах ХІХ ст. досягла в науковій діяльності О. О. Потебні.

О. О. Потебня, будучи послідовником ідей В. фон Гумбольдта, зосередив свою дослідницьку увагу на тих питаннях, що зазнали найбільшого поширення в тогочасній лінгвістиці: мова як система знаків (при цьому вчений дає наукову дефініцію цим поняттям, розкриває їх сутність); зв'язок мови з мисленням; природа словесного образу й загалом словесної творчості; національний характер мови та ін. Ці аспекти вивчення мови апріорі характеризуються позачасовістю, тож праці О. О. Потебні зумовили активне осмислення цих проблем у подальшому.

У вченні О. О. Потебні про мову, про слово, його значення і свідомість чіткою є «антропоцентрична домінанта, що виражалася насамперед у розгляді зв'язку між мовними і психічними явищами, зокрема між мовою і мисленням» [7: 3]. Осмислюючи описаний ученим феномен внутрішньої форми слова (здатність до апперцепції), сучасні лінгвісти наголошують на тому, що саме вона (внутрішня форма) уможливорює експлікацію образу, покладеного в основу узуальної та оказіональної номінації, яка, у свою чергу, саме через внутрішню форму репрезентує асоціативно-образні зв'язки довербальної та вербальної дійсності [6: 124]. Можна стверджувати, що теорія внутрішньої форми слова в науковій комунікації того часу й подальшої доби виконала не лише інформаційну й пізнавальну, а й насамперед координаційну функцію, яка полягає у взаємному орієнтуванні й узгодженні дій учасників спілкування щодо їх спільної діяльності [2: 28–29].

Дослідницькі інтенції багатьох мовознавців ХХ-го й початку ХХІ-го століть пов'язані з прагненням усвідомити феномен внутрішньої форми слова відповідно до наукового аналізу обраного мовного матеріалу чи явища; так чи інакше ідея внутрішньої форми слова перманентно експлікується в український лінгвістичний контекст (праці Ф. С. Бацевича, М. І. Голянич, С. Я. Єрмоленко, В. С. Калашника, Л. А. Лисиченко, А. К. Мойсієнка, Л. М. Пелепейченко, О. О. Селіванової та ін.), ставши конститутивною для інших теорій і концепцій (можемо говорити про дискурс внутрішньої форми слова).

О. О. Потебню вважають основоположником так званого психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві. Його фундаментальним положенням є твердження про те, що мова становить особливу форму інтелектуальної діяльності людини. Витоки пізнання світу О. О. Потебня вбачав у слові, яке для нього завжди було ключовим елементом мови. У слові, на думку вченого, відбувається акт пізнання [5: 22]. О. О. Потебня «дійшов висновку, що мова і мислення є категоріями історичними, тобто еволютивними, — зазначає Л. А. Лисиченко. — Свідома розумова діяльність без мови неможлива, оскільки вона опирається на поняття, закріплені за допомогою слова. Тож, у відношенні до мислення в сукупності його форм мова — вторинна, а у відношенні до свідомої розумової діяльності — первинна» [17: 381].

О. О. Потебня є автором праць із загального мовознавства, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення. Учений розглядав питання історії української мови та української діалектології у зв'язку з відповідними аспектами російської мови («Про повноголосся», 1864 р.; «Про звукові особливості руських наріч», 1865 р.; «Замітки про малоруське наріччя», 1871 р.; «До історії звуків руської мови», 1871–1883 рр.; рецензія на

працю П. Житецького «Нарис звукової історії малоросійського наріччя», 1878 р. та інші роботи). О. О. Потебню можна вважати зачинателем східнослов'янської діалектології як самостійної дисципліни. У працях цієї тематики він уперше у вітчизняному мовознавстві систематизував ознаки української мови, якими вона відрізняється від інших слов'янських мов, охарактеризував межі поширення її найважливіших звукових явищ.

Формуючи концепції лінгвістичної поетики, Потебня зробив значний внесок у розвиток науки про народну поетичну творчість та етнографію. У працях «З лекцій з теорії словесності» (1894 р.), «Із записок з теорії словесності» (1905 р.) він приділяв значної уваги психології словесно-художньої творчості. Теорія поезії у нього базується на аналогії між поетичним твором і словом [15: 510].

Коментуючи розвиток мовознавчої царини на теренах України, не можна обійти увагою й доробок І. Я. Франка щодо наукового осмислення феномену мову. І. Я. Франко, вказуючи на призначення мови, орієнтувався насамперед на встановлення й теоретичне опрацювання органічного зв'язку мови з мисленням, оскільки вважав мову засобом формування й вираження думок [4: 17–18], тобто концепції О. О. Потебні щодо психологічної природи мови були близькі І. Я. Франкові, який екстраполював їх у вимір художньої творчості. Проблеми психологічних основ мистецтва слова, розуміння мови як продукту інтелектуальної діяльності людини, відбиття її найглибших свідомісних рівнів, зазнали не лише наукового, а й естетичного осмислення (теоретичні школи тогочасної поезії символізму та модернізму загалом).

І. Я. Франко розглядав мислення і художню мовотворчість як духовну діяльність людини, що ґрунтується «на двох прикметах психічного устрою: на можливості репродукції вражень, які колись безпосередньо торкали наші змисли і тепер є тільки психічними копіями та ідеями, і на другій прикметі того устрою, що одна така репродукована ідея викликає за собою іншу, цілі ряди інших ідей ... і так без кінця. Чим ясніше і докладніше репродукуються ідеї в людській душі, тим ясніше мислення; чим більші і різномодні ряди ідей повстають за даним імпульсом, тим багатше духовне життя. Ясність і чіткість репродукованих ідей — се перша основа наукової здібності; багатство і різномодність їх — головна прикмета поетичної фантазії» [16: 97]. Це міркування І. Я. Франка набуло дискурсивного опрацювання в подальшому студіюванні проблеми творення асоціацій, які є смисловою й конкретно-чуттєвою основою творення словесного образу.

Наукової обсервації зазнала в дослідженнях І. Я. Франка й проблема смислової природи художнього символу, його здатність до семантичних трансформацій. Ці питання, актуальні для тогочасних спроб теоретично обґрунтувати процеси художньої творчості, знов-таки корелюють з концепцією О. О. Потебні щодо тотожності слова й поетичного твору: «Вважаючи, що художній твір є синтезом трьох моментів (зовнішньої форми, внутрішньої форми і змісту), наслідком неусвідомленої творчості, засобом розвитку думки і свідомості, тобто бачачи в ньому ті ж ознаки, що й у слові, і, навпаки, відкриваючи в слові ідеальність та цілісність, властиві мистецтву, ми робимо висновок, що і слово є мистецтво, а саме — поезія» [12: 36].

Ця теорія вагомо вплинула на розуміння природи словесного образу (тропу) та його роль у художньому творі. За умов того, що слово тотожне мистецтву (оскільки твориться за законами образного мислення), єдиним підґрунтям образності є мова, у кожному слові якої — безмежна «вертикаль» і «горизонталь» смислів. Ідеї О. О. Потебні про те, що слово «виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак,

саме ту, яка уявляється народному поглядові важливою» [11: 206], розвинулися в тезах І. Я. Франка щодо природи словесного символу.

Таким чином, інтенсифікація в європейському просторі ХІХ століття інтелектуальної діяльності у сфері пізнання мови, описі її структурних компонентів та явищ, створення численних теорій і концепцій щодо походження мови, зацікавлення національними мовними системами та їх порівняльний аналіз, пошук методологічних засад і метамови наукового вивчення й опису мови, інтеграція теоретичних положень мовознавства з іншими сферами знань, обмін науковою інформацією через тексти монографічних праць, статей та їх переклади іншими мовами, виступи на засіданнях наукових товариств, на лекціях, у міжособистісному спілкуванні на мовознавчі теми — усе це уможливило формування як спільноєвропейської (і світової) мовознавчої царини, так і національних, у межах кожної з лінгвокультур.

Розвиток лінгвістичної думки на теренах тогочасної України був зумовлений загальним посиленням уваги до інтелектуальних, духовних і культурних надбань українського народу, до його етноментальних характеристик, що відбилися в численних зразках усної народної творчості. Це вмотивувало прагнення тогочасних науковців з'ясувати феномен і сутність мови в її генетичних взаємозв'язках з етнопсихоментальними й культурними характеристиками народу — носія національної мови як ментального коду [8: 25].

Порівняльно-історичний напрям тогочасних мовознавчих шукань допоміг усвідомити еволюційний характер мови як біологічного й суспільного явища, а занурення в психологічні глибини творення мови уможливило розуміння синкретичного зв'язку мови й мислення людини, тобто відкрило механізми породження мови в її смислах.

Дискурсивний характер мовознавства II половини ХІХ ст. визначався наявністю конкретного предмета наукової (лінгвістичної) комунікації, спільними для її учасників мотивами, метою, їх активною когнітивною та комунікативною діяльністю (взаємообмін інформацією). У такий спосіб реалізовувалася не лише лінійна модель наукової комунікації з активізацією металінгвістичної функції спілкування (за класифікацією Р. Якобсона [18]), що втілюється в опорі на мовний код як засіб пізнання та отримання інформації (саме на цю функцію спирається науковий аналіз мови), а й інтерактивна, яка передбачає обов'язковий зворотний зв'язок [3: 48 — 50]. Цей зв'язок утілювався в подальшому продукуванні й розвитку основних положень порівняльно-історичного й психологічного напрямів у мовознавстві, а також появі нових теоретичних засад вивчення мови на початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бацевич Ф. С. Текст, дискурс, речовий жанр: соотношение понятий / Ф. С. Бацевич // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2001. — № 520. — С. 3 — 6.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. — К. : Академія, 2004. — 344 с.
3. Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Ф. С. Бацевич. — Львів : ПАІС, 2005. — 264 с.
4. Галенко І. Г. Іван Франко і деякі питання мовознавства / І. Г. Галенко // Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна. — Львів, 1983. — Вип. 13. — С. 11 — 18.
5. Гречко В. А. А. Потебня о познавательной роли языка, литературы и искусства / В. А. Гречко // Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності. — К., 2008. — С. 22—36.

6. Колоїз Ж. В. Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми окаціоналізмів у світлі теорії О. О. Потебні / Ж. В. Колоїз // Олександр Потебня: сучасний погляд : матеріали міжнар. читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харків. філолог. шк. — Х., 2006. — С. 121–127.
7. Лисиченко Л. А. Лінгвофілософські ідеї О. О. Потебні. Предтеча сучасного вчення про мовну картину світу / Л. А. Лисиченко // Мова у професійному вимірі: комунікативно-культурний аспект : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : УЦЗУ, 2006. — С. 3–8.
8. Маленко О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській естетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : [монографія] / О. Маленко. — Х. : ХІФТ, 2010. — 488 с.
9. Муромцева О. І. З історії української літературної мови: вибрані праці / О. І. Муромцева. — Х. : [б.в.], 2008. — 229 с.
10. Орнатовский И. Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных / И. Орнатовский. — Х. : Унив. тип., 1810. — 344 с.
11. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О. О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
12. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. — М. : Высш. шк., 1990. — 344 с.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
14. Тимковский И. Ф. Опытный способ к философскому познанию русского языка / И. Ф. Тимковский. — Х. : Унив. тип., 1811. — 310 с.
15. Українська мова : [енциклопедія] / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. — 2-е вид, випр. і доп. — К. : Укр. енцикл., 2004. — 824 с.
16. Франко І. Из секретів поетичної творчості / Іван Франко. — К. : Рад. письменник, 1969. — 191 с.
17. Харків — моя мала Батьківщина : [навч. посіб. з народознавства] / за ред. І. Ф. Прокопенка. — Х. : ОВС, 2003. — 544 с.
18. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика / Р. О. Якобсон // Структурализм : «за» и «против». — М., 1975. — С. 193–200.

УДК 811.161.2

Лідія Лисиченко, Тетяна Лисиченко,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

РОЛЬ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ В ЗАПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ В 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті окреслено внесок харківських лінгвістів у наукову інтерпретацію й інтенсифікацію впровадження української мови в усі сфери суспільного й наукового життя та освіти перших десятиліть ХХ ст. Дано оцінку великій роботі, що проводилася

харківськими вченими з популяризації української мови та створення наукових праць, словників, підручників і посібників для викладання її в середній та вищій школі.

Ключові слова: *Харківська лінгвістична традиція, державне функціонування мови, унормованість літературної мови, стильова диференціація, практичний аспект мовознавчих досліджень, спеціалізація викладання мови.*

В статті описано вклад харківських лінгвістів в наукову інтерпретацію та інтенсифікацію впровадження української мови в усі сфери суспільного життя та освіти перших десятиліть ХХ ст. Дана оцінка великої роботи, проведеної харківськими ученими по популяризації української мови та створенню наукових праць, словників, підручників та посібників для її викладання в середній та вищій школі.

Ключевые слова: *Харьковская лингвистическая традиция, государственное функционирование языка, нормированность литературного языка, стилевая дифференциация, практический аспект языковедческих исследований, специализация преподавания языка.*

The contribution of Kharkiv linguists in scientific interpretation and intensification of the implementation of the Ukrainian language in public and scientific life and education is outlined in the article. The extensive work carried out by scientists from Kharkiv on the promotion and creation of scientific works, dictionaries, textbooks and aids for teaching of the Ukrainian language in secondary and high school is assessed.

Key words: *Kharkiv linguistic tradition, state functioning of language, normalization of literary language, development of functional styles, specializing in language teaching, practical aspect of linguistic research.*

На початку ХХ ст. після тривалого періоду революційних потрясінь і громадянської війни була створена українська демократична держава УРСР. Однією з вимог борців цього періоду була рівноправність української мови в усіх сферах суспільного життя, для реалізації якої були створені політичні умови. Мова як суспільне явище потребувала прискореної нормалізації, збагачення лексичними засобами, стильової диференціації, оскільки в дожовтневий період не всі функціональні стилі української мови розвивалися рівномірно через владні обмеження в її застосуванні. «Нова доба нового прагне слова», — писав поет. Доба поставила нові важливі завдання й перед дослідниками української мови.

Проголошення Української Народної Республіки, а трохи пізніше — Української Радянської Соціалістичної Республіки як національної держави зумовило докорінну зміну статусу української мови, яка набула усіх суспільних функцій. Розв'язання проблеми вдосконалення та збагачення української мови було поставлене перед мовознавцями як державне замовлення. До виконання цих програм були покликані й представники Харківської філологічної школи — найпопулярнішої в Україні та в усій Росії.

Мета статті — визначити внесок харківських лінгвістів у наукову інтерпретацію й інтенсифікацію впровадження української мови в усі сфери суспільного й наукового життя та освіти перших десятиліть ХХ ст.

У пореволюційні роки зі створенням УРСР роль Харкова як провідного наукового центру значно зростає, що зумовлене, по-перше, великими науковими традиціями міста, а по-друге, тим, що Харків став столицею Української держави. Наука, різні її галузі продовжують розвиватися в загальноєвропейському контексті, спираючись на попередні надбання й досягнення. Не було винятком у цьому

і мовознавство, що виростало на підмурівках, закладених О. О. Потебнею, і вбирало в себе кращі європейські наукові традиції.

Такий стан мовознавчих студій дав змогу вченим нашого міста зберегти цілісність наукового процесу, уникнути розриву зв'язків у традиціях між різними поколіннями науковців (незважаючи на величезні соціально-політичні зміни: світова і громадянська війни, утворення нової держави й т. ін.). Це виявлялося в збереженні широти поглядів, різноманітності напрямів та аспектів вивчення мови.

Незважаючи на те, що філологія в Харкові першої половини ХІХ ст. була науково синкретичною (один учений був і лінгвістом, і фольклористом, і етнографом, і поетом), домінантним складником у ній відповідно до тодішньої європейської практики була лінгвістика, або, як її в побутовому спілкуванні називають і досі, граматики. Поступово нагромаджувався досліджений матеріал, виявлялися нові аспекти вивчення й відбувалася диференціація складників філології в окремі науки — насамперед лінгвістики та літературознавства, були визначені предмет і методи дослідження кожного з них.

У 20-х рр. ХХ ст. у філологічній науці відбувається більш чітка диференціація літературознавства й мовознавства. Тому можна вже виокремлювати лінгвістичні та літературознавчі студії. Другою ознакою цього часу є виділення україністики в окрему галузь філологічної науки та бурхливий розвиток теоретичного й практичного мовознавства, особливо в галузі української мови та літератури.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. над поглибленим науковим вивченням проблем української мови та її державного функціонування працювали і україністи, і традиційні дослідники російської мови й літератури. Це створювало творчу атмосферу, яка сприяла розширенню горизонтів лінгвістичної науки.

Завдання мовознавства щодо вивчення української мови були визначені вже 1918 р. в програмовій за змістом і популярній за викладом роботі М. Ф. Сумцова «Начерк розвитку української літературної мови», де йшлося про необхідність розробки наукової мови, мови публіцистики, централізованої розробки термінологічних систем у різних галузях діяльності, ретельного вивчення вже сформованої художньої мови [7: 6–16].

Тоді ж виходить друком книга О. Н. Синявського «Короткий нарис української мови», що являла собою збірник лекцій, прочитаних автором 1917 р. на вчительських курсах у Харкові. Дослідник питання історії української мови, О. Н. Синявський не тільки створив ряд посібників з української мови для шкіл різного рівня, але й був автором розвідок з історії української мови, серед яких «Спроба наукової характеристики літературної української мови» та «Наукова контроверза».

1919 р. з'являється праця проф. Кульбакіна «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии», в основі якої був курс, читаний ним у травні того ж року на підготовчих курсах для інструкторів із викладання української мови. Пізніше виходить «Український язык у минулому і тепер. Підручна книга для усвідомлення фактів українського язика» К. Т. Німчинова (1925). Автор її розвиває вчення А. Ю. Кримського про появу і розвиток української мови, про її місце серед слов'янських мов, дає характеристику праруській мові, мовним змінам.

Загалом в Україні в цей період проблеми загального мовознавства не перебувають у центрі уваги, що пояснюється різними причинами. Харків був у цьому питанні щасливим винятком, мабуть, тому, що неможливо було зруйнувати чи просто відмовитися від досягнень попередників, їхніх починань і незавершених

досліджень. Тому й перший посібник українською мовою із загального мовознавства був створений у Харкові Л. Булаховським та І. Завадовським (1929). Чи не першим на той час було і дослідження З. Веселовської про мову письменника XIX ст. «Мова Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Синтаксис українських оповідань» (1927).

Значна увага лінгвістами Харкова в 20–30-ті рр. XX ст. приділяється питанням перекладу, чому сприяло створення навчальних закладів із іноземних, зокрема східних, мов. Тут же виходить «Теорія і практика перекладу» О. М. Фінкеля (1929), у якій аналізуються найзагальніші теоретичні питання перекладу, розглядаються жанрові особливості перекладу прозових нехудожніх, прозових художніх і віршованих творів.

У той час молоді літератори одержували відрядження в республіки Середньої Азії й Кавказу для вивчення культур і мов народів цих регіонів, що відповідало державній політиці дружби народів. Такі подорожі зумовили появу численних перекладів поетичних творів народів Кавказу. На українську мову була перекладена поема Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (1937; переклад М. Бажана). Під враженням від побаченого в цих відрядженнях було написано ряд високохудожніх творів, одним із яких був «Роман Міжгір'я» Івана Ле (1935). Пізніше, уже в 50–60-ті рр. XX ст., великий внесок у перекладацьку діяльність зробив Микола Лукаш — автор одного з найкращих перекладів «Фауста» В. І. Гете.

Переклади не тільки збагачували українську мову новими словами, а й були одним із важливих стимуляторів лінгвістичних пошуків у цій галузі. Перекладацька діяльність вводила в культурний простір України нові імена письменників і поетів та нові культурні реалії, а знайомство з традиціями й мовами інших народів вносило новий шар культурологічної лексики в українську літературну мову.

Велику роботу в 20–30-ті рр. XX ст. харківські лінгвісти виконували з практичного впровадження української мови в публіцистику (газети, журнали), в офіційно-ділову комунікацію. Для цього були створені довідники та словники, як загальномовні, так і для потреб окремих галузей спілкування. Ця сторона діяльності харківських мовознавців докладно розглядається в монографії О. В. Тихоненко «Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови у 20–30-ті рр. XX ст.» (2011), створеній на матеріалі словників ділової мови й документів перших десятиліть XX ст. У цій суголосній часові роботі здійснено цілісний аналіз лексичних, фразеологічних та граматичних норм офіційно-ділового стилю української мови в їх діяхронічному вимірі, виявлено закономірності інтралінгвальної та екстралінгвальної основи становлення норм означеного стилю в 20–30-ті рр. XX ст.

Щоденні клопоти практичного мовознавства не тільки не перешкоджали науковим пошукам, а й сприяли останнім. Із метою координації зусиль лінгвістів у 20-х рр. XX ст. при Харківському інституті народної освіти імені О. О. Потебні була створена науково-дослідна кафедра мовознавства, що також носила ім'я цього вченого. Ця організація стала одним з авторитетних осередків, ініціаторів пошуку шляхів розв'язання наукових проблем, своєрідним координатором лінгвістичних досліджень і мала окреме наукове видання, де публікувалися наукові розвідки харківських філологів. Певною мірою кафедра була прообразом майбутнього Інституту мовознавства АН України.

Відкриття на філологічних факультетах університетів відділень української мови й літератури потребувало створення фахових підручників і посібників

з української мови та її історії. Цю потребу задовольняли харківські лінгвісти. Одним із перших посібників була праця О. Н. Синявського «Норми української літературної мови» (1931), яка стала підсумком як досліджень самого автора, так і теоретичних пошуків інших учених, які плідно працювали над проблемами сучасної української літературної мови. Ця робота й досі являє науковий інтерес для фахівців.

Із запровадженням у шкільну освіту семирічного навчання, зокрема й української мови, харківські вчені Л. Булаховський, О. Білецький, О. Парадизький, М. Сулима створили підручник української мови для старшого концентру трудових шкіл (для підвищеної школи п'ятого, шостого та сьомого років навчання) [2]. Чи не найвагоміший внесок у цю роботу вніс Л. А. Булаховський, якому належить найбільший розділ «Грамматика», а також розділ, присвячений стилістичним аспектам. Розроблена харківськими вченими структура курсу української мови збереглася й до нашого часу. Ця колективна праця була високо поцінована, витримала кілька видань (1927, 1928 і 1929 рр.) і певною мірою стала основою наступних навчальних посібників з української мови.

Окремими виданнями виходили лекції з різних розділів української мови. М. Ф. Сулима видав брошуру «З історії української мови» — варіант лекції для студентів, лекторів і вчителів, яку пізніше було повністю включено до посібника «Українська мова» для трудових шкіл, про який ішлося раніше. Виданий М. Ф. Сулимою у 1928 р. конспект лекцій «Історія української літературної мови» став частиною колективного посібника для студентів-філологів «Історичний курс української мови (від початків формування до 20-х рр. ХХ ст.)».

Для викладання історії української мови велике значення мала названа раніше книга з історії української мови професора ХДУ С. М. Кульбакіна, у передмові до якої автор схарактеризував тогочасний стан вивчення історії мов та чітко визначив ті обставини й чинники, що наптовхнули його на створення наукової розвідки з питань історії української мови.

Наводимо текст передмови, написаної С. М. Кульбакіним 13 грудня 1918 р.: «Задуманный мною еще въ 1911 году планъ выпустить рядъ научныхъ грамматикъ словянскихъ языковъ, которыя бы могли служить пособіемъ въ университетскомъ преподаваніи, силою вѣшнихъ обстоятельствъ задерживается осуществленіемъ и видоизмѣняется въ смыслѣ порядка выпускковъ. Послѣ выхода пособій по древне-церковно-словянскому и сербскому языкамъ на очереди стояла польская грамматика. Но событія послѣднихъ лѣтъ, отразившіяся въ университетскомъ преподаваніи учрежденіемъ кафедръ украиновѣднія, выдвинули на первую очередь въ моемъ планѣ тему, которая первоначально стояла отъ меня дальше всѣхъ другихъ.

Какъ ни смотрѣть на вопросъ объ украинскомъ языкѣ съ политической стороны, но интересъ к этому языку, несомнѣнно, возросъ необычайно; языкъ этотъ сталъ предметомъ спеціального преподаванія въ высшей и средней школь и въ то же время предметомъ вниманія со стороны извѣстныхъ круговъ образованнаго общества.

Вмѣстѣ съ тѣмъ оказалось, что намѣченная самой жизнью тема едва ли не наименѣе разработанная въ кругу другихъ подобныхъ темъ науки словянскаго языкознанія.

Наши лучшіе научные труды по історіі русскаго языка не выдѣляютъ вопросвъ украинскаго языка въ особый предметъ». І далі автор пише: «Объемистый трудъ Шахматова можно разсматривать какъ історію русскаго языка, или же какъ сравнительную грамматіку трехъ русскихъ языковъ; но если понадобится указать хотя бы краткое пособие къ университетскому курсу, посвященному спеціально украинскому языку, — мы окажемся въ затрудненіи. Мы вынуждены будемъ выбирать

между почтеннымъ, но неоконченнымъ трудомъ Крымскаго, въ высшей степени неудобномъ со стороны плана, порядка и характера изложенія (на русскомъ языкѣ), и грамматикой на нѣмецкомъ языкѣ Смалья-Стоцкаго и Гартнера, трудомъ также почтеннымъ, но имѣющимъ въ своей основѣ совершенно невѣрную точку зрѣнія на украинскія языковыя явленія и такъ ихъ освѣщающимъ, что трудно рѣшить, отражается ли въ этомъ освѣщеніи незнаніе общеизвѣстныхъ фактовъ, или же тенденціозное ихъ игнорированіе.

Между тѣмъ отсутствіе подходящаго пособия къ университетскому преподаванію отражается не только на немъ самомъ, но и на качествахъ преподаванія предмета въ средней школь и на учебникахъ, которые составляютъ для этой послѣдней.

При такихъ обстоятельствахъ я рѣшилъ обработать и издать свой краткій курсъ, читанный въ маѣ этого года на подготовительныхъ курсахъ для инструкторовъ по преподаванію украинскаго языка» [5: 3–4].

Із 20-х рр. ХХ ст. в мовознавстві відбувається диференціація не тільки за мовами, а й за певними їх галузями (фонетика, граматика, історія, стилістика та ін.). Питання української мови, окрім уже згаданого видання С. М. Кульбакіна, знаходяться в полі зору К. Т. Німчинова в роботі «Український язык у минулому і тепер. Підручник для усвідомлення фактів українського языка» (1925). На відміну від книги С. М. Кульбакіна, підручник К. Т. Німчинова торкається питань історії української літературної мови. Автор її розвиває вчення А. Ю. Кримського про появу й розвиток української мови, про її місце серед слов'янських мов, дає характеристику праруській мові.

В окреслений період розгортається діалектологічна робота, у якій активну участь беруть мовознавці-харків'яни. Так, О. Н. Синявський очолював діалектологічну комісію Всеукраїнської академії наук (ВУАН), йому належали теоретичні праці з діалектології, зокрема присвячена застосуванню в ній фонематичного принципу. М. Ф. Наконечним була укладена «Програма з української діалектології» (1941) для збирання діалектних матеріалів.

Перша половина ХХ ст. ознаменувалася у вітчизняному мовознавстві появою великої кількості словників, серед яких: правописний словник О. Ізюмова (1931); перший із перекладних словників цього періоду «Німецько-український словник» І. Шаровольського (1929); «Практичний словник російсько-української мов», укладений М. Йогансеном, М. Наконечним, К. Німчиновим, Б. Ткаченком (1926). Стрімке розширення сфер функціонування української мови в той період зумовлювало потребу в словниках; словники, точніше словнички, призначені для окремих галузей функціонування української мови. З'являються навіть зовсім незвичні словнички — для передплатників газет, що були призначені для полегшення розуміння газетних текстів українською мовою.

Словники та підручники спиралися на різні засади (інколи різко протилежні), відрізнялися підходами й тенденціями в доборі та викладі матеріалу. Крім того, випуск такої літератури відзначався масовістю, стихійністю, інколи непрофесійністю. Але саме в цей період у Харкові розроблялися й формувалися основні принципи укладання підручників, навчальних посібників, словників.

У зв'язку з виконанням українською мовою нових функцій у 20-ті рр. ХХ ст. на передній план виходить практичний аспект мовознавчих досліджень, унаслідок чого посилюється увага до видання навчальної літератури. Великий внесок у розробку посібників, підручників, теоретичних матеріалів для підвищення кваліфікації вчителів, службовців зробили лінгвісти — співробітники Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. Серед ряду таких видань

варто виділити «Загальний курс української мови (1932; автори М. Г. Йогансен, М. Ф. Наконечний, К. Т. Німчинов, Л. А. Булаховський та ін.), який уперше подавав українську літературну мову у вигляді окремих розділів, а також містив матеріал про українську лексику та фразеологію.

У 1926 р. виходить друком підручник для вищої і середньої школи П. Горецького та І. Шалі «Українська мова. Практично-теоретичний курс» (за 1926 — 1929 рр. він витримав вісім видань) і «Українська мова» М. Ф. Наконечного, потім колективний «Підвищений курс української мови» (автори Б. Д. Ткаченко, М. Г. Йогансен, М. І. Перегінцев, М. Ф. Наконечний, Л. А. Булаховський, К. Т. Німчинов). Посібник був призначений для вищої школи й характеризував тогочасну українську літературну мову. Він уперше містив розділи про лексику і фразеологію. Активну участь у підготовці підручників брав і О. Я. Петренко.

У 20 — 30-ті рр. ХХ ст. у Харкові складається школа фонетистів, до якої належали той же О. Н. Синявський, В. П. Беседіна-Невзорова, М. Г. Йогансен, З. М. Веселовська, М. Ф. Наконечний, І. Троян. За порівняно невеликий час харківські фонетисти формують нові принципи й методики фонетичних досліджень, запроваджують методи експериментальної фонетики (наукова увага В. П. Беседіної-Невзорової в той час спрямована на досліди української літературної вимови експериментально-фонетичними методами та з використанням техніки експериментально-фонетичного дослідження, що проводились у Харківському Інституті народної освіти [1: 3848]), що пізніше знайшло узагальнення в написаному М. Ф. Наконечним розділі «Фонетика» в «Курсі української літературної мови» (1951).

М. Ф. Наконечний (1900 — 1981), випускник аспірантури при науково-дослідній кафедрі мовознавства Харківського педінституту професійної освіти, яка пізніше стала філією Інституту мовознавства АН УРСР, а з організацією в Харкові університету співробітник, а згодом завідувач кафедри української мови, став гідним продовжувачем славнозвісної школи харківських мовознавців. Продовжуючи традиції О. О. Потебні, Л. А. Булаховського, учений спирався в своїх наукових дослідженнях на величезний фактичний матеріал, зібраний з різноманітних джерел (діалектологічні записи, усне літературне мовлення, художні, публіцистичні, сучасні дослідникові наукові тексти, історичні пам'ятки).

Ті друковані наукові праці, що М. Ф. Наконечний залишив, мало використуються, хоча заслуговують на велику увагу, адже характеризуються оригінальністю наукових думок і культурою викладу. Ученому належить розділ «Фонетика» в двотомному «Курсі сучасної української літературної мови» (1951, Київ), де для характеристики вимови звуків української мови, у т. ч. орфоепічних норм, використані результати експериментальної фонетики, зокрема методу палатограми. М. Ф. Наконечний є автором розділу «Орфоепічні норми та їх значення» у виданні «Курсу сучасної української літературної мови» 1969 р. Крім того, з питань фонетики вченим була написана дисертація, яку він, на жаль, не встиг захистити перед війною.

Цікаві роботи М. Ф. Наконечного з історії фонетики української мови «До вивчення становлення й розвитку української мови» (вид-во Харків. ун-ту, 1962) та «Про основні етапи історичного розвитку української мови» (1962; у співавторстві з Ф. П. Медведєвим та П. А. Моргуном) можуть служити прикладом справді наукового в такому випадку методу відносної, а не абсолютної хронології, що дозволяє визначити хронологічну послідовність, а не періодизацію фонетичних явищ. На жаль, у пізнішій захопленні експериментальними характеристиками звуків сучасної мови сьогодні рідко використовуються праці М. Ф. Наконечного.

Не менш плідно розвивається в Харкові з утворенням Української держави і русистика. Особливістю філологічної науки цього часу є те, що одні й ті ж учені займалися проблемами як української, так і російської мов, і тільки наприкінці 30-х рр. ХХ ст. відбулася спеціалізація інтересів. Так, Л. А. Булаховський, В. П. Бесєдіна-Невзорова, О. М. Фінкель, М. М. Баженов займалися проблемами як української мови (про що сказано раніше), так і російської.

Соціальні перетворення в суспільстві, запровадження обов'язкової початкової освіти в країні, залучення до навчання широких кіл населення (лікнепи, школи для дорослих, робітфаки та інші форми навчання) потребували нових типів підручників і посібників із російської мови. У цей період М. М. Баженов і О. Я. Петренко видають підручник із російської мови для п'ятого, шостого, сьомого класів середньої школи (1932 — 1933), виходить «Курс русского языка для заочников» О. Я. Петренка.

У ці роки з'являються посібники й підручники «Первые шаги», «Рабочая книга по русскому языку» М. М. Баженова, багато інших праць навчального спрямування. Помітним явищем у русистиці був підручник із російської мови для вищих педагогічних закладів М. М. Баженова і О. М. Фінкеля, який видавався багаторазово. Ним користувалися студенти не тільки в Україні, а й у Росії, а для шкіл Молдавії та Азербайджану вчені підготували окремі видання, що в них ураховувалася специфіка місцевих національних мов.

Для різних рівнів і типів навчальних закладів, науково-технічних працівників з'являються підручники іноземних мов: О. та Ж. Бургардтів «Підручник німецької мови (для робфаків, профшкіл і технікумів)», П. Глезер, Є. Пецольд «Підручник німецької мови», В. Попиковського «Практический учебник английского языка» та ін.

Під час репресій 1937 р. філологічна наука Харкова зазнала великих втрат. Із кінця 30-х і до початку 50-х рр. ХХ ст. наукові публікації харківських учених-філологів пригальмовуються, що було зумовлене спочатку відомими політичними причинами й побоюванням друкованого слова, а потім подіями Великої Вітчизняної війни. Однак наукові пошуки не припинялися і при першій нагоді знайшли відбиття в нових наукових всеосяжних щодо проблематики та науково вартісних працях харківських мовознавців-україністів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бесєдіна-Невзорова В. П.* Експериментально-фонетичне дослідження української літературної вимови в Харківському ІНО / В. П. Бесєдіна-Невзорова // Записки Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. — Т. III. — Х., 1928. — С. 38–48.
2. *Білецький Ол.* Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. 5–7 роки / Ол. Білецький, Л. Булаховський, Ол. Парадиський, М. Сулима. — Вид. друге, стереотипне. — К. : Державне видавництво України, 1928. — 108 с.
3. *Видаються педагогі вищої школи г. Харькова* : Биографический словарь / В. И. Астахова, К. В. Астахова, А. О. Гайков и др. — Х. : ГЛОБУС, 1998. — 736 с.
4. *Дорошенко С. І.* Естафета поколінь Харківської філологічної школи в педагогічному університеті / С. І. Дорошенко // Від бароко до постмодерну: Збірник наукових праць кафедри української та світової літератури. — Х., 2005. — С. 314–322.
5. *Кульбакинъ С. М.* Украинский языкъ. Краткій очерк исторической фонетики и морфологии / С. М. Кульбакинъ. — Харьковъ: типографія «Печатное дѣло», 1919. — 104 с.
6. *Лисиченко Л. А.* Біля витоків Харківської філологічної традиції // Ці невичерпні глибини мови : монографія / Л. А. Лисиченко. — Х. : Основа, 2011. — С. 246–294.

7. Сумцов М. Ф. Начерк розвитку української літературної мови / М. Ф. Сумцов. — К., 1918. — С. 6 — 16.
8. Тихоненко О. В. Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови у 20–30-ті рр. ХХ ст. : монографія / О. В. Тихоненко; Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. — Х. : Майдан, 2013. — 179 с.

УДК 811.161.2'373.23

Лілія Петрова-Озель,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ТРАДИЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ ПРАЦЬ О. Г. МУРОМЦЕВОЇ)

У статті проаналізована наукова спадщина доктора філологічних наук, професора О. Г. Муромцевої, зокрема аспект, присвячений дослідженню мови художніх текстів ХІХ — початку ХХ ст.; окреслені погляди вченого на проблеми формування інтелектуального потенціалу українського художнього мовлення. У результаті дослідження праць професора О. Г. Муромцевої визначено лексико-семантичні, стилістичні засоби, які вплинули на загальний процес інтелектуального збагачення української літературної мови.

Ключові слова: абстрактна лексика, термінологічна лексика, лексика іншомовного походження, книжні стилі, інтелектуальний потенціал мовотворчості.

В статье анализируется научное наследие доктора филологических наук, профессора О. Г. Муромцевой, в частности аспект, посвященный анализу языка художественных текстов ХІХ — начала ХХ века; представлены взгляды ученого на проблемы формирования интеллектуального потенциала художественной речи. В результате исследования работ профессора О. Г. Муромцевой определены лексико-семантические, стилистические средства, повлиявшие на общий процесс интеллектуального обогащения украинского литературного языка.

Ключевые слова: абстрактная лексика, терминологическая лексика, лексика иностранного происхождения, книжные стили, интеллектуальный потенциал языкового творчества.

The article deals with the scientific heritage of Doctor of Philology, Professor O. G. Muromtseva. The scholar's views on the problems of analysis of belles-lettres language and formation of intellectual potential of the Ukrainian language are outlined in the article. The research of O. G. Muromtseva's works helps to reveal lexico-semantic and stylistic methods which influenced general process of intellectual enrichment of the Ukrainian language.

Key words: belles-lettres language, intellectual potential of the language, lexico-semantic and stylistic methods.

В останні десятиліття в працях, присвячених розгляду художніх текстів, дослідники все частіше звертають увагу на процеси інтелектуалізації української мови, зокрема на посилення інтелектуалізму українського художнього слова.

У зв'язку з цим широко функціонують такі поняття, як «довершені інтелектуальні масиви української літературної мови», «явища інтелектуалізації літературної мови», «інтелектуалізм мовотворчості», «український інтелектуальний контекст», «інтелектуальне поетичне слово» (С. Єрмоленко), «лексика загальноінтелектуального характеру», «загальноінтелектуальна термінологія» (Я. Януш), «інтелектуальний пафос мовотворчості» (Л. Ставицька), «загальний процес інтелектуалізації лірики» (В. Моренець), «інтелектуальна еволюція української мови» (Л. Шевченко), «мова високоінтелектуальна», «інтелектуалізація української літературної мови» (О. Муромцева) та ін.

Спостереження за лексичними процесами дозволяють стверджувати, що останнім часом завдяки розширенню суспільних сфер використання української мови й зростання модусу її присутності в мовному просторі не тільки України, а й поза її межами активізувалися процеси інтелектуалізації української мови, художнього мовлення зокрема. Аналіз інтелектуального потенціалу художніх текстів вимагає виокремлення й детальної характеристики того лексико-стилістичного матеріалу, який дає підстави говорити про художнє мовлення як чинник впливу на розум, свідомість, ерудицію читача.

Обрана тема дозволяє окреслити й схарактеризувати тенденцію до збільшення питомої ваги складників інтелектуального багатства художнього мовлення, осмислення якої стало предметом пильної наукової уваги знаного філолога, авторитетного лінгвіста, доктора філологічних наук, професора О. Г. Муромцевої. Як свідчить аналіз праць, одним із пріоритетів науковця стало узагальнення уявлень про функціонування лексичних одиниць, що інтелектуально збагачують художнє мовлення, а також виявлення їх в ідіолекті авторів різних періодів, простеження прояву цих засобів на різних мовних рівнях.

Дослідженню наукової та громадської діяльності професора Ольги Муромцевої присвячені розвідки В. Калашника («Яскраві сторінки громадської діяльності Ольги Муромцевої»), О. Черемської («Погляд на перспективу: соціолінгвістичні проблеми у висвітленні О. Г. Муромцевої»), В. Ф. Жовтобрюх («Питання культури мови у творчому доробку О. Г. Муромцевої»), О. С. Дьолог («Аналіз ідіостилію Л. Глібова та О. Маковея в працях професора О. Г. Муромцевої») та ін. Вивчення наукової спадщини Ольги Георгіївни Муромцевої щодо розуміння нею традицій інтелектуалізму українського художнього мовлення є новим і ще не розробленим аспектом і, безперечно, потребує подальшого аналізу.

Наукове висвітлення процесів інтелектуалізації української літературної мови обмежувалося тим, що вчені фіксували інтелектуалізм як характерну ознаку літератури ХХ ст., але не визначали конкретних засобів, які створюють основу сучасного інтелектуального мовлення. До певного часу такі засоби не були предметом комплексного та всебічного аналізу як в ідіолекті окремого автора, так і цілої літературної епохи. Отже, виокремлення й характеристика засобів інтелектуалізації художнього мовлення О. Г. Муромцевою в її працях, присвячених аналізу художнього мовлення, становить мету цієї розвідки.

Визначаючи роль і місце Григорія Квітки-Основ'яненка в історії української літературної мови, професор Муромцева поряд із звертанням письменника до невичерпних джерел загальнонародної лексики, яка стала в нього основним елементом зображення, відзначає також потужний характер емоційно-експресивної лексики як одного із найбільш численних складників стилістично маркованих одиниць, використання яких засвідчує «свідоме бажання Г. Квітки довести здатність української мови виражати високі почуття» [1: 16].

Уживання демінутивів у Г. Квітки-Основ'яненка надає колориту урочистості, возвеличення героя, показу його вченості, вищості порівняно з оточенням, формуванню морально-повчального тла твору. У цьому сенсі, на думку дослідниці, не можна обминути вживання іншомовних слів, запозичених з європейських мов, хоча і стилізованих під усне мовлення (*парсона, пачепорт, білет, компанія, карватка, кгарсон, пров'янт, сержант, баталія, мундир, муниція*), які також виводять слововживання за межі суто етнографічного стилю. Архаїчні старокнижні лексеми з метою створення різних відтінків експресії передають свідому настанову героїв продемонструвати власну культуру, освіченість, приналежність до вищого соціального стану, до інтелектуальних кіл суспільства.

Загальна характеристика мовотворчості Марка Вовчка в дослідженнях О. Г. Муромцевої засвідчила творче засвоєння письменницею традицій попередників, майже повне уникнення етнографічних описів, натомість наголос на зображенні соціальних стосунків, майстерне мовне відтворення внутрішньої організації, думок, почуттів, як наслідок, акцент на значній кількості абстрактних слів, запозичених із народної мови або й створених письменницею (*душа, добро, надія, наболівши, наскорбівши, скарги, нарікання, самогризота, жаль, туга*), якими перекинено місток до глибоких соціально-психологічних досліджень Панаса Мирного; уперше в українській прозі добір мовних засобів спрямовано на зображення вищого щабля прагнень людини — до волі, звільнення від кріпацтва, збереження духовного світу, морального обличчя, тобто залучення всього спектру одиниць, що створюють художньо-мовну картину інтелектуального буття етносу.

Зниження питомої ваги просторічної, згрубілої лексики, резюмує дослідниця, покликало за собою використання лексики абстрактної на позначення душевних переживань, філософських роздумів, зокрема стану пригніченості, закоханості, усвідомлення краси природи, самотності, неприкаяності у світі, лексики, що відбиває зміни настрою, називає риси національного характеру та загальнолюдські чесноти (власна гідність, справедливість, стійкість, внутрішня свобода). За визначенням професора Муромцевої, Марко Вовчок подала приклад у пошуках нових словесних засобів, які були б здатні відтворити процеси духовної діяльності людини.

У дослідженнях відзначено, що народна лексика у А. Свидницького поєднується зі словами книжними, ученими, урочистими, зокрема й конструкціями, що відбивають появу в суспільстві постаті українського інтелігента-різничинця. Старослов'янізми, окрім комічного й сатиричного, стають важливим засобом вираження високого й піднесеного. Письменник дав взірець художнього використання професійної лексики — конфесійної й академічної, навчальної, збагатив мову роману «Люборацькі» стійкими виразами і зворотами.

Справжнім провідником інтелектуалізму в XIX ст. О. Г. Муромцева слушно визнає П. Куліша, котрий активно культивує орієнтацію мови на витонченість, подекуди навіть рафінованість, активізацію шарів високої та емоційно-експресивної лексики, добирає кращі народно-розмовні елементи, живу народу мову поєднує із мовою давньої української літератури, на його мові позначається знання європейського літературного процесу з першоджерел [1: 93].

Жанр історичного роману передбачає відповідний добір лексики, зокрема старослов'янізми підкреслюють освіченість, культуру, високі моральні якості героїв, їх соціальний стан, активно засвідчує непоодинокі випадки використання слів іншомовного походження, відомих автору з оригінальної літератури. Письменник-інтелектуал використовує лексику козацької старшини (людей добре

обізнаних не лише з релігійною літературою, писаною старослов'янською мовою, а й з історією греків і римлян, Святим письмом), слова на позначення соціального розшарування, абстрактні назви, історизми та архаїзми [1: 95].

П. Куліш високо цінував попередній (тобто до І. Котляревського) етап української літературної мови. Він не раз підкреслював високу вартість літописів та іншої літературної традиції давньою українською книжною мовою [1: 99]. Мовотворчість П. Куліша засвідчує епічне багатство словникового складу творів, лексичні групи, що передають світоглядні позиції, соціальні симпатії та антипатії, філософські роздуми про сутність життя, активне використання внутрішнього мовлення, як більш глибокого, інтелектуально насиченого, засобів передачі авторської позиції, оцінки.

Намагаючись створити на основі народної мови високоінтелектуальну, таку, яка б дорівнювала мовам високорозвинених народів, П. Куліш своєю творчістю сприяв інтелектуалізації української літературної мови, внісши до неї значну кількість слів з абстрактним значенням, збагативши семантику відомих слів, розширивши їхні фразеологічні зв'язки.

Увесь життєвий і творчий шлях П. Куліша, за слушним визначенням професора Муромцевої, — це подвижницька діяльність в ім'я інтелектуального та духовного поступу українського народу, невтомний пошук на шляху збагачення української літературної мови, розбудови її лексичного складу та виразових можливостей на терені красного письменства і літературної критики, фольклористики й етнографії, історії та історіософії, публіцистики й педагогіки, мовознавства й релігії, журналістики та видавничої справи. Глибокоосвічений Пантелеймон Куліш добре розумів сутність мови, її специфіку, потенційні можливості її інтелектуалізації.

Лексична палітра творів Л. Глібова відзначається оцінною лексикою суспільно-політичного, соціального, морально-етичного характеру, вкрапленнями одиниць публіцистичного, офіційно-ділового мовлення, які автор використовує з метою індивідуалізації.

Різноманітність і багатовекторність епічного мовлення Панаса Мирного засвідчує нові шляхи інтелектуалізації художньої прози. Як наслідок, у дослідженнях О. Г. Муромцевої відзначені особливості інтелектуального стилю письменника, що знайшли реалізацію на різних мовних рівнях.

Серед них як найбільш характерні авторка дослідження «Панас Мирний в історії української літературної мови» називає такі: 1) абстрактні лексеми конкретизуються та набувають характерних рис епохи; 2) стрижневі слова, словесні лейтмотиви презентують концепцію твору; 3) звернення до субстантивованих прикметників як засобу передачі особливостей психіки та менталітету; 4) використання синонімічних рядів для всебічної характеристики дій, вчинків, вдачі, думок і мислення героїв; 5) увага до стилістичних засобів контрасту та антитези, що поживляють мислительну активність читача; 6) уведення «нової лексики», що з'явилась унаслідок суспільних змін, досягнень культури, інтелектуальних надбань епохи; 7) залучення лексики і відтворення особливостей слововживання інтелігенції 60-х років, що з'явилась у період визвольних змагань (*напрямок, народолоубство, учительствувати, недільні школи, жіноча справа*); 8) розширення кола загальноновживаної лексики шляхом введення лексем із побуту міщан, чиновників, купців; 9) використання термінів різних галузей суспільного життя, зокрема увага до музичних; 10) активне творення слів із суфіксами -ість, -ння, -ття, -ддя (*колючість, просторість, розладдя, безпуття, припаданя, пробування*) тощо.

Унаслідок детального аналізу слововживання з'являються цілком логічні висновки про мову Панаса Мирного, що «ввібрала кращі здобутки попередників, стала зразком тактовного і співрозмірного поєднання типових для української літератури фольклорних, розмовних елементів і нових ще для неї рис — включення лексики, фразеології різних станів суспільства, залучення слів абстрактного характеру для змалювання суспільної, психічної та інтелектуальної діяльності людини в цілому» [1: 147].

Відзначаючи універсальність, наукову ерудицію як провідну рису мовної творчості Івана Франка, О. Г. Муромцева називає характерні лексико-стилістичні засоби передачі авторських міркувань, представлення висновків-роздумів, описів психічних станів, соціально-політичних зрушень, з-поміж яких прикметними є: 1) використання слів на позначення адміністративних та політичних інституцій, назв посад, політичних напрямків, особливостей державного устрою і громадсько-політичного життя; 2) уведення мовно-стильових компонентів наукового, публіцистичного, економічного, програмно-політичного, виробничого викладу; 3) художньо-мовне відтворення музичного виконання й зображення впливу музики на слухача; 4) залучення наукової термінології і введення достовірних наукових описів явищ і процесів; 5) групи професійно-виробничої лексики для опису процесів випалювання деревного вугілля, добування нафти, закладання будинку, розвитку сільського господарства; 6) використання лексем, запозичених із церковнослов'янської, польської, румунської, угорської німецької, грецької, латинської мов на тлі визнання пріоритету того типу української літературної мови, що склався на Наддніпрянській Україні; 7) уживання галичанізмів, що згодом стали питомими одиницями української літературної мови (*крок, продукти, чекати, яскравий*) та ін.

Саме цим групам лексики, що створюють інтелектуальне підґрунтя українського літературного мовлення, Ольга Георгіївна присвячує своє дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук «Семантичні зміни в групі суспільно-політичної лексики української літературної мови другої половини XIX — першої половини XX ст.» (1968), саме ці групи лексики стають предметом детального аналізу в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук «Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX — на початку XX ст.» (1985), саме ці групи лексики стають об'єктом уваги в наукових статтях і тезах: «Розвиток суспільно-політичної лексики сучасної української літературної мови в радянську епоху» (1967), «З історії суспільно-політичної лексики української мови (клас, партія)» (1968), «К вопросу о соотношении общеупотребительной и терминологической лексики» (1970), «Запозичення у сфері суспільно-політичної української термінології» (1980), «Мова публіцистики В. Гнатюка в контексті розвитку публіцистичного стилю української літературної мови кінця XIX — початку XX ст.» (1991), «Конотативна ономастика у творах Івана Багряного» (2006).

Науковому пошуку щодо інтелектуальних складників української літературної мови підпорядкована й частина лексикографічної праці О. Г. Муромцевої, зокрема статті в енциклопедії «Українська мова» (2000): «Англiцизм», «Галичанiзм», «Германiзм», «Західно-українська мовно-літературна практика», «Українсько-німецькі мовні контакти» (у співавторстві з В. В. Скачковою).

Спрямованість на наукове осмислення й ґрунтовний аналіз інтелектуалізму українського літературного, зокрема й художнього мовлення, простежується також у дисертаційних дослідженнях, виконаних під керівництвом О. Г. Муромцевої,

В. В. Скачкової «Німецькі лексичні запозичення в сучасній українській літературній мові» (1990), Л. В. Чурсіної «Словотвірна валентність основ французького походження в сучасній українській літературній мові» (1998), Н. І. Варич «Структура метафори в поезії Б.-І. Антонича» (1998), Л.П. Петрової «Власне ім'я як засіб інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко)» (2003).

Аналіз праць професора О. Г. Муромцевої, присвячених мовотворчості класиків української літератури XIX — початку XX ст., засвідчує прагнення з науково-філологічної точки зору осмислити тяглість традиції інтелектуалізму в мовомисленні майстрів українського художнього слова. Вивчення наукових розвідок О. Г. Муромцевої дає підстави зробити висновки про систематизацію вченим уявлень про роль і місце кожного із досліджуваних митців у процесах інтелектуального збагачення українського художнього мовлення.

Проблема виділення, групування, детального аналізу і, як наслідок, створення теоретичного підґрунтя для функціонування поняття «засоби інтелектуалізації художнього мовлення», завжди була в центрі наукової уваги професора О. Г. Муромцевої.

Аналізуючи лексико-семантичні процеси в художніх текстах, науковець визнає, що рівнобіжно з орієнтацією творчості митців на народно-розмовні, фольклорно-етнографічні зразки, характерними ознаками яких є сентиментально-пестливі елементи, емоційно-експресивна, просторічна лексика, схилення до усно-розмовного способу слововживання, викристалізовується інша традиція — виразне тяжіння до передачі філософських, раціонально-логічних, етнічно-ментальних і особистісно значущих думок і почуттів, намагання митців через конкретно-чуттєве висловити абстрактно-розумове, інтелектуальне за допомогою системи специфічних мовних засобів: термінів різних галузей знань, абстрактної, іншомовної лексики, власних імен, неологізмів, архаїчних елементів, оказіоналізмів, уживання елементів старокнижної мови, зокрема старослов'янізмів, суспільно-політичної, економічної лексики, назв різних сфер науки й культури, концептуальних слів, словесних лейтмотивів, книжної лексики, елементів наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, конфесійного стилів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Муромцева О. Г.* З історії української літературної мови. Вибрані праці / О. Г. Муромцева. — Х., 2008. — 229 с.
2. *Життєсвіт* Учителя і Друга. Збірник матеріалів III Муромцевських читань на пошану доктора філологічних наук, професора Муромцевої Ольги Георгіївни (до 75-річчя від дня народження) / Упорядники О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх. — Х. : 2013. — С. 63–72.
3. *Муромцева О. Г.* Розвиток лексики української мови в другій половині XIX — на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. — Харків : ХДУ, 1985. — 152 с.

УДК 82: 09: 821. 161.2 — 2 “185/ 191”

Анатолій Новиков,

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

З ІСТОРІЇ ОДНОГО ВОДЕВІЛЮ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО

У статті простежується історія створення і постановки широковідомого водевілю «Лев Гурович Синичкін, або ж Провінціальна дебютантка», особлива увага акцентується на українському варіанті твору, автором якого є М. Кропивницький.

Ключові слова: водевіль, історія, театр, український переклад.

В статье прослеживается история создания и постановки популярного водевиля «Лев Гурович Синичкин, или Провинциальная дебютантка», особое внимание акцентируется на украинском варианте произведения, автором которого является М. Кропивницкий.

Ключевые слова: водевиль, история, театр, украинский перевод.

In the article the history of creation and staging of wide-known musical comedy «Leo Gurovich Sinichkin, or Provincial Debutante» is traced, the special attention is accented on the Ukrainian variant of work, the author of which is M. Kropivnickiy.

Keywords: musical comedy, history, theater, Ukrainian translation.

В арсеналі світової драматургії неважко віднайти твори, які без перебільшення можна назвати вічними, оскільки вони ніколи не зникають зі сцени. Серед них п'єси Лопе де Вега («Собака на сні»), Мольєра («Тартюф»), Шекспіра («Гамлет», «Ромео і Джульєтта»), Метерлінка («Синій птах», «Сліпі»), Чехова («Чайка», «Вишневий сад») та ін. В Україні це передусім «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Живучість таких творів обумовлена насамперед тим, що в них порушуються загальнолюдські проблеми, що притаманні, а отже, й цікаві громадянам будь-якої країни незалежно від епохи, у яку вони були творилися.

Бути автором однієї з таких вічних п'єс випало щастя російському драматургові й актору Імператорського московського театру Дмитрові Ленському (1805 — 1860), який, напевно, і сам би дуже здивувався, якби за життя міг дізнатися про непересічну театральну долю свого не надто примітного з огляду на літературні якості водевілю «Лев Гурыч Синичкин» (1839) — переробки п'єси французьких драматургів М. Теолона и Ж. Баяра «Батько дебютантки».

Мета розвідки — ознайомити з історією створення і постановки широковідомого водевілю «Лев Гурович Синичкін, або ж Провінціальна дебютантка», а також з українським варіантом твору, автором якого є М. Кропивницький.

Справжнє прізвище автора водевілю — Воробйов. Батько його був купцем, який прагнув, аби син продовжив сімейну справу. Однак після закінчення Московської практичної академії 1824 року юнак несподівано поступає на сцену. Як виконавець Ленський, на думку фахівців, не відзначався особливим хистом, хоча разом із тим в окремих ролях (наприклад, таких, як Фігаро, Молчалин) все-таки зміг завоювати симпатії публіки.

По-справжньому знайшов себе Дмитро Ленський як талановитий драматург. Щоправда, писав він не оригінальні твори, а пристосовував до російської дійсності веселі комедії, водевілі й оперетки французьких авторів. І хоча створював їх

Ленський, по суті, за шаблоном, не надто переобтяжуючи себе з точки зору художності, ці його п'єси користувались успіхом, оскільки наповнені вони цікавими історіями з театрального і літературного життя, оздоблені дотепними висловами й жартами. Багато важить уже те, що за цю роботу письменника похвалили навіть такий незаперечний літературний авторитет, як Віссаріон Белінський. Критик, зокрема, зазначив: «Ленский оказал театральной публике истинную услугу своим забавным «Львом Гурычем Синичкиным». Уся п'єса сложена очень умно и замысловато, в главном действующем лице даже довольно ловко очерчен характер» [1: 191].

Переважна частина доробку Ленського була опублікована ще за його життя в різних тогочасних журналах, а також окремих збірках. Усього нараховують близько ста драматургічних творів митця, серед яких найбільшого успіху зажили водевілі «Простушка и воспитанная», «Вот так пилюли», «Гамлет Сидорыч и Офелия Кузьминична» і вже згаданий «Лев Гурыч Синичкин».

Сюжет водевілю «Лев Гурыч Синичкин» на театральну тему. Він, як і фабули інших п'єс драматурга, дуже простий. Проте в ньому порушуються проблеми, характерні й для сьогоденної дійсності. Йдеться у творі про те, як літній актор, що прагне здобути головну роль для своєї юної доньки Лізи, змушений докласти неабияких зусиль, аби подолати перепони, котрі на шляху до його заповітної мрії постійно створює скандальна прима Раїса Сурмилова. Цікаво, що окремі тогочасні письменники, літературні критики, представники театрального бомонду могли впізнати себе чи своїх знайомих у характерах тих чи інших персонажів. Особливо виокремлюється в цьому плані драматург Борзиков, який за своєю вдачею багато в чому нагадує широковідомого в ті часи майстра водевільного жанру й театрального критика Федора Коні (батька уславленого юриста Анатолія Коні). Натяк був більш ніж прозорим, особливо на тлі того, що в першому варіанті п'єси цей персонаж мав прізвище Лошадка.

Прем'єра вистави за водевілем Д. Ленського «Лев Гурыч Синичкин» відбулася в Москві, у Великому театрі, 3 листопада 1839 року. Ролі були розподілені поміж найвизначнішими акторами трупи. Лева Синичкіна грав В. Живокіні, Пустословцева — М. Щепкін, а Лізу — Н. Репіна. Взяв участь у постановці й автор п'єси Дмитро Ленський, який виконав роль Ветринського. Музичне оформлення постановки здійснив один із найвідоміших тогочасних композиторів Олексій Верстовський. Спектакль мав неабиякий успіх.

А вже наступного 1840 року водевіль Ленського завоював і симпатії публіки північної столиці, коли був виставлений на сцені Александринського театру. Роль Лева Синичкіна виконував О. Мартинов, а Лізи — Н. Самойлова.

Із цього часу водевіль «Лев Гурыч Синичкин» виставлявся на російській сцені практично завжди — і до революції, і в радянську епоху, і після розпаду Радянського Союзу. Більше того, у радянські часи твір двічі було екранізовано. Вперше у 50-ті роки — за участі Василя Меркур'єва, Михайла Яншина і Юрія Любимова. А через двадцять років по тому до цієї ідеї повернувся режисер Олександр Белінський, який разом із сузір'ям акторів (Олег Табаков, Андрій Миронов, Нонна Мордюкова, Михайло Козаков) створив блискучу музичну комедію під первісною авторською назвою.

Затребуваним глядацькою аудиторією залишається «Лев Гурыч Синичкин» і в наші дні. Свідченням цього є те, що кілька років тому московський театр «Табакерка» Олега Табакова знову повернув на сцену вічно живий водевіль Дмитра Ленського.

Цікаво, що згаданий твір має і свою українську історію. Започаткував її «батько українського театру» Марко Кропивницький. Достеменно відомо, що актор брав участь у російськомовних спектаклях за водевілем Ленського. Однак у нього було бажання створити й український варіант п'єси. Ідея перекласти твір українською мовою з'явилася в драматурга під час гастролей по Галичині й Буковині влітку 1875 року. Подорожуючи західноукраїнськими містами, митець досить скоро усвідомив, що галицький театр переживає велику кризу. Мова у виконавців, як згодом зауважував драматург у своїх мемуарах, була неможливою: «маса полонізмів і можна сказати: що актор, то й — акцент. Виконання народних творів якимось вимучене, покалічене, так ніби виконавці ніколи й не бачили народу...» [3: 233].

Відповідним був і репертуар, який складався здебільшого з низькопробних перекладних французьких, польських і німецьких комедій. І цьому були свої причини. Західна Україна в ті часи, як відомо, входила до складу Австро-Угорської імперії. Місцеві актори часто переходили з однієї національної трупи в іншу: з польської в українську, з української в польську або в німецьку і таке інше. Усе це є свідченням того, що в цій частині України в усьому — і в репертуарі, і у вимові акторів, і в манері гри — відчувався сильний вплив польської й австро-угорської культур. Із дещо іншими, але теж великими проблемами постійно стикався національний театр і на теренах Східної України.

Кропивницький активно займався розбудовою українського театру, мріяв поповнити його репертуар шедеврами світової драматургії. Із цією метою він перекладає на українську мову шекспірівського «Отелло», переробляє для національної сцени мольєрівського «Джоржа Дандена» (під назвою «Хоч з мосту в воду головою»), створює низку сценічних образів на основі європейської драматургії. Однак значно більшого значення надає письменник культурним зв'язкам з російським народом, вважаючи, що українська інтелігенція, яка зросла на російській класиці, має використати цей багатий потенціал для відродження національного духовного життя.

В одному зі своїх листів до відомого західноукраїнського письменника й журналіста, редактора журналу «Зоря» Василя Лукича-Левицького Кропивницький висловлює щире здивування з того, що в Галичині переробляють для української сцени такі низькопробні твори деяких європейських авторів, як «Корневільські дзвони», «Слену Прекрасну», «Зелений острів», «Пташки півчі», залишаючи поза увагою російські драми і комедії. І це в той час, коли у галичан немає перекладів таких шедеврів, як «Ревізор» Гоголя, «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Влада темряви» Л. Толстого, а «в німців і французів усе те є» [3: 428].

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що в Східній Україні до першої російської революції 1905 — 1907 років існувала заборона на переклади українською мовою зарубіжної і російської літератури, зокрема, Шекспіра, Мольєра, Бомарше, Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя. В умовах гострого репертуарного голоду національні драматурги знайшли вихід у тому, що разом з оригінальними п'єсами стали активно пристосовувати (переробляти чи інсценізувати) для потреб національної сцени твори інших авторів. Формально це не підлягало забороні і давало можливість хоч якось зарадити тому тяжкому становищу, у якому опинилась українська культура.

Особливо багато на цій ниві зробили М. Старицький і М. Кропивницький. Так, М. Кропивницький на основі поеми Тараса Шевченка «Невольник» 1872 року створює під тією ж назвою п'єсу, яка упродовж кількох десятиліть мала в глядачів

велику популярність, невеличке оповідання Олекси Стороженка «Вуси» переробляє 1885 року в однойменну комедію на чотири дії, у якій дає яскравий малюнок з давніх часів українського панства в стилі гоголівських «Старосвітських поміщиків», а 1890 року за сюжетом п'єси галицького письменника І. Гушалевича «Підгоряни» створює свою мелодраму, що має таку ж назву. У подальші роки з'являються такі переробки й інсценізації драматурга, як «Титарівна» (1891) — за Т. Шевченком, «Вій» (1894) і «Пропавша грамота» (1897) — обидві за М. Гоголем, «Вергілієва Енеїда» (1898) — за І. Котляревським, «Чайковський, або Олексій Попович» (1904) — за Є. Гребінкою, «Хоть з мосту в воду головою» (1909) — за Ж.-Б. Мольєром.

Як справедливо зауважує П. Хропко, створені в інсценізаціях Кропивницького та інших авторів «яскраві повнокровні характери ставали естетичною нормою і для оригінальних п'єс...» [4: 53].

У цьому контексті цілком зрозуміло, чому, перебуваючи влітку 1875 року в Галичині, де не діяли заборони російського уряду, Кропивницький перекладає українською мовою «Ревизора» (дві дії) М. Гоголя, «Испорченную жизнь» М. Чернишова, «Дочь русского актера» П. Григор'єва. Саме тоді береться він і за роботу над популярним водевілем Дмитра Ленського «Лев Гурыч Синичкин».

Драматург зробив два переклади цього твору. Перший — 1875 року («Актор Синиця»), а другий — 1909-го («Лев Гурович Синичкин, або Провінціальна дебютантка»). Важко сказати, чому виникла потреба створювати другий варіант, оскільки перший досі не знайдений, а відтак нема тексту для порівняння. Відомо тільки, що це була комедія на п'ять дій. Другий варіант теж на п'ять дій, але жанр його автор визначив як водевіль. Обсягом він 108 сторінок, датований 28 лютим 1909 року. До постановки цей другий варіант було дозволено цензором 16 листопада того ж 1909 року. Збереглося принаймні два примірники перекладу другого варіанту. Один знаходиться в Державному музеї театрального, музичного та кіномистецтва України, а другий у Санкт-Петербурзькій театральній бібліотеці.

Прем'єра п'єси Кропивницького «Актор Синиця» відбулася в Тернополі під час гастролей автора Західною Україною. «Кропивницький пробув у Тернополі коло півтора місяця, — згадує М. Возняк. — За той час створив усі найважливіші ролі тогочасного українського репертуару. Крім «Назара Стодолі», виступав у «Сватанні на Гончарівці» в ролі Стецька, у «Шельменку» в ролі титуловій, у «Наталці» в ролі виборного, у «Гаркуші» Стороженка в титуловій, у «Чорноморцях» у ролі Кабиці. Крім того, виставив театр тоді перекладену Кропивницьким з московської мови штуку «Актор Синичка», у якій він також грав роль титулову. У кожну з тих ролей вливав стільки життя і правди, що штуки, віддавна нам добре знані, виходили нам наче зовсім іншими, новими, тим більше, що вплив Кропивницького був на цілім персоналі театру, який намагався дотроїтись до нього так, що період той належав безперечно до найліпших часів у розвитку нашого театру» [2: 150].

Після заборони українських творів на професійній сцені (мається на увазі Емський указ Олександра II від 18 травня 1876 року) Кропивницький змушений був повністю перейти на російський репертуар. «За п'ять років, — згадував він, — переграв я до 500 ролів на московській мові — від губернатора в «Птичках певчих» до Отелло» [3: 115]. Не забув актор у скрутну для українського театру добу і про водевіль Ленського. У Державному центральному театральному музеї імені О. О. Бахрушина (Москва) збереглась афіша, зі змісту якої відомо, що 8 жовтня

1877 року в Кременчуці відбулася вистава, що мала назву «Лев Гурыч Синичкин, или Провинциальная дебютантка». Кропивницький зіграв у цьому спектаклі роль Синичкіна. З огляду на популярність твору можна припустити, що ця вистава була не єдиною і, можливо, грали твір не тільки в Кременчуці.

Нове життя водевілю Ленського—Кропивницького в Україні розпочалося в грудні 2012 року в Харківському державному академічному українському драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка. Йдеться про спектакль, створений за другим перекладом Кропивницького «Актор Синиця». На театральній афіші було зазначено: «Лев Гурич Синичка, або Бенефіс дебютантки. М. Кропивницький. За Д. Ленським. Сценічна версія О. Аркадіна-Школьніка. Театральні інтриги на 2 дії». Як зауважує Юлій Швець, «українська версія легендарної комедії, перероблена під місцевий колорит корифеєм української сцени Марком Кропивницьким, нічим не поступається першоджерелу, а інколи, мабуть, і перевершує його. У цьому неважко переконатися, потрапивши на спектакль, який, можливо, іноді дещо затягнутий у часі <...> В основному ж у постановці наявні всі необхідні риси добротного скроєної комедії з усіма притаманними подібному жанру «веселими чортами» [5].

Так через багато десятиліть після свого народження уславлений водевіль Дмитра Ленського в перекладі Марка Кропивницького продовжив своє життя на сучасній українській сцені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч. / В. Г. Белинский. — М. : АН СССР, 1954. — Т. 4. — 675 с.
2. *Возняк М.* В єднанні з народом Наддністрянщини / М. Возняк // Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. — К. : Мистецтво, 1955. — С. 144–169.
3. *Кропивницький М.* Твори в 6-ти т. / Марко Кропивницький. — К. : Держлітвидав УРСР, 1960. — Т. 6. — 672 с.
4. *Хропко П. П.* Розвиток українського театру і драматургії в 70 — 90 роках XIX століття / П. П. Хропко // Українська мова і література в школі. — 1978. — № 10. — С. 52–60.
5. *Швець Ю.* Лев Гурыч Синичкин, или Бенефис дебютантки / Юлій Швець // Режим доступу: <http://inform.kharkov.ua/teatr/lev-guryich-sinichkin-ili-benefis-debyutantki.html>

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Освіта робить з неуча людину,
відриває їй очі на себе й світ.
Національна ж освіта мусить насамперед
навчити людину відчувати себе
невід'ємною частиною духовно-культурного
простору своєї Вітчизни.

Іван Огієнко

СТРАТЕГІЇ ПОШУКІВ КОНСТИТУЮВАННЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОСВІТНЬОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ

У статті на підставі аналізу сучасних трансформаційних процесів окреслено провідні стратегії конституювання освітнього простору України.

Ключові слова: модернізація освіти, соціально-правове поле освіти, учасники педагогічних практик, корупція.

В статье на основании анализа современных трансформационных процессов очерчены главные стратегии конституирования справедливого поля образования Украины.

Ключевые слова: модернизация образования, социально-правовое поле образования, участники педагогических практик, коррупция.

The article is based on an analysis of contemporary transformation processes and outlined leading strategy for formation Ukrainian educational space.

Keywords: modernization of education, socio-legal field of education, participants of pedagogical practices, corruption.

У сучасну добу радикальних соціальних та культурних зрушень освіта набуває складної динаміки системних змін. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю розв'язувати питання про легітимність та розбудову навчально-виховних практик, про розрізнення конструктивних та деструктивних пропозицій щодо вдосконалення педагогічних практик у рідній загальному демократично-реформаційному руху. *Мета* представленої розвідки — окреслити провідні стратегії конституювання освітнього простору України з урахуванням наявних суспільних тенденцій.

Попри значну кількість напрацювань щодо модернізації освіти (Дж. Д'юї, Б. Бернштейн, П. Бурдье, Е. Тоффлер, Ф. фон Хайек та інші) і тенденцій у реформуванні вітчизняного освітнього поля (В. Андрущенко, М. Михальченко та інші) досліджень в означеному аспекті бракує.

Аналіз трансформаційних процесів у сучасному освітньому полі свідчить: Україна, успадкувавши досить розвинену радянську освітню систему з набутками тоталітарних (кооперативно-холістських) практик, намагається у створенні національної системи освіти як основи відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу спиратися (за збереження власних позитивних надбань минулого) на світовий, зокрема, загальноєвропейський досвід педагогічної діяльності, з оперттям на особистісно орієнтований підхід (репрезентація гуманістичної моделі справедливості), хоча глибинні освітньо-культурні пласти виявилися досить консервативними щодо новітніх змін.

При цьому головними умовами вирішення проблеми реформаційних зрушень в освіті є подолання найбільш поширеної в політиці кризи — кризи легітимності шляхом створення механізмів суспільної саморегуляції на місцевому рівні, справедливий розподіл ресурсів влади та управління, створення державно-освітніх інститутів, норм і процедур, які створюють підвалини освітнього простору та демократичного державного устрою, подолання диспропорції між соціальними станами (як наслідок — отримання рівного доступу до освіти), усунення всевладдя бюрократії і розриву між задекларованими та реальними умовами забезпечення і здійснення освітніх практик, подолання відчуження громадян від освітнього поля, розширення на всіх рівнях механізмів соціалізації особи внаслідок високоякісної освіти, надбання загальнолюдських цінностей тощо.

Демократична освітня модернізація висуває на перший план такі складові освітньої культури, як раціональний підхід на основі особистого інтересу, відсутність примусу, незалежність і відповідальність за свої дії, рішення, вчинки [1: 55]. Українська освіта має глибокий історичний досвід демократизації, який, безсумнівно, необхідно враховувати на сучасному етапі (зокрема період незалежності Української Народної Республіки, чотирьох її універсалів, громадського руху за створення української школи, реформування управлінської системи в галузі освіти або ж згадаймо витоки учнівського самоврядування в братських і козацьких школах тощо).

Стратегічний курс української освіти становить (із засвоєнням національних надбань, досвіду російської освітньої системи) європейський вибір, оскільки він базується не тільки на географічній приналежності України до Європи, а й на ціннісній, духовній приналежності України до європейської цивілізації.

Свідченням участі в європейських реформах освіти (у результаті їхнього здійснення повинна зрости суб'єктна, тобто самостійна, активна роль вищої освіти в цілому, роль кожного навчального закладу, викладачів і студентів як активних і відповідальних учасників процесу змін) є, по-перше, обговорення широкого освітянським загалом проекту «Національної стратегії розвитку освіти на 2012 — 2021 роки» з конкретними указівками переглянути його основні положення як невідповідні змісту й призначенню такого виду документа.

Зокрема, слушно відзначено: «Проект Національної стратегії розвитку освіти мав би містити відповіді щонайменше на три ключові запитання: 1) у якому стані перебуває нині українська освіта в контексті інноваційного розвитку країни, задоволення попиту ринку праці та на тлі світових лідерів в освіті; 2) якими є нові орієнтири розвитку української освіти та яких нових якісних їх показників прагнемо досягнути; 3) які часові рамки ми встановлюємо для досягнення того чи іншого проміжного етапу та реалізації нової стратегії в цілому; які кадрові, технологічні, фінансові ресурси держава виділятиме на реалізацію нової освітньої стратегії.

Ресурсне забезпечення, кінцеві орієнтири, еталон, до якого прагнуть наблизитись, є украй важливими для встановлення конкретних результатів реалізації освітньої стратегії. Доводиться констатувати, що ні за рівнем розуміння проблем, ні за стратегічним плануванням майбутніх кроків в освіті, ні якістю нормотворчого виконання винесених на обговорення документ не може вважатися стратегічним» [22].

Таким свідченням, по-друге, стало питання щодо прийняття Болонської системи освіти (при цьому відзначмо непослідовність, неповноту, вибірковість, суперечливість, неоднозначність у його вирішенні) із опертям на варіативність,

відкритість, гнучкість, полісуб'єктність. Відповідно відкрилася можливість поєднати особливості національної системи освіти із завданнями європейської:

- засвоєння рідної мови й літератури;
- вивчення двох іноземних мов на рівні щоденного спілкування;
- формування загальноєвропейської свідомості в сенсі опанування культурного спадку якнайширшого обсягу (історія і географія в жодному разі не повинні викладатися в перспективі лише однієї країни);
- вивчення математичних дисциплін;
- ознайомлення з основами природничих наук і технологій;
- громадянське виховання (ознайомлення з політичними й адміністративними структурами власної і сусідніх країн, головних європейських і світових структур);
- ознайомлення з головними планетарними проблемами (екології, демографії, миру і злагоди, транспорту і безпеки, наркотиків, СНІДу, ролі засобів масової інформації тощо);
- включення школи та учнів у життя місцевого середовища як засіб полегшення і прискорення процесів їхньої соціалізації.

Необхідно зазначити, що в процесі модернізації вищої освіти багато зусиль за останні роки було докладено до створення стандартів вищої освіти, із орієнтацією на безперервну освіту, однак досі залишається переобтяженість змісту дріб'язковим матеріалом, співвідношення стандарту і творчості, стандарту та академічних свобод у процесі підготовки фахівців не на користь потребам сучасного суспільства. Вони недостатньо відображають інтереси держави, замовників і споживачів освітніх послуг, працівників ВНЗ та є неконкурентоспроможними в європейському форматі.

Вагомою умовою сучасної технології проектування освітніх стандартів мають бути консультації з відповідними соціальними групами під час розробки складових галузевих стандартів. Так, європейська практика оцінки якості освіти «йде шляхом створення спеціалізованих акредитаційних агенцій — громадських організацій, що займаються розробкою інструментарію й методик оцінки якості, а також здійснюють перевірки якості освіти. У компетенцію цих агенцій входить також відбір і навчання експертів, що проводять перевірки, а також періодична публікація матеріалів перевірок, аналіз результатів діяльності, проблем і перспектив систем якості у сфері освіти.

Незалежність акредитації полягає в тому, що вона здійснюється незалежними організаціями, тобто такими, які не є породженням інтересів сторін. Інакше кажучи, вони не є організаціями, які засновані зацікавленими сторонами, а є способом вияву приватної ініціативи у сфері діяльності на ринку освітніх послуг. А саме — в оцінці якості та забезпеченні гарантій якості, що включає акредитацію ВНЗ і освітніх програм, а також контроль і консалтинг в окремих елементах і аспектах освітньої діяльності (наприклад, таких як електронне навчання, ефективність наукових досліджень, освітні сервіси, системи менеджменту якості і т. ін.)» [26]. В Україні практика гарантування якості освіти через участь подібних незалежних агенцій відсутня, тож на часі її запровадження через відповідне вдосконалення законодавчо-нормативного забезпечення, із розробкою процедур контролю цих агенцій.

Особлива увага приділяється формуванню контрольних процедур, розробці методів оцінки якості освіти для різного типу освітніх програм і освітніх установ. Інтеграція системи вищої освіти України до загальноєвропейського освітнього простору зумовила збільшення кількості годин на самостійну роботу студентів,

що вимагає нового підходу до управління нею, зокрема до її організації, забезпечення, контролю, ролі та діяльності учасників процесу навчання, тобто розробки комплексних систем управління.

Стратегія орієнтації на самостійну роботу студента пов'язана з підвищенням продуктивності освіти, якої можна досягти не через засвоєння студентами обсягу знань, а шляхом формування відповідальності, продуктивного творчого мислення. Складається новий тип учасників педагогічних практик, коли викладач зі свого боку має залучити студента до співпраці через такі завдання: допомогти студентам усвідомити, навіщо потрібне те чи інше вміння, навички; допомогти студентам зрозуміти, з яких дій це вміння складається; організувати практику; переконатися, що кожен студент отримує інформацію про те, чи правильно він виконує завдання, щоб оволодіти навичкою/вмінням; стимулювати студентів, аби вони допомагали один одному під час практики, створювати ситуації, у яких студенти обов'язково досягнуть позитивного результату; стимулювати подібну практику до того часу, поки учні не відчують потребу в її постійному застосуванні.

Значної ваги взаємодія комунікантів набуває під час дистанційної освіти, коли студент-дистанційник проводить багато часу у віртуальному просторі і таким чином, окрім самостійного набуття знань, певною мірою відчужується від реального життя, тому необхідно докладати зусилля для зміцнення соціальних зв'язків. Тож принцип справедливості в дистанційній освіті спонукає до розробки спеціальних програм, методів, прийомів, з подоланням консерватизму мислення всіх учасників взаємодії для збалансування відносин, притаманних освітньо-інформаційному простору.

Успішне вирішення проблеми впровадження дистанційної освіти в Україні як один із напрямів розвитку освіти постіндустріального суспільства буде сприяти підвищенню якості й рівня доступності вищої освіти, інтеграції національної системи освіти в наукову, виробничу, соціально-суспільну та культурну інформаційну інфраструктуру світового співтовариства.

До сприятливих чинників забезпечення справедливості вищої освіти належать уведення багаторівневої, диференційованої, східчастої структури вищої освіти, рівнів кваліфікації та екстернату. Усе це дозволяє обрати доступ до різноманітних форм отримання вищої освіти, де насамперед ураховуються індивідуальні здатності та властивості. Не обійдено пільгами під час вступних випробувань до вищих навчальних закладів і деякі категорії населення, що їх потребують, а саме: діти з фізичними недоліками, сироти, потерпілі від аварії ЧАЕС, «афганці», діти батьків-учасників воєнних дій. Існують спроби надати кредит під гарантії держави для отримання вищої освіти студентами, які не мають змоги самостійно оплачувати навчання. Все це забезпечує доступність освіти різним категоріям населення за рівними можливостями, згідно з принципом справедливості.

За названих позитивних зрушень інтегрована (залучення осіб з особливими потребами до освітніх закладів) та інклюзивна (приспособлення навчальних закладів і їх загальної освітньої філософії та політики до потреб усіх учнів як обдарованих, так і з особливими потребами) освіта як пріоритетні напрями у забезпеченні прав людей з інвалідністю на інтеграцію в суспільство потребують свого значного розвитку в Україні.

Репрезентація гуманістичної моделі справедливості в соціально-правовому полі освіти передбачає: суспільство повинно враховувати індивідуальні потреби

людей та пристосовуватися до них, а не навпаки, тож продовження започаткована середньої школою інклюзивна освіта має знайти своє продовження і у вищій школі.

Попри відзначені досягнення в системі сучасної вищої освіти в Україні, її стан на сьогодні здебільшого характеризують як малоефективний, із поглибленням суперечностей між необхідністю подальшого вирівнювання можливостей в отримванні якісної освіти будь-яким членом суспільства і потребою забезпечити інтелектуалізацію освіти, що відповідно може призвести до прояву несправедливості в полі вищої освіти.

Звертаємо увагу на наявну подеколи невідповідність реальної практики вступу до ВНЗ і навчання в ньому із заявленими особистісними цінностями і, передусім, принципу рівних можливостей. З одного боку, ETCS запроваджує принцип чесного змагання, відбір кращих з усіх прошарків, з іншого боку — в умовах ринкової економіки проявляються окремі випадки порушень, хабарництва і корупції.

Слід зазначити ще один відомий механізм руйнування принципів справедливості, спотворення правил доступу й селекції — так звані позастатутні відносини. Загалом, здебільшого це — улаштування певних результатів та благ шляхом неофіційних домовленостей, на основі знайомств та відносин між співробітниками ВНЗ, друзів, як наслідок — порушення легальних норм впливу.

Це неприпустиме спотворення сприймання недозволеного й ненормального як прийнятого, іноді навіть бажаного, підміна справедливого та несправедливого в цінностях вищої освіти. Корупція руйнує домінуючу чесного академічного пошуку і прагнення до досягнення найкращих результатів у навчально-виховних практиках, у науково-дослідницькій роботі.

У системі вищої освіти корупція як наслідок порушення справедливості в навчанні має характерні риси: корупція є системною, інституціоналізованою та вкоріненою; має різні форми; кожен рівень бюрократичної системи характеризується різними способами винагороди за корупційні послуги, що обмежуються не лише простим хабарем; у корупційних схемах діють мережі посередників.

Поширеність корупції у вищій освіті викликає занепокоєння щодо суспільства в цілому, адже звичка вдаватися до корупції в процесі навчання практично напевно підвищує імовірність корумпованої поведінки після отримання диплома насамперед у професійній діяльності. Корупція підриває демократичні засади суспільства, спотворює суспільну свідомість, руйнує етичні засади справедливої взаємодії суб'єктів навчально-виховних практик.

Як впливає із зазначеного вище, на сьогодні основні заходи боротьби з корупцією у вищій школі повинні мати системний багаторівневий характер, з-поміж них провідними мають стати насамперед такі: 1) зміна морального клімату в суспільстві, його ціннісних орієнтирів; 2) підвищення правосвідомості громадян; 3) підвищення ролі ЗМІ у вихованні справедливості як «першої чесноти»; 4) створення спеціалізованого органу із запобігання корупції в освітньому полі; 5) розробка проектів, законодавчих актів у сфері боротьби з корупцією; 6) розробка професійних кодексів етики для викладачів; 7) запровадження знеособлених форм перевірки та екзаменування; 8) запровадження нових форм активізації ролі студента у здобуванні знань; 9) перенесення в навчальному процесі акцентів на прикладні знання, що сприятиме долаттю невідповідності здобутих знань і практичної професійної діяльності після закінчення ВНЗ; 10) розробка та запровадження навчального антикорупційного курсу, зміст якого становить опис корупції як явища, з'ясування її чинників і наслідків, перелік та аналіз нормативних актів

для подолання цього явища (теоретична частина), моделювання корупційних ситуацій та шляхів запобігання корупції (практична частина).

Як показало дослідження, провідною терапевтичною стратегією справедливості у вітчизняному соціально-правовому полі освіти є визначення сутнісних рис корупції як найпоширенішого прояву несправедливості у вищій школі та окреслення шляхів її подолання. Людянимірна орієнтація вітчизняної освіти потребує більш повного залучення людини до комунікативної практики, врахування її інтересів і потреб та передбачає високий рівень відповідальності, креативності, самостійних дій і критичної їх оцінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Д'юї Дж. Демократія і освіта / Дж. Д'юї [пер. з англ. М. Олійник]. — Львів : Літопис, 2003. — 294 с.
2. *Експертна оцінка проекту «Національної стратегії розвитку освіти на 2012 — 2021 роки»*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://centromonitor.com.ua/?p=818>
3. *Європейський досвід для створення ефективної системи контролю та оцінки якості вищої освіти в Україні: Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України // Вісник ТІМО: тестування і моніторинг в освіті. — 2012. — № 5/6. — С. 2–6.*

УДК 130.2: 37.035.1

Олена Садоха,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

«ПЕРША ЧЕСНОТА» ЯК БАЗОВИЙ ЧИННИК РЕФОРМУВАНЬ В ОСВІТНЬОМУ ПОЛІ УКРАЇНИ

У статті висвітлено основні проблеми сучасних освітніх практик, розглянуто особливості реформувань в освітньому полі України на підґрунті справедливості як «першої чесноти».

Ключові слова: *реформування освіти, педагогічні практики, освітні альтернативи, справедливість, відповідальність.*

В статье освещены основные проблемы современных образовательных практик, рассмотрены особенности реформирования в образовательном поле Украины на основе справедливости как «первой добродетели».

Ключевые слова: *реформирование образования, педагогические практики, образовательные альтернативы, справедливость, ответственность.*

The article highlights the main problems of modern educational practices, the features of reforms in the educational field in Ukraine grounds of justice.

Keywords: *educational reform, pedagogical practices, educational alternatives, fairness, responsibility.*

З огляду на динамічні зміни в сучасному глобалізованому світі освіта в умовах трансформаційних соціальних процесів перетворюється на один із вирішальних чинників суспільного прогресу, соціальної рівноваги і гармонійного розвитку особистості й змушена оновлюватися, підтверджувати свою спроможність відповідати на всі виклики й ризики сьогодення.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає період глибоких змін в усіх сферах життя, особливої гостроти набуває проблема реформування освіти, передовсім крізь призму справедливості як «першої чесноти» (Дж. Роулз). Розглядаючи освіту як діяльність суспільства, спрямовану на розвиток у кожному індивіді його добродетностей, її оновлення сучасні філософи розглядають зокрема через визначення мети справедливої освіти, передовсім у наближенні людини до досконалості власної природи, у її самореалізації, з необхідністю (обґрунтованою ще Блаженним Августином) «не блукати зовні, а увійти в середину самого себе», із необхідністю самовдосконалення як складника справедливого навчання.

Глибинні дослідження освіти на сьогодні здійснюються в межах пошуків нових каналів для навчання, спрямовуються до інституціональних альтернатив, тобто до утворення освітніх мереж, які збільшують можливості наповнити будь-який життєвий момент людини навчанням, взаємодією з іншими в межах культурно-освітнього простору. При цьому вони прагнуть враховувати ризики і тиски, які виникають в освітньому полі як відкритому відтворюючому процесі, «генералізаторі цінностей».

Реформування освіти залежить від подвійного виміру: нової орієнтації досліджень та нового розуміння освітнього стилю. Поки альтернативна структура освітніх інституцій виявляється сліпою плямою в дослідженнях, яка вимагає адекватного висвітлення, зокрема й задля розбудови вітчизняного освітнього поля, окреслення деяких сутнісних напрямів реформування якого в річищі сучасних зрушень становить мету статті. Ця сліпа пляма освітніх досліджень почасти відбиває розповсюджене культурне упередження, у якому переплутані технократичний контроль із технологічним зростанням. Технократичне мислення припускає можливість виокремити в самій реальності «одномірну» (тут навмисно уживано поняття Г. Маркузе задля позначення схожості сигніфікативного навантаження) модель змін соціоісторичного та соціокультурного розвитку, орієнтуючись на зразок універсального порівняння та редукуючої абстракції.

Проте показники «раціональності» (ефективності) освітньої системи тим складніше піддаються порівняльній інтерпретації, чим більше вони відбивають соціально-історичну особливість освітньої практики та інституцій. Водночас уживані на практиці освітнього контролю показники ґрунтуються на прихованому визначенні «ефективності», «продуктивності» освітньої системи, яка посиляється на формальну раціональність.

Як наслідок поширення технократичного мислення є розповсюдження в сучасних освітніх системах міфу про тотальне вимірювання усіх цінностей, зокрема таких, як-от: самої людини, її особистісного зростання, що не підлягає ніякому вимірюванню чи то за навчальним планом, чи то за якимось зразком, чи то за порівнянням із досягненнями інших. Особистісний розвиток ґрунтується на розвитку дисциплінованого сумніву, а особистісне зростання радше здійснюється через навчання відтворювати та відтворюватися у творчому зусиллі, яке неможливо виміряти (ця думка зі стародавньою історією походження від античної «пайдеї», що знайшла своє неповторне відбиття в навчанні «вільно мислити» від Сократа та його послідовників). Проте свідомість людини (її влучну характеристику як

«рабині навчання» подано П. Фрейре [7]), привченої до школярства, замкнута й тоталізована, не спроможна помічати невимірне та приймати ситуації, події, дії як проявлення емансипованих актів, бо вона сама є породженням і проявом тотальності.

Дієвою процедурою (посилаючись на аналітичний досвід із цих питань Б. Бернстайна, Дж. Брунера, П. Бурдьє, Ж.-Ж. Пассрона, М. Фуллана та інших.), що розкриває справжній смисл спрощених визначень раціональності освітньої системи, є їхнє реконструювання в системі зв'язків між системою освіти та структурою соціальних (класових) стосунків.

У зв'язку із цим варто згадати суттєві зауваження Габермаса, висловлені зокрема в низці лекцій з дискурсу про модерн [8] щодо стану сучасних наук та практик, де панує технократичне мислення, розпізнавальною ознакою якого є позначення, а не розкриття сутності. Операційні поняття в індустріальній соціології, маркетингових дослідженнях, вивченнях громадської думки атомізують і стабілізують факти в середині репресованого цілого. У кращому разі поняття цих дисциплін і практик, зокрема й освітніх (педагогічних) мають терапевтичний характер, орієнтований на покращення існуючого порядку. Соціологічний, політичний, освітній дискурс замикається у єдиному вимірі наявно даного, таким чином поділяючи долю всього дискурсивного універсуму сучасного суспільства, тоді як конструктивний пошук альтернатив пов'язаний із обстоюванням доцільності здійснення аналізу суспільства щодо уживаних та неживаних можливостей покращення умов буття людини.

Специфічна історична практика мусить зіставлятися з власними історичними альтернативами. Критичний аналіз повинен продемонструвати об'єктивну обґрунтованість апіорі суджень, при цьому така демонстрація здійснюється на емпіричному підґрунті. Йдеться про визнання такого важливого структурного моменту теорії, як відмова від прийняття даного універсуму фактів як кінцевого контексту достовірності, посилення на трансцендуючий аналіз фактів. Конструктивний дослідницький шлях здійснюється через низку автопоезисних процедур (через застосування автопоезису як фігури мислення), які сприяють прозиранню, проясненню, висвітленню створюваних альтернатив, оскільки увага привертається до самого процесу закладання, утворення мислительних, дієвих альтернатив.

Одним із важливих принципів необхідної суспільству освітньої реформи (і вітчизняної, і світової) є повернення ініціативи та відповідальності учасникам освітнього процесу, що вкладається у тезу, сформульовану відомим філософом П. Рікером: «Ви відповідальні за те, що спричинили ваші дії, але ви також відповідальні за інше — за те, що це робилося за вашим дорученням або під вашим наглядом, а в деяких випадках ви відповідальні й за те, що робилося і поза межами вашої відповідальності» [5: 42–43].

Відповідальність нині, зокрема, в соціально-правовому полі освіти, становить також «принцип визволення та здійснення гуманності» (К.-О. Апель), стає обов'язком повертати борги, брати на себе навантаження, виконувати певні домовленості, тобто це обов'язок виконати депо, яке виходить за межі винагороди і покари. Відповідальність більше не зводиться до відносин між автором дії і наслідками дії в світі; відповідальність розповсюджується на відносини між автором дії і тим, хто зазнає дій. Таким чином ідея особистості, що перебуває під опікою (учень під опікою вчителя, студент під опікою викладача, педагог під опікою керівника тощо) породжує прикметне розширення, яке перетворює «тендітне» як віддане під опіку на об'єкт відповідальності опікувача. У зв'язку із цим до

названого зрушення об'єкта відповідальності, зорієнтованої на тендітність і уразливість іншого, додається ще одне — розширюється діапазон вразливості, коли вразливість людини і її оточення в майбутньому потрапляє під відповідальну турботу.

У зв'язку із цим унаочнюються така проблема сучасної освітньої практики, зокрема вітчизняної, як низька ефективність освіти щодо створення умов для дослідницького, відкритого застосування набутих умінь. Проте тут видається слушною думка, що через аналіз позначеної проблеми може бути конструктивно переоцінена висунута в альтернативних дискурсах із реформувань сучасної освітньої системи ідея «звільнення від шкіл», пропозиція, що об'єднала адептів та помірних критиків «ліберальної освіти». Інституціональні умови можуть сприяти формуванню практичних навичок, розкриттю творчих потенцій освітніх агентів (тут важливо зважати на відмінності їхньої природи: удосконалення вчинку складає добросовісність, а творчості — мистецтво).

Оскільки засвоєння навичок ґрунтується на засвоєнні певних передбачених дій, то й навчання таким навичкам має базуватися на імітації обставин, у яких вони мають бути уживані. Йдеться про те, що більшість практичних навичок можна набути та розвинути вправами, тоді як підготовку до творчого дослідницького застосування навичок не можна побудувати за такою схемою. Така освіта теж є результатом навчання, тільки протилежного, що ґрунтується на взаєминах партнерів, які вже мають ключі до колективної пам'яті спільноти з її критичним виміром. Зазначені вище відмінні навчальні практики передбачають і різних агентів освітнього процесу.

Зокрема, викладач прагне створювати умови, що дозволяють учневі засвоювати стандарти, тоді як творче застосування навичок передбачає наявність партнерів, викладача-наставника, який допомагає тому, хто починає вирішувати власні невирішені питання. В останньому наявні інші інтенції як пізнавального процесу, так і взаємодії агентів навчального процесу, де вищий смисл істини вимірюється її спроможністю перетворювати буття, де справжньою проблемою пізнавального процесу є проблема спільності особистостей [3: 81]. При цьому взаємодія постає джерелом розвитку особистостей і їхньої спільності, яка має завжди удосконалюватися. Вона розкривається в модусі залученості як суттєвого складника становлення особистості, як цілісного та вільного акту, який не можна плутати з лише інтелектуальним дійством або бездумним приєднанням, формальним наслідуванням, а й спроможною до активної творчої діяльності, спрямованою на перетворення людини і довкілля.

На тлі розгортання цієї ідеї виникає цікавий проект «школи, що вчиться». Але освітній процес складається з обох видів навчання, де практики агентів мають узгоджуватися, де навчатися означає набувати нових навичок, а викладати означає обирати сприятливі навчання умови. Проте і «відкритий» освітній ринок, покликаний утілювати ідею вільного та конкурентного практичного навчання, на сьогодні теж виявляється ризиковою системою, де ліцензування та сертифікація є формами ринкового маніпулювання.

Крім того, зважаємо на панування в сучасному суспільстві міфу про те, що освіта забезпечує людям суспільне довір'я залежно від їхніх навчальних досягнень, а соціальне визнання та кар'єрне зростання пов'язані з навчальним процесом, а не з компетентністю. Однак сучасна система освіти замість того, щоб урівняти життєві шанси людей, монополізувала право на розподіл можливостей між ними.

На сьогодні запропоновано чимало проектів з деміфологізації освіти, які відштовхуються від уявлення про те, що сучасна освітня система є одночасно крамницею соціальних міфів та ареною соціальної критики, центром ритуальних дій, які відтворюють та підтримують розбіжності між реальністю та цими міфами. Як спосіб розв'язати суперечності пропонується відмова від основного «соціального ритуалу», зокрема, можна послатися на цікаві пропозиції щодо цього, подані Ф.Г. Альтбахом, Е. Вульф, К. Лешем, П. Сенджем та іншими.

Прикметно, що особистість як соціальний суб'єкт у системі освіти перестала бути об'єктом прямого впливу суспільства. Понад це, людина, докладаючи неймовірних зусиль у здобутті знань, висуває свої основні вимоги суспільству, потребуючи таких знань, що дозволяють їй бути соціально адаптованою. Ті, хто навчається в цьому суспільстві за його методиками і технологіями, поступово відходять від традиційної категорії студентів чи учнів, набуваючи статусу його громадян, який передбачає наднаціональний підхід до етнічних, конфесійних та інших відмінностей, глобальну етику, толерантність тощо.

Зазначмо: в Україні передбачається створення чіткої структури органів громадського контролю за дотриманням справедливості в здобуванні освіти з конкретно визначеними завданнями; справедливий розподіл та перерозподіл суспільного продукту, доцільне формування прибутків власників капіталу та населення, розумне оподаткування прибутків, що впливає на доступність освіти; урегулювання ринку праці і забезпечення ефективної зайнятості населення; регулювання заробітної платні, охорони здоров'я, адресної соціальної допомоги як освітянинові, так і здобувачеві освіти тощо, однак це не набуло повної міри втілення й не стало вирішенням окресленої проблеми.

Принагідно звернімо увагу, що на відміну від інших розвинутих країн, де громадянське виховання майже повністю базується на політичній та правовій сфері діяльності громадянського суспільства, в Україні на сучасному етапі її розвитку громадянське виховання, через недосконалість відповідної правової бази, майже повністю базується на морально-етичних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності виступають головним критерієм ефективності громадянського виховання.

Показовим може бути звернення до актуальних і сьогодні настанов українського і польського філософа С. Оріховського-Роксолана доби Відродження на увагу до підлеглих, уникнення підступності, хитрощів як з боку інших, так і у власних учинках, відмова від підлабузництва, хабарництва, нашіптування, опертя на мудрих, чесних, відвертих, талановитих і вчених людей, цінування їхньої праці [4: 35–36].

Визнання освітнього простору як ринку провокує породження та розповсюдження відповідних міфів, зокрема міфу про безкінечне споживання. За конструктивними спостереженнями відомих дослідників освітніх реформаций, зокрема таких, як Б. Бернстайн, П. Бурдье, П. Фрейре та інших, жодний заклад на сьогодні не міг би краще за освітні інституції приховувати від його учасників глибоку невідповідність між соціальними принципами та соціальною дійсністю.

Світський науковий інститут освіти з класичним критичним «маскуванням» виглядає плюралістичним, де водночас навчальний план визначений найсучаснішими науковими дослідженнями та сам визначає науку. Набір спланованих смислів разом із пакетом цінностей, розрахованої ринкової привабливості забезпечує «навчальному виробництву» (П. Бурдье) достатній ринковий успіх, який виправдує витрати на нього.

Освіта завжди залишається відкритим для будь-якої людини простором для того, щоб запропонувати ще одну можливість чи то на безперервну освіту, чи то на підвищення кваліфікації, чи то на освіту для дорослих тощо (так, Україна досить успішно набуває досвіду в організації та здійсненні інклюзивного навчання для дітей з особливими потребами).

Пошуки ефективної освітньої діяльності тривають і навколо спроб трансформувати стосунки головних освітніх агентів. Почасти про це вже говорили, розглядаючи один з основних принципів освітнього реформування як повернення ініціативи учасникам освітнього процесу. У зв'язку із цим привертає увагу оживлена ідея, відома з часів античності, — професійно незалежного педагога, яка спирається на виокремлення видів досвіду на підставі двох освітніх потреб, як-от у педагогові та керівникові з усіх галузей знань [1: 198].

У сучасній освітній системі ці два досвіди поєднані. Але існує пропозиція розмежувати їх, ураховуючи також розрізнення типів освітньої компетентності, пов'язаних з утворенням та дією освітніх змін; орієнтаційним керівництвом батьками та дітьми в культурно-освітньому розмаїтті; необхідністю діяти в ситуації інтер- (інтегрального) партнерства. Убачається, що наявність незалежної освітньої професії сприятиме інтенсифікації здійснення освітніх обмінів, зокрема і обміну навичками. На цьому останньому моменті варто зупинитися і відзначити ще декілька особливостей такого обміну. Необхідним ресурсом для того, хто прагне навчатися, є демонстрація володіння навиком на практиці.

Сучасні інноваційні технології відкривають розмаїті можливості для цього. Здебільшого особа, показуючи навички, виявляється тільки людським (дискурсивним) ресурсом, необхідним для того, хто навчається, який можна сьогодні в достатній кількості знайти, зокрема і в Інтернеті. Проте це складає свої труднощі щодо якості цього обміну. На освітньому ринку завжди існували вимоги щодо носіїв навичок і не тільки у вигляді суспільної довіри і визнання, де вже криються приховані ризики і конфлікти (А. Хоннет) [9], та її «сертифікації».

Із цього приводу є доречне зауваження І. Ілліча про те, що людей, спроможних демонструвати навички, буде достатньо, коли ми навчимося розпізнавати їх поза викладацькою професією. Проте для цього необхідно сформуванню певної якості учня з відповідальною освітньою незалежністю, яка, відповідно, може бути набута у результаті «доброї» освіти, де освітній рух кожного учня будується як вільно обраний шлях.

Високо мотивований учень, легко навчаючись, не має труднощів у набутті навичок від викладача, який не тільки допомагає набути навички через їхню демонстрацію, а й діагностує труднощі у навчанні та поділяє разом з учнем відкритість дивування, оскільки їх об'єднує особливий випадок зустрічі (захоплюючий проєкт якої, зокрема був змальований Г.-Г. Гадамером у творі «Діалектична етика Платона» [2]). Стосунки, що складаються між викладачем та учнем, усвідомлюються як безцінні та корисні для обох, як діяльність, повна смислу для обох сторін, і вони не обмежуються тільки інтелектуальним дисциплінуванням.

Цікаве визначення цих стосунків надано Фоною Аквінським як акт любові та милосердя. З античних часів розвивається думка про те, що викладання є певного роду розкішшю для вчителя, формою дозвілля обох. У таке проєктування стосунків закладені акти особистісного самовияву, притаманні креативному, дослідницькому викладанню, яке поки для сучасної освітньої системи загалом виглядає більше як утопічне прагнення. Проте воно завжди знаходить і знаходить свою реалізацію в окремих ландшафтах соціокультурних полів,

незважаючи на зростаючу монополізацію соціальними (зокрема й освітніми) інститутами можливості здійснювати такі зустрічі.

Варто відзначити ще один важливий теоретико-практичний момент щодо здійсненого аналізу пошуків альтернатив сучасним освітнім системам крізь призму справедливості як «першої чесноти». Вони сприяють не тільки усвідомленню сутності усталених систем, унаочненню їхніх функцій та можливості проектувати реформи, а й провокують переосмислити питання про взаємовизначення сутності людини та природи сучасних соціальних інститутів, що характеризує світогляд та мову.

Для постіндустріальної людини стає неухильним вибір між удосконаленням вчинку та вдосконаленням творчості, зростанням у здатності творити. Такий вибір відкритий для культури загалом, залежить від інституціонального стилю, обраного культурою, зокрема це стосується й освіти. Розвиток сучасної освітньої системи в Україні, як і в світі, реалізується через пошук та здійснення освітніх альтернатив, через розв'язання зіткнень прогресивної політики та культу ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бернштейн Б.* Класс, коды, контроль: структура педагогического дискурса / Б. Бернштейн; (пер. И.В. Борисовой). — М. : Просвещение, 2008. — 272 с.
2. *Гадамер Г.-Г.* Диалектическая этика Платона (феноменологическая интерпретация «Филеба») / Г.-Г. Гадамер — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. — 256 с.
3. *Лакруа Ж.* Избранное: Персонализм / Ж. Лакруа. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 608 с.
4. *Оріховський С.* Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. У 2 ч. — К. : Основи, 1995. — Ч. 1. — 432 с.
5. *Рікер П.* Право і справедливість / П. Рікер; [Пер. з фр.]. — К. : Дух і літера, 2002. — 216 с.
6. *Сухомлинський В. А.* Избр. произв.: В 5 т. / В. А. Сухомлинский. — К., 1980. — Т. 5. — 512 с.
7. *Фрейре П.* Образование как практика освобождения / П. Фрейре; (пер. И.В. Борисовой). — М. : Просвещение, 2009. — 272 с.
8. *Хабермас Ю.* Философский дискурс о модерне. / Ю. Хабермас; (пер. М. М. Беляева, К. В. Костина и др.). — М. : Весь мир, 2003. — 416 с.
9. *Honneth A.* Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte / A. Honneth — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1992.

УДК 37.01

Катерина Юр'єва

ОСВІТА В РЕАЛІЯХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті схарактеризовано сучасний стан етнонаціональної структури населення України. На основі аналізу концептуальних документів та новітніх навчальних програм зроблено огляд перспективних моделей розвитку освіти в умовах етнокультурного розмаїття сучасного українського суспільства.

Ключові слова: освіта, культура, етнокультурне розмаїття, суспільство, підготовка, полікультурна освіта, виховання.

В статтю охарактеризовано сучасне становище етнопольової структури населення України. На основі аналізу концептуальних документів і новітніх навчальних програм здійснено огляд перспективних моделей розвитку освіти в умовах етнокультурного різноманіття сучасного українського суспільства.

Ключевые слова: образование, культура, этнокультурное разнообразие, общество, подготовка, поликультурное образование, воспитание.

The current state of the ethnocultural structure of the society in Ukraine was characterized. On the basis of the critical analysis of the conceptual documents and the updated syllabuses the perspective strategies of education development in the modern ethnoculturally diverse Ukrainian society were outlined

Keywords: education, culture, ethnocultural diversity, society, training, multicultural education, upbringing

Важливою відмінною рисою сучасності є постійна активізація процесів міжкультурної комунікації в усіх аспектах життя суспільства як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях та зростання їхнього соціально-політичного, соціально-економічного, соціально-культурного значення. Міграційні процеси, що є нині характерними практично для всіх регіонів планети, значною мірою змінили етнополітичну карту світу, практично не залишивши на ній гомогенних в етнокультурному відношенні держав. За висновками вчених, на сучасній політичній мапі світу налічується лише одинадцять держав, які не є поліетнічними: Барбадос, Бахрейн, Ботсвана, Катар, обидві Кореї, Коста-Ріка, Лесото, Туніс, Уругвай, Японія [17, с. 184] (?оліетнічними вважаються держави, у яких етноменшинні спільноти складають 10 і більше відсотків населення).

Зазначені тенденції притаманні й сучасному українському суспільству. Так, у загальних положеннях проекту Концепції державної етнопольової політики України прямо вказується на стрімкі демографічні зміни кількісного і якісного характеру, що в умовах глобалізації відбуваються в етнопольовій структурі українського суспільства: «змінюється чисельність усіх нинішніх етнічних компонентів українського народу, відбувається поява й зростання чисельності національних меншин, які обрали Україну як місце проживання впродовж останнього часу» [11].

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [13], на теренах нашої держави мешкали представники 134 народів, з них на Харківщині — представники 111 етносів. Безумовно, сам факт багатоетнічності не є новим для України. Представники різних народів здавна мешкали на її теренах. Зокрема, за даними довідника «Етнопольовна структура українського суспільства» [1]: греки — із середини I тисячоліття до н.е., вірмени — з IV ст., білоруси — з раннього Середньовіччя, німці — з кінця X ст., поляки — з XI ст., румуни і чехи — з XIII ст., гагаузи — з кінця XIV ст., роми — з середини XV ст., грузини — з 40х рр. XVIII ст., естонці — з 1861 р. тощо.

Разом із тим, сьогодні Україна має справу з хвилею новітньої міграції, що привела на її землю носіїв різноманітних, часто досі не знайомих широким колом населення культур.

Характерна для сучасного світу активізація торгівлі й туризму, міжнародна співпраця вчених і митців, мобільність кваліфікованих спеціалістів, студентів

і спортсменів, економічні та вимушені міграції спричинюють також перебування на території України значної кількості іноземців.

Як повідомив Державний комітет України у справах національностей та міграції (з посиланням на Центр новин ООН), Україна упродовж декількох років посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів після таких країн як США, де число громадян інших країн, хто прибув на навчання, у бізнесових справах, для проведення спільних наукових досліджень, у пошуках роботи тощо, у 2005 році становило 38,4 млн. осіб або 20,2% їх загальної кількості у світі, Росії (12,1 мільйонів осіб або 6,4%) та Німеччини (10,1 млн., 5,3%). В Україні вже в 2005 році налічувалось 6,8 млн. мігрантів або 3,6% їх світової кількості (варто наголосити, що тут враховано дані про міграційні потоки між колишніми республіками СРСР після його розпаду). Крім Росії та України, з пострадянських республік до першої «двадцятки» потрапив тільки Казахстан, посівши в ній 17-у позицію (2,5 млн. мігрантів, або 1,3% відсотків їх загальної кількості у світі) [4].

З прийняттям Закону України «Про імміграцію» (2001) [2] простежується стабільна тенденція до збільшення кількості іммігрантів² та осіб, які бажають отримати дозвіл на імміграцію³ в Україну. При цьому законодавство нашої держави гарантує їм ті ж права і свободи, що й громадянам України, а також очікує від них виконання тих же обов'язків, якщо інше не передбачено Конституцією та іншими законами України, а також міжнародними договорами України [3]. Також Закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» констатує, що «іноземці та особи без громадянства є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, інших обставин» [там само].

Серед іншого, «іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також яким надано статус біженця в Україні, мають право на освіту нарівні з громадянами України. Усі інші іноземці та особи без громадянства оплачують своє навчання, якщо інше не передбачено законодавством України та міжнародними договорами України. Іноземці та особи без громадянства, прийняті до навчально-виховних закладів України, мають права і обов'язки учнів і студентів відповідно до законодавства України» [3].

Метою статті є огляд перспективних стратегій розвитку освіти в умовах етнокультурного розмаїття сучасного українського суспільства.

Намагаючись модернізувати національні системи освіти згідно з викликами сьогодення, урядовці, вчені, педагоги різних країн розробляють численні теоретичні та прикладні підходи до вирішення проблем підготовки молодого покоління до ефективної життєдіяльності в умовах культурної строкатості сучасного суспільства. Розглянемо найбільш цікавий та перспективний, з нашої точки зору, зарубіжний досвід, що може бути корисним для українських освітян.

Оскільки поштовхом до розробки концепцій і моделей мультикультурної/полікультурної/міжкультурної освіти стала фактична поліетнічність суспільства, першим практичним кроком була розробка концепції *освіти національних меншин*, що інтенсивно розвивалась у США наприкінці 60-х — початку 70-х років XX століття. Нею проголошувалися рівні освітні права і можливості для всіх громадян. Почали створюватися школи та класи для дітей представників етнічних меншин. До змісту освіти в таких навчальних закладах включалися курси етнічної історії, мистецтва, рідної мови. Але досвід показав, що такий підхід іноді призводив до ще більшої ізоляції, етнокультурної замкненості меншинних груп.

Натомість була висунута ідея *поліетнічної освіти*, що мала вирішувати завдання соціалізації молодого покоління і передбачала вивчення численних оточуючих культур та набуття вмінь конструктивно взаємодіяти з їх представниками. На думку відомої американської дослідниці Г. Бейкер, саме поліетнічна освіта має бути фундаментом полікультурної [18].

Неабиякий інтерес має для нас і тлумачення Г. Бейкер культурного різноманіття. За її переконанням, воно охоплює культурні відмінності етнічних і расових меншин, релігійних груп, мовні, гендерні розбіжності, вікові особливості та особливості, зумовлені економічним станом, фізичними й розумовими вадами [19].

Для сучасної української системи освіти (як і для педагогів усіх пострадянських держав) актуальною є розроблена на початку 80-х років ХХ століття американським дослідником Д. Бенксом концепція *полікультурної освіти*. Її завдання автор убачав у тому, щоб:

- 1) допомогти учням усвідомити свою належність до певної культури чи до кількох культур;
- 2) допомогти розвинути розуміння і сприйняття інших культур;
- 3) спонукати учнів до участі в житті різноманітних культурних груп;
- 4) допомогти учням якомога повніше реалізувати свій індивідуальний людський потенціал [20].

Принципи полікультурної освіти містять такі ідеї:

1. Полікультурна освіта є процесом.
2. Полікультурний підхід в освіті має бути загальним і обов'язковим.
3. Зміст полікультурної освіти детермінується особливостями конкретного соціального оточення (суспільства).
4. Усі члени шкільного співтовариства мають бути залучені до процесу полікультурної освіти.
5. Необхідною і обов'язковою є спеціальна підготовка педагогічного колективу, батьків і лідерів етнічних співтовариств до реалізації ідей полікультурної освіти.
6. Полікультурна освіта має починатися з усвідомлення учнями власної етнічної приналежності.
7. Полікультурна освіта не повинна обмежуватися певними часовими рамками.
8. Ідеї полікультурності мають бути інтегровані у зміст шкільної освіти [20].

Показово, що започаткована в США концепція мультикультуралізму прийшла на зміну так званій концепції «плавильного казана», згідно з якою все етнокультурне розмаїття з часом мало «переплавитися» на якісно нову загальнонаціональну американську культуру. Але життя спростувало теоретичні передбачення. Стало зрозуміло, що переважна більшість етнічних культур успішно протистоїть асиміляційній політиці [15]. Варто зазначити, що історія побудови міжетнічних, міжкультурних відносин у колишньому СРСР і Сполучених Штатах Америки має деякі спільні риси.

Нині в Україні, за визначенням української дослідниці О. Ковальчук, освіту, спрямовану на збереження, розвиток і взаємодію усього різноманіття культурних цінностей, норм, зразків і форм діяльності, що існують у певному суспільстві, на передачу цього спадку молодому поколінню, виховання толерантності і вміння жити в полікультурному суспільстві, називають полікультурною освітою. Основною ідеєю полікультурної освіти є принцип діалогу і взаємодії різноманітних культур, який передбачає, що найбільш повно власна культура усвідомлюється лише при взаємодії, діалозі різних культур, коли стають видимими

та зрозумілими особливості кожної окремої культури. У сучасних умовах взаємодія культур характеризується насамперед тим, що загальнолюдське допомагає усвідомити об'єктивну цінність «свого», глибше зрозуміти його своєрідність (шляхом порівняння), виявити нові сторони функціонування і прогноз розвитку [5, с.28].

Низка концептуальних документів конкретизує ідеї полікультурної освіти стосовно різноманітних аспектів духовного життя сучасного українського суспільства.

Так, Концепція громадянського виховання [6], беручи до уваги поліетнічність української держави, проголошує, що об'єднання різних етносів і регіонів України задля розбудови й вдосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства можливе лише на основі демократичних цінностей. При цьому серед провідних принципів громадянського виховання молодого покоління маємо підстави зосередити увагу на таких:

- принцип культуровідповідності, що передбачає органічну єдність громадянського виховання з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, які забезпечують духовну єдність, наступність та спадкоємність поколінь;
- принцип інтеграції, що передбачає інтегрованість української національної культури у контекст загальнодержавних, європейських і світових цінностей, у загальнолюдську культуру. Реалізація цього принципу означає, що у процесі громадянського виховання мають забезпечуватись передумови для формування особистості, вкоріненої у національний ґрунт і водночас відкритої до інших культур, ідей та цінностей. Лише така особистість здатна зберігати свою національну ідентичність, оскільки вона глибоко усвідомлює національну культуру як невід'ємну складову культури світової.

Серед завдань громадянського виховання Концепція виокремлює:

- формування інтеграційного менталітету, сприйнятливості до культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій;
- вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму, проявів шовінізму, фашизму, месіанських налаштованостей.

Водночас важливе місце у змісті громадянського виховання посідає формування культури міжетнічних стосунків. Культура міжетнічних відносин — це, як зазначається в Концепції, реалізація взаємозалежних інтересів етносів, народностей у процесі економічного, політичного, соціального і духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, миру, толерантності.

Культура міжетнічних стосунків проявляється у повазі інтересів, прав, самобутності великих і малих народів: у підготовці особистості до свідомого життя у вільному, демократичному суспільстві; готовності й умінні йти на компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради соціального миру в державі.

Згідно з основними положеннями Концепції, громадянське виховання має стимулювати також розвиток планетарної свідомості, яка передбачає відчуття єдності й унікальності життя на Землі, повагу до всіх народів, їх прав, інтересів і цінностей; розуміння світу як єдності і різноманітності, системи держав, які мусять мирно співіснувати, співпрацювати в умовах свободи, на засадах моральних ідеалів, гуманізації міжнародних стосунків, визнання головним пріоритетом права людини нації і народів, постійної уваги до світових проблем.

Одним з ключових понять Концепції є інтеркультурне виховання, що передбачає навчання різноманітності культур, виховання поваги та почуття гідності у представників всіх культур, незалежно від на расового або етнічного походження, сприйняття взаємозв'язку та взаємовпливу загальнолюдського та національного компонентів культури в широкому значенні.

Проект «Концепції гуманітарного розвитку України» (2008), розроблений Національним інститутом стратегічних досліджень [7], виходить з того, що наша держава є європейською за своєю цивілізаційною належністю і тому у своєму розвитку має спиратися на європейську людиноцентричну систему цінностей. Серед основних принципів гуманітарного розвитку країни визначено якнайповніше використання та розвиток культурних надбань нації у багатогранності зв'язків з іншими національними культурами, відкритість для міжкультурної взаємодії з метою забезпечення належного місця України у європейському і глобальному гуманітарному просторі. При цьому, на думку авторів Концепції, у суспільній свідомості має утвердитися сприйняття української культури як сукупності культур усіх національних меншин та етнічних груп, інтегрованих у єдиний культурний організм.

Виходячи із зазначеного, до основних завдань у сфері гуманітарного розвитку віднесено:

- збереження та розвиток культурного різноманіття мовно-етно-релігійних складових сучасного українського суспільства як потужного ресурсу гуманітарного розвитку, культурного збагачення нації;
- визнання пріоритетності розвитку, підтримки та поширення сфери функціонування культури титульного етносу — інтегруючого чинника національної ідентичності, основи сталого розвитку Української держави-нації.

Проект Концепції національного виховання студентської молоді (2009) базується на визнанні того, що глобальний простір, у який інтегрується наша студентська молодь, передбачає засвоєння надбань культури різних народів. Тому постає потреба в виробленні в студентській молоді здатності до інтеграції у світовий соціокультурний простір за умови збереження української національної ідентичності [8]. Одним з ключових принципів національного виховання студентської молоді автори Концепції вважають принцип культуровідповідності, що передбачає опануванні молодим поколінням надбань народної культури, культур інших народів світу, а також забезпеченні духовної єдності, наступності та спадкоємності поколінь [Там само].

Одну з вдалих спроб узагальнити наявний досвід полікультурної освіти та адаптувати його до реалій українського сьогодення було зроблено колективом авторів навчально-методичного посібника для викладачів вищих навчальних закладів з курсу за вибором для студентів соціогуманітарних спеціальностей «Людина у полікультурному суспільстві» [9].

Зокрема, автори посібника розуміють полікультурність української освіти як систему навчання та виховання, за якої ті, хто навчається, одержують теоретичні та практичні знання і навички у межах двох або кількох культур, що розрізняються за своїми пізнавально-інформаційними, етносоціальними, етнопсихологічними, релігійно-конфесійними, мовними та іншими особливостями [9, с. 11].

Даючи власне трактування поняття «полікультурна освіта», автори посібника визначають її як процес цілеспрямованої соціалізації дітей і молоді, що передбачає оволодіння системою національних і загальнокультурних цінностей, комунікативних і емпативних умінь, які дозволяють людині здійснювати міжкультурну

взаємодію, виявляти розуміння «іншості» і толерантність у стосунках з носіями різних культурних традицій [Там само].

При цьому автори посібника зазначають, що освіта у полікультурному суспільстві України сьогодні має формувати в студентів особливий спосіб мислення, який засновано на ідеях свободи, справедливості, рівності між людьми, пошани до їх прав і свобод, до прав і свобод всіх соціальних груп, спільнот і товариств. Цей міждисциплінарний процес має пронизувати всі дисципліни навчальної програми, а не лише окремі курси, він повинен відображатися також у методах і стратегіях навчання.

Серед завдань полікультурної освіти визначено такі:

- формування в студентів свідомої позитивної ціннісної орієнтації особистості щодо власної історії, полікультурної за своєю природою;
- виховання в них пошани до історії і культури інших народів та етнічних груп, сприйняття розмаїття соціального і культурного середовища як цінності, формування толерантного ставлення до культурних та інших відмінностей, толерантності до іншого способу життя та стилю поведінки, заснованої на розумінні відмінностей; розуміння необхідності збереження розмаїття культур як умови цілісності світу; прийняття рівноправ'я громадян незалежно від їхньої етнічної, мовної конфесійної приналежності, права людини на вільну особисту культурну самоідентифікацію — паралельно зі створенням умов для адаптації та інтеграції людини до нової культури, що притаманна громаді міста регіону, країни; формування здатності студента до особистого самовизначення та самоідентифікації;
- розширення меж світогляду майбутніх фахівців, розвиток здатності усвідомлювати відносність думок, що панують у суспільстві, критично аналізувати будь-яку інформацію, кліше, стереотипи, однобічні образи щодо інших людей та їхніх культур, аби уникнути помилкових висновків; формування вміння розцінювати системи цінностей і норм за мірою їх конкретної історичної важливості для певних видів діяльності, інтегрувати елементи інших культур у власну систему мислення та цінностей;
- набуття студентами досвіду, соціальних установок і ціннісних орієнтацій на міжкультурну комунікацію та обмін [9, с. 11–12].

На наш погляд, одним з найдієвіших засобів підготовки молодого покоління до ефективної життєдіяльності в багатокультурному суспільстві (який, до того ж, уже довів на практиці свою ефективність) є розроблений та впроваджений в Автономній Республіці Крим інтегрований курс «Культура добросусідства» [12]. Його метою є виховання соціально компетентних, критично мислячих і толерантних особистостей, свідомих громадян і патріотів України, добре знайомих з рідним краєм, які пишуться ним, прагнуть і вміють відповідально керувати його життєдіяльністю, зберігати і примножувати його природний, економічний і культурний потенціал.

При розробці курсу був вивчений і узагальнений досвід, отриманий у процесі організації та проведення літніх «таборів миру», «круглих столів», семінарів, конференцій з питань мультикультурної освіти, толерантності та міжетнічної взаємодії. Навчальний курс «Культура добросусідства» складається з регіональної програми з міжкультурного освіти дітей дошкільного віку і дванадцяти взаємопов'язаних і структурно тотожних програм для 1–12-х класів (по 35 навчальних годин щорічно), кожна з яких має свою назву, що відображає провідну ідею змістовної частини курсу у відповідному класі.

Кожен курс складається з таких тематичних блоків: географія, історія краю; матеріальна і духовна культура населення півострова; світові релігії в регіоні; декоративно-прикладне мистецтво, ремесла; традиційний побут і етикет; «мова сусіда»; аксіологія; конфліктологія і медіація; краєзнавча і пошуково-дослідницька робота [12].

Логічним продовженням програми навчального курсу «Культура добросусідства», що за результатами апробації була схвалена й рекомендована Міністерством освіти і науки України для використання на загальнодержавному рівні, є спецкурс «Основи добросусідства» для студентів ВНЗ [10].

Курс базується на узагальненні теоретичних розробок, що існують у фаховій літературі, носить проблемний і прикладний характер, покликаний дати студентам необхідні знання, вміння і навички у сфері міжкультурної взаємодії, розвинути здатність аналізувати міжкультурну ситуацію, ефективно нею керувати, приймати цінність різноманіття думок і позицій.

У процесі його засвоєння студенти навчаються розуміти важливість культурних відмінностей у міжнаціональному контексті, розпізнавати різні ставлення до часу і простору, інформації, прийняття рішень та лідерства. Курс дозволяє розвинути навички розпізнавання і критичного ставлення до стереотипів і забобонів по відношенню до цінностей інших культур на основі знань про особливості географічного середовища, історії, лінгвокультурної ситуації регіону, традиційної культури етносів, які там мешкають [10].

Міністерством освіти і науки України у співпраці з Офісом Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин упродовж липня-серпня 2014 р. у Харківській, Львівській, Херсонській областях та місті Київ було проведено дослідження й експрес-аналіз ситуації щодо задоволення освітніх потреб представників національних меншин, а також вивчення можливостей поширення міжкультурної освіти й виховання толерантності шляхом запровадження курсу «Культура добросусідства».

У зв'язку із загостренням на сході країни суспільно-політичної ситуації внаслідок російської агресії, переселенням частини громадян з тимчасово окупованої території України й необхідністю розвитку гуманітарної освіти, культури діалогу й толерантності серед дітей та дорослих, а також міжрегіонального співробітництва й формування громадянської ідентичності дітей та молоді, зважаючи на рекомендації експертів Офісу Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин, МОН України рекомендувало створити в Харківській, Львівській, Херсонській областях та місті Київ творчі групи для адаптації програм і навчально-методичного комплексу курсу «Культура добросусідства» для навчальних закладів усіх рівнів.

Здійснений огляд дає підстави для висновку про те, що в сучасних умовах етнокультурного розмаїття суспільства можливі три основні стратегії розвитку освіти: *асиміляційна (етнонівелювальна)*, яка потенційно може привести до втрати групами етнокультурної унікальності та дифузності етнічної ідентичності особистості; *сегрегована (етнодиференціювальна)*, що гіпотетично сприяє визначеності етнокультурної ідентичності, посиленню позитивної валентності етнічної ідентичності в представників етносу, але, за висновками Є. Чорного, також спричинює розвиток акцентованих форм етнічної самосвідомості, до посилення етноізоляційовальних тенденцій і до проблем в адаптації особистості в багатокультурному суспільстві [14, с. 13]; *полікультурна (етноінтегрувальна)* стратегія, що потенційно сприяє розвитку унікальності етнічних культур при збереженні певного інтегрувального початку (спільного соціокультурного простору, спільної мови

міжкультурного спілкування тощо) та веде до формування таких особистісних якостей як толерантність і полікультурна/міжкультурна компетентність.

Разом із тим, події в Україні останніх місяців кардинально змістили акценти в усьому вітчизняному суспільно-гуманітарному дискурсі. Нині ми є свідками процесів, які повністю змінюють усталені уявлення щодо індивідуальної та групової ідентичності, процесів категоризації в площині «свій — чужий», міжгрупових взаємовідносин тощо.

Як зазначає громадський діяч, член Харківської правозахисної групи, директор Незалежного культурного центру «Indie» Борис Захаров, «під час Євромайдану українці стали більш толерантними до інших етносів і націй, людей з іншим кольором шкіри, представників інших релігій та конфесій. Моніторинг, що здійснюється правозахисниками, свідчить, що поінакшала тематика ксенофобії — нетолерантність етнічна, расова, релігійна, сексуальна тощо — відійшли на другий план. Ксенофобія в Україні змінила свої «мішені»: побільшало нетолерантності за політичними ознаками, симпатіями» [16].

Отже, для науковців — психологів, соціологів, педагогів — відкривається нове дослідницьке поле. А для освітян, які працюють на ниві соціалізації молодого покоління в умовах культурного розмаїття сучасного суспільства, виховання толерантності та міжкультурної компетентності, з'являються нові виклики й нові горизонти для творчого пошуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Етніонаціональна структура українського суспільства* : довідник / [В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галущко, К. О. Чернова]. — К. : Наукова думка, 2004. — 344 с.
2. *Закон України «Про імміграцію»* // Урядовий кур'єр. — 2001. — №119 від 07.07.2001.
3. *Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»* // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2009. — №38. — С. 535.
4. *Інформація про стан міграційної ситуації в Україні* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48867&cat_id=47922; Тархов С. А. Итоги переписи населения Украины 2001 года / С. А. Тархов // Четвертые сократические чтения по географии. Научные теории и географическая реальность : сб. докладов / под ред. В. А. Шупера. — М. : Эслан, 2004. — С. 144–164.
5. *Ковальчук О. С. Полікультурний підхід у сучасній шкільній освіті Росії* : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ковальчук Олена Сергіївна. — К., 2003. — 230 с.
6. *Концепція громадянського виховання* [Електронний ресурс] / наук. творч. колектив авторів: Боришевський М. Й., Рябов С. Г., Сухомлинська О. В. та ін. — Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=976002302>
7. *Концепція гуманітарного розвитку України* [Електронний ресурс] / роб. група, кер. групи — Радник Президента України, Голова Нац. ради з питань духовності і культури при Президенті України, академік НАН України Жулинський М. Г. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Table/koncsep.htm>
8. *Концепція національного виховання студентської молоді*. Затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України (протокол № 7/2-4 від 25.06.2009) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/gr/obg/2009/16_04_09.doc
9. *Людина у полікультурному суспільстві* : навч.-метод. посіб. для викл. вищих навч. закладів з курсу за вибором студентів соціогуманітарних спец. / Пометун О. І. Султанова Л. Ю. та ін.]. — К. : «Інжиніринг», 2010. — 248 с.
10. *Основи добрососедства* : программа спецкурса для студ. высш. уч. заведений Автономной Республики Крым [Електронний ресурс] / авт. кол. : Смирнов О. К. — рук. группы, Араджиони М. А., Брунова-Калисецкая И. В. и др. — Режим доступу : http://www.ciet.org.ua/docs/prog_cult/students.doc

ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОПЕДАГОГІКА. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

Компонент *етно* містить у своєму змісті інформацію про зазначену спільноту незалежно від соціального та культурного статус її представників, тобто виокремлює їх за притаманними типовими ознаками зовнішності, психічного складу, мови, матеріальної та духовної культури.

Світлана Єрмоленко

ВИТОКИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СУЧАСНОСТІ

У статті йдеться про українські народні традиції духовно-морального виховання дітей упродовж розвитку національної педагогічної практики від давнини до суперечливого й кризового сьогодення.

Ключові слова: *культурно-національні традиції, народне виховання.*

В статье рассматриваются украинские народные традиции духовно-морального воспитания детей в процессе развития национальной педагогической практики от древности до противоречивой кризисной современности.

Ключевые слова: *культурно-национальные традиции, народное воспитание.*

The article describes the Ukrainian folk tradition of spiritual and moral education of children in the development of the national pedagogical practice from antiquity to the controversial crisis of modernity.

Keywords: *cultural and national traditions, public education.*

Сьогодення виховної практики (громадської, родинної, шкільної) усе частіше позначається формальним підходом, гіперболізацією зовнішніх атрибутів і втраченою виховного значення цих атрибутів. Це, у свою чергу, призводить до негативних, непоправних наслідків у духовно-моральному вихованні дітей, до проявів національного і культурного нігілізму в середовищі молоді.

У сучасних умовах сьогодення для відновлення миру й спокою в суспільстві варто звернутися до об'єктивних, історично складених традицій і постулатів виховання молоді. Адже мир і спокій у світі формується людьми, які уміють творити, цінувати і берегти такий мир у власних думках, вчинках, спокій душі.

Духовно-моральне виховання наших дітей має витоками культурно-національні традиції українського народу, що спираються у своїй основі на народні традиції, практику щоденного побуту й життя родини, філософські, етичні узагальнення визнаних у світі просвітників, науковців, педагогів. Метою статті є висвітлення народних основ духовно-морального виховання дітей упродовж розвитку національної педагогічної практики від давнини до сучасності крізь призму суперечливого, кризового сьогодення.

Одна із важливих місій сучасного педагога — навчити молоде покоління розуміти хід історичного процесу; робити об'єктивні висновки та оцінки історичних подій та осіб; засвоювати уроки розвитку української нації, держави, мови, культури, долі, ментальності; бачити причини успіхів і невдач, розквіту і занепаду, слави і ганьби; наслідки міжнародної взаємодії та перспективи; на основі аналізу уроків минулого й сучасного щоденно робити власний життєвий вибір.

Серед завдань сучасного національного виховання варто виділити такі, що мають ідейну одухотворену основу. Наприклад:

1. Орієнтування освітнього процесу на самореалізацію особистості учня і вчителя через прилучення до світу національної культури та філософії родинності як осердя буття людини — носія народної ментальності;
2. Формування громадянина України, через самопізнання, саморозвиток, самореалізацію у філософії українознавства;
3. Створення умов для оволодіння учнями та вчителями українською мовою та знаннями народних звичаїв і традицій як першооснови природовідповідного народного виховання;
4. Забезпечення духовної єдності поколінь і збереження родинних традицій у школі як необхідної умови для повної реалізації творчих здібностей і можливостей учнів і вчителів.

Українознавча педагогічна думка нині перебуває на піку наукової популярності. Національно-освітнім спрямуванням наповнені історико-педагогічні праці вчених Л. Вовк, О. Любара, В. Майбороди, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, Є. Сявавка, Д. Федоренка. Основним концептом українознавчої педагогічної думки є національна школа з українською мовою навчання, побудована на українознавчих засадах.

Наголосимо, що в історії педагогіки традиції духовно-морального виховання дітей в українських сім'ях і школах розглядаються в культурному середовищі доби трипільської культури, коли духовний компонент був основою світогляду кожної людини. Загальнолюдські цінності є великим надбанням народу, що дійшло до нас завдяки народній мудрості, моралі, пісням і думам, казкам і легендам, переказам, іграм і танцям, звичаям і традиціям, народному прикладному мистецтву. На утворений таким чином релігійно-духовний світогляд накладалися раціональні знання.

Узагальнення історико-філософських творів з історії педагогічної думки України дає підстави для висновку про те, що аграрно-календарна обрядовість у формальній частині передбачала опору на елементи ментальності праукраїнців: **екзекутивність, кордоцентризм, анімізм**.

Екзекутивність — комплекс таких ознак: поміркованість у дії, реальна перевага споживання над творенням; рефлексивне мислення, уява і враження як основний інструмент пізнання дійсності; соціальна привабливість; незахищеність, апатичність, наївність, потреба в сильному та вольовому союзникові. А також перевага репродуктивних та збережувальних форм над творчими та продуктивними.

Кордоцентризм у широкому значенні є історичним типом філософування, що ґрунтується на ототожненні істинної сутності людини — серця з духовною реальністю. При цьому провідна роль належить людському серцю чи першості духовної реальності.

Анімізм (від лат. *anima* — душа) — віра в те, що все неживе має душу. Уважалося, що духовне домінує над матеріальним: наприклад, душа, як безтілесна копія тіла, може існувати самостійно як при житті, так і після нього. Анімізм це також вірування первісних людей, віра в існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів, приписування їм розуму, дієздатності і могутності. Звідси виникли погребальний культ, культ предків і розвиток вірувань у потойбічне життя.

Ці елементи сприяли одухотворенню будь-якого виду праці, інших форм суспільної діяльності людей. Основну роль відігравали народні трудові традиції, наслідування яких здійснювалося за допомогою збереження аграрного календаря. У такому

календарі було визначено річний цикл сезонних господарських робіт. Виконання підлітками і молоддю трудових операцій по річному астрономічному колу вносило в процес оволодіння вміннями й навичками землеробської праці чітку послідовність.

Педагогічна ефективність засобів аграрного календаря в духовно-моральному вихованні дітей посилювалась через святкову обрядність. Наприклад, одягнувши вишиванку на свято, не лихословили і не сварилися, а час проводили у благості!

На жаль, з розвитком високих технологій, розширенням можливостей інформаційного простору, підвищенням благоустрою й побуту фактично втрачено цінне надбання виховної практики — залучення дітей з раннього віку до посильної систематичної щоденної праці. У давнину життя і щоденна праця були неподільними процесами, діти змалечку за прикладом батьків не байдикували, а весь час були зайняті продуктивним трудом. Велика увага приділялась вихованню в дітей поваги до землі й хліба, формуванню в них уявлень про хліб як матеріальну й моральну цінність. Так само багато уваги приділялося виробленню в дітей шанобливого ставлення до результатів праці інших людей.

До витоків духовно-морального виховання слід також віднести соціально-політичні процеси і культурні події часів Київської Русі. Загальний розвиток освіти і культури в Київській Русі тісно пов'язувався із поширенням християнства. Мандрівники того часу зазначали у своїх оповідках про те, що в Русі, незважаючи на відсутність очевидних систематичних навчальних занять, представники різних соціальних прошарків володіли високою моральною культурою.

У поведінці людей, їхніх знаннях органічно поєднувалися зовнішні прояви духовно-морального виховання, а саме: систематика умовисновків, логіка, дисципліна розуму, сердечна, одухотворена освіченість. Так, наприклад, історик та етнограф І. Киреевський пов'язував ці явища із поширенням святоотцівської виховної традиції. Зокрема, у його працях «XIX століття» (1832), «Про характер освіти Європи і його відношення до освіти Росії» (1852) указано на той факт, що корені високого рівня духовно-морального виховання людей сягають епохи Київської Русі. У поєднанні зовнішніх формальних ознак виховання (система дій, логіка повчань, спрямованість їх на дисципліну розуму) і внутрішніх (моральність, сердечність) прослідковується саме святоотцівська традиція [2].

Відомо, що християнство в Київській Русі утвердилося за часів правління Ярослава Мудрого. У той час в організації освіти спиралися на візантійські й болгарські зразки освітньої справи. Учителі шкіл грамоти, підвищеного типу — учіння книжного, двірцевих шкіл, а також — виховна система домашнього наставництва перебували під ретельним наглядом духовенства. Навіть слово «урок» спершу мало значення матеріальної винагороди законовчителям за сумлінне виконання обов'язку вчити людей моралі на основі християнських постулатів [1: 68].

Основним засобом духовно-морального виховання дітей на етапі культурно-просвітницького розвитку за часів Київської Русі був приклад учителя, наставника. Підтвердженням цього є слова давньоруського письменника, священика, канонізованого православною церквою, К. Туровського про вчителя: «Вчитель моральністю здолає учня... Учіння силоміць не може дати твердих плодів, із радістю і веселістю йдучи, твердо проникне в душі вихованців» [4].

Поступово українські освітні, виховні традиції насичувалися релігійним змістом. Українці молитвою починали будь-яку справу. Образи на стінах у хаті слугували засобом морального і духовного дисциплінування людини від народження до смерті. «Не роби цього, он Бозя дивиться», — повчала мати дитину. Поява дитини на світ ознаменувалася хрещенням — ритуалом приєднання людини до Божого

світу й чистоти. З трирічного віку дитина повторювала молитву: «Ангеле, хоронителю мій, ти завжди при мені стій. Як удень, так і вночі, будь мені до помочі».

Весілля розглядалося як благословення Боже. Навіть церемонія похорону нагадувала про вічність часу і потребу примирення людини з Богом через сповідь і Святе Причастя. Можемо констатувати, що в українській освітній традиції духовно-моральне, релігійне виховання не розглядалися як самодостатні, а як складники цілісної системи.

Ефективним для духовно-морального виховання дітей уважалися чисельні приклади життєдіяльності їхніх батьків. Це виявлялося в прилученні дитини до історії роду, що органічно поєднувалася з історією народу, навколишньою природою. Таким чином, дитя долучалося до секретів і величі народної мови, культури у всіх сферах життя громади.

У народно-педагогічних фольклорних зібраннях містяться численні роз'яснення батькам сутності й ролі матері та батька, природи і прав дитини; розуміння того, яку роль відіграє в житті дитини особистий приклад батьків: у родових стосунках, у ставленні до історії народу, рідної природи, мови; до норм поведінки, праці та побуту; зрештою — до процесу навчання й громадянсько-культурного зростання, бажання й уміння виховувати дітей, керуючись цінностями людяності і громадянського сумління, совісті й честі.

Цими ідеями просякнута Велесова книга, міфологія і фольклор як утілення загальнонародного досвіду, мудрості, моралі, етики поколінь. В усній народній творчості звучить думка про те, що людина оволодіває знаннями і досвідом завдяки великій наполегливій праці. Наприклад: «Мудрим ніхто не народився», «Ніхто вченим не вродився», «Не мудрі родяться, а мудрі робляться», «Учись не до старості, а до самої смерті».

Як бачимо, історично склалося, що найголовнішою була позитивна установка — впливати на свідомість учня, наповнити навчання позитивними емоціями, хоча в багатьох джерелах поширено думку про те, що давня школа була місцем зубріння і покарань.

Аналіз матеріалів етнографічного змісту засвідчив про наявність прикладів порад, які підтверджують гуманістичний характер виховного процесу. Дітей, за словами митрополита Михаїла, слід вчити «...словесам книжного розуму, також і доброзвичайністю, і в правді, і в любові, і початку премудрості — страху Божого, чистоти і смиренномудрості; учити ж їх не жорстокістю, не суворістю, не гнівом, а радісним страхом і любовним звичаєм, і солодким повчанням, і лагідним міркуванням, проти якого сили з полегкістю, не сумують...на користь душі і тілу» [5: 328].

Священним обов'язком наставників і вихователів було видалення з оточення дитини всього, що має хоча б тінь пороку. Уроки доброчесності полягали в живих прикладах добродійної любові, а не в словесних повчаннях. Доброчесність не включала ні веселощів, ні задоволень. Навпаки, вихователі повинні були опікувати в серцях вихованців веселість, вільні поривання душі й приязність.

Методами духовно-морального виховання дітей з позиції сучасної педагогічної науки були: *екзегетичний, художній і науковий*.

Екзегетичний метод ґрунтувався на вірі в існування двох світів (небесного і земного) і зводився до інтерпретації навчального, виховного матеріалу за допомогою символів. Явища земного світу вважались символами небесного. Світ розглядався як книга, написана рукою Бога. В обов'язок учителя входило розшифрування символів цього світу. Тому кожна наука, яку опановувала дитина, мала сприяти одухотворенню, освіченістю розуму, усвідомленню величі праці Творця.

Сутність *художнього* методу полягала в розгорнутій художньо-образній характеристиці видатних історичних постатей, героїв, святих. Цей метод мав виховати шанобливе ставлення до Батьківщини, свідоме почуття патріотизму як основи духовності і моральності людини.

Науковий метод пояснення навчального матеріалу за своєю суттю був здебільшого емпіричним, без обґрунтування і переплітався з елементами ненаукового характеру. Однак, цікавим видається підхід виховного характеру навчання, коли наукові знання без високої моральності і твердої віри вважалися мертвими, некорисними, навіть — шкідливими. Це доводять і свідчення систематика всесвітньої історії педагогіки Л. Модзалевського, який зазначав, що дієслово «повчати» означало не лише вчити, але й виховувати, наставляти [3].

Логіка повчань, проповідей і тлумачення правил поведінки духовно-морального спрямування на культурно-просвітницькому етапі були схоластичні. Етичні обґрунтування норм християнської моралі були відсутні. Це певною мірою призвело до формалізму у виховному процесі, утопічності деяких виховних тверджень.

Щоб посилити релігійний компонент духовно-морального виховання дітей, церква застерігала їх від Божої карі, використовувала біблійні легенди про ефеських підлітків, які зазнали від язичників страшних мук, але не відмовилися від християнської віри, звеличувала подвиги святих і праведників. Отже, поширення християнського віровчення, його синтез із народними і давніми віруваннями певною мірою сприяло утвердженню ідеї духовно-морального виховання.

Віднайдено цікаві описи духовно-морального практикування в перших школах: так звані післяобідні душерайвні бесіди під час недільних зустрічей наставника і вихованців. Учні приходили «драстувать», тобто — вітати вчителя зі святковою неділею. Він же на дяку вів моральні бесіди-повчання, розповідав „просторечно”, своїми словами. Предметом бесід були церковні канони, життєписи святих, повчання святих отців. Під час таких недільних зустрічей учитель отримував дарунки — переважно істівні запаси. За такі «подношення» учитель батькам учнів писав або ж передавав «з вуст у уста» шанобливі подяки високим мовним стилем.

Маємо велике сподівання на те, що відновлення добрих традицій духовно-морального виховання дітей, вдумливе використання народної й релігійної обрядовості сприятиме відродженню цінності родинного життя, суспільного миру і терпимості. У наш час це стало життєвою необхідністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бабишин С. Д.* Из истории зарождения школы высшего типа в Древней Руси / С. Д. Бабишин // Советская педагогика. — 1972. — № 8. — С. 94—100.
2. *Киреевский И. В.* Полное собрание сочинений : В 2-х т. / И. В. Киреевский. — М. : Б. и., 1911. — Т. 1. — С. 11.
3. *Модзалевский Л. Н.* Очерк истории воспитания и обучения с древних времен до наших дней : В 2 т. / Л. Н. Модзалевский. — СПб. : Алетей, 2000. — Т. 2. — 920 с.
4. *Славинецький Є., Смотрицький Г., Туровський К.* / Енциклопедія українознавства (у 10-ти томах) / Є. Славинецький, Г. Смотрицький, К. Туровський. — Париж, Нью-Йорк : Молоде життя, 1954 — 1989. — Т. 4. — С. 21 — 42.
5. *Сокровищница* духовной мудрости. Выписки из творений святых отцов, составленные в соответствии с годовым кругом евангельских чтений / Сост. прот. Михаил Нейгом. — М. : Русь, 2002. — 732 с.
6. *Українська радянська енциклопедія.* У 12-ти томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Гол. редакція УРЕ, 1974 — 1985.

УДК 159.922.4: 39(477)

Наталя Нестеренко,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

МОДЕЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі романів П. Загребельного)

Стаття присвячена дослідженню основ національного характеру і його відбиттю в образах героїв історичних романів П. Загребельного «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай». В історичній прозі письменника 1980 – 90-х років простежуються три психологічних типи українців: смерд, козак, гайдамака.

Ключові слова: національний характер, менталітет, історичний роман, психологічний тип.

Статья посвящена исследованию основ национального характера и его отображения в образах героев исторических романов П. Загребельного «Роксолана», «Я, Богдан», «Тысячелетний Николай». В исторической прозе писателя прослеживаются три психологических типа украинцев: смерд, козак, гайдамака.

Ключевые слова: национальный характер, менталитет, исторический роман, психологический тип.

The problem of national character of the heroes of Pavlo Zagrebelyny historical novels ("Roksolana", "I am Bogdan", "Thousand-years Mykhola") in aspect of the phenomena of Ukrainian mentality is researched in article. Pavlo Zagrebelyny's historical prose is connected with the phenomena of "shistdesyatnytstvo", in this time a new wave of historical prose had been produced, which ended in the 1990th.

Keywords: mentality, national character, historical prose, ethno-psychical peculiarity.

Аналіз сталих структур українського національного характеру до певної міри дозволяє виявити особливості історичної долі народу та перспективи його розвитку. Безперечно, для українського народу, який переживає складний болісний процес консолідації, надзвичайно важливим є на сьогодні визначення тих етнопсихологічних особливостей, що дозволять протистояти як внутрішнім, так і зовнішнім чинникам роз'єднання. Ознаки національного характеру позначаються на звичаях, традиціях, людській поведінці, на діяльності у будь-яких сферах, особливо яскраво — у мистецтві та літературі. Національно-типові характери, виявлені в індивідуалізованих персонажах, засвічують як національну специфіку літератури, так і віддзеркалення в художній тканині твору ментальності письменника.

Історичні романи П. Загребельного 1980 – 90-х років, аналіз яких маємо здійснити в цій статті не є винятком і, незважаючи на різноманітність тематики та багатожанровість, у творах письменника завжди відбивалася психологія українського народу, типові риси його світогляду та світосприйняття.

У другій половині 60-х років однією з прикмет літературного процесу було те, що «зламувались ... глухі перегородки між темами сучасності й історії, розгорталася розмова про духовні й моральні джерела людини, нове й старе в національному характері, ставлення до минулого, спадкоємність поколінь, вічні загальнолюдські питання життя і смерті, минулого і вічного...» [4: 96].

З кінця 60-х років — появою насамперед таких історичних романів, як «Диво» (1968) П. Загребельного, «Мальви» (1968) Р. Іваничука, «Жбан вина» (1968) Р. Федоріва — розпочинається так звана «нова хвиля» української історичної романістики. Із роману «Диво» у творчості П. Загребельного розпочався новий проблемно-тематичний напрямок — художнє дослідження духовно-історичних витоків українського народу.

Літературний твір несе в собі інформацію про етнопсихологічні особливості народу, а справжній митець у своїх творах може відтворити дух народу через власні думки й почування. Серед завдань, що ставив перед собою письменник, створюючи історичні романи, основним він вважав показати безперервність української душі: «Український характер, український дух, українська душа, українська гордість і гідність, — побачити це все, піднести, возвеличити. Невже цього не досить для творення історії!» [5: 51].

Історія, історизм, історична пам'ять, традиції, спадкоємність, народний характер — ці поняття в кінці 60-х років набули значного поширення, демонструючи зростання інтересу до тих аспектів, що ними охоплювалися. Минуле, історія стали своєрідним інструментом, за допомогою якого письменники піднімали з глибин людської особистості її корені, завдяки чому люди залишаються людьми, народ народом, а окрема людська індивідуальність є свідком нації, а відтак і всього людства

Історичний роман ставив завдання «не просто скопіювати, реконструювати минуле в об'єктивній безсторонній розповіді, а й осмислити його з погляду сьогодення та підкресленої суб'єктивно-авторської концепції, спроектувати на сучасне, оживити верхній подієвий пласт історії та історичної людини, показати її зсередини» [1: 51].

Історичні романи П. Загребельного, попри тематичну відмінність, єднає своєю авторською концепцією історії, що в той чи той спосіб утілена в романах. На цьому неодноразово наголошували дослідники творчості митця: В. Дончик, М. Слабошпицький, М. Ільницький, Р. Іваничук, С. Нестерук, Н. Зборовська. Зокрема, вони вказують на те, що П. Загребельний вирізняється з-поміж інших українських письменників — авторів історичної прози — оригінальністю інтерпретації історичних подій і постатей: «Висока культура аналітично-художнього «препарування» історії в людській душі, уміння урівноважити в творі глобальне надлюдське вічне і неповторно індивідуальне, бажання зафіксувати параметри конкретної біографії в широкому контексті історії народу — ось визначні філософські реєстри історичних романів П. Загребельного, що об'єднані цілісністю авторського погляду на минуле» [14: 160].

Для виявлення особливостей розвитку українців та їх відмінностей від інших народів проводиться аналіз не лише об'єктивних характеристик, задованих в економіці, соціальному, політичному та громадському устрої, але й в суб'єктивних характеристиках: духовно-психологічних особливостях. Виділення рис характеру, особливостей психологічного складу народу дозволяють окреслити шляхи його розвитку з позицій сьогодення. Показовим у цьому плані є історичний роман П. Загребельного «Тисячолітній Миколай» — тисячолітня оповідь письменника від першої особи. У тексті твору автор визначив три психологічні типи українців: смерди, козаки, гайдамаки, які, на його думку, притаманні нашому народові на різних етапах його розвитку. Концепція автора щодо особливостей творення цих характерів простежується у творах історичної тематики 1960 – 80-х років: від роману «Диво» до роману «Я, Богдан».

Отже, метою нашого дослідження є визначення головних рис національного характеру українського народу та відстеження на матеріалі історичних романів П. Загребельного «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай» формування цих психологічних типів.

У сучасній філософській, соціологічній, історичній та політологічній літературі існує значна кількість тлумачень змісту терміна «український характер». Від розширеного його визначення як душі, психології, національної вдачі у поєднанні із специфікою світосприйняття взагалі картини світу, властивій певній спільноті до обмеження змістового поля поняття розумовими здібностями певної соціальної чи етнічної спільноти.

Аналогом поняття «ментальність» в українській традиції, що досить давно склалася у діаспорних історико-філософських школах, є поняття «національної вдачі, або вдачі народу» — «це те спільне, що є у всіх, що їх об'єднує в один людський тип, а у відношенні до других народів, до всього людства — є тим, чим народи відрізняються один від одного» (Н. Григоріїв) [3: 12]. До такого розширеного трактування термінів «ментальність», «менталітет» сьогодні схиляється чимало дослідників (Л. Карп'юк, О. Донченко, О. Колісник), які вживають «їх як синонімом до поняття національного характеру або перелік окремих феноменологічних проявів, набір особистісних рис чи система основних існуючих в етносі настанов, вірувань, цінностей» [10: 76].

Незважаючи на різні визначення поняття «національний характер», що існують у сучасній науковій думці, можна потрактувати його як «сукупність рис, які склалися історично в представників тієї чи іншої нації, що визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб дій, які виявляються у побутовій сфері, оточуючому світові, праці, ставленні до своєї та інших спільностей» [13: 69].

Героями творів П. Загребельного є українці, які наділені типовими рисами національної психології: «...я люблю самих українців, тому я й писав про них. ...переконаний: наш народ талановитий, красивий народ, і сам себе я завжди відчував українцем. ...треба вірити тільки в наш народ. ...закоханість, залюбленість у мій край, в цих людей перейшла на мої писання, і від цих талановитих людей я взяв і їм приніс свої почуття» [9: 98].

Українська міфологічна традиція є своєрідною інтерпретацією індоєвропейських міфів про походження світу, оскільки в ній знайшла яскраве втілення ідея культу землі та хліборобської праці. На цій основі витворюється теза про землеробський тип ментальності та одвічну селянську сутність українців. Аналіз історичних, культурних та етнічних особливостей розвитку українців дозволяє стверджувати, що їм притаманне гармонічне ставлення до навколишнього світу. Взаємодія з природою, що завжди була щедрою до українців, породжує оптимістичний настрій, а специфіка землеробства породжує індивідуалізм як одну з найтипівіших рис українського характеру. Герої «Тисячолітнього Миколая» П. Загребельного пов'язують своє життя з землею, не мислять свого існування без її просторів, для них вона є долею: «Я ж селянин віковичний, народився на землі зрісся з нею, вріс в неї, земля стоїть переді мною, мов неминуча темна доля. Не можу я втікати від своєї землі. Відчуваю її запах і тепло, смак вітрів над нею на устах у мене, голос її розлунюється в мені, мов великодні дзвони» [7: 272], спасінням: «Рідна земля ніколи не набридає, і завжди вона найдорожчий скарб твоєї душі, твоя запомога, твоє спасіння» [7: 393].

Мотив єдності українського селянина з рідною землею, відчуття нерозривного зв'язку з нею, яке було характерне для первісної міфологічної свідомості,

знайшло своє відображення у філософії та отримало назву «антеїзм». Ця світоглядна настанова, яка отримала назву від міфічного велетня Антея, котрий був непереможним доти, допоки тримався матері-землі, полягає «у прагненні гармонійних стосунків з нею, у шануванні родини» [12: 439].

Утрата зв'язку з рідною землею призводить до бездуховності, втрати коренів, витворення нового типу людини (наприклад, радянської). Перебування на керівних посадах спустошило душу Марка, меншого брата Миколая («Тисячолітній Миколай») виховало підлабузництво (історія з солоними огірочками), пристосуванство («Він уцілів при всіх зреченнях і відступництвах...» [7: 601]), невігластво (історичне й політичне). Вклавши в уста Миколая думку про знищення хліборобської нації, П. Загребельний стверджує, що коли деградує, спустошується земля внаслідок безглуздої політики керівництва, яке звикло по телефону «і сіяти, і косити й молотити, і доїти корів, і виконувати-перевиконувати» [7: 15], то деградує людина.

Національному характеру українців притаманна домінанта емоційно-чуттєвих рис, які виявляються в тонкому ліризмі переживань, особливій емоційності, сердечності, чутливості [12]. В історичному романі Павла Загребельного «Роксолана» наскрізною є думка про те, що духовна скарбниця народу, а саме пісенне багатство, в першу чергу, формує характер, світоглядні позиції особистості. Роксолана через усе життя пронесла любов до народного слова, вона стала для неї опертям, джерелом сили: «Щоб жити, потрібні вітчизна, свобода і пісня. Їй з усього лишилася тільки пісня від матусі. Піснею утвердилася в цьому жорсткому світі, піснею мала й здолати його» [6: 130].

Для Миколи Сміяна з «Тисячолітнього Миколая» культура українців витворена віками, синтезувавши здобутки усної народної творчості, найкращі зразки художньої літератури, впливає на витворення невмирущої душі, яка здатна до оновлення й відродження на всіх етапах становлення та розвитку народу: «Душа українця возноситься над світом у барвистому царстві колядок і щедрівок, а тоді на до небесних хвилья могутнього океану дум і пісень припливає до золотого берега Шевченківської поезії, то однаково ж не губить здатності сприймати новонароджене слово...» [7: 536].

Специфіка української ментальності, особливості національної психології українців та глибокі основи сформованого віками кордоцентричного світогляду народу, на думку І. Грабовської, «перебувають у тісному зв'язку із специфічними особливостями українського ландшафту, природного довкілля існування населення даної території» [2: 64]. Ландшафтні особливості України, на думку дослідників, стали джерелом формування естетичних та релігійних настанов національного характеру, що виражають органічну єдність «з природним середовищем, заглибленість у природу, нерозривність мікро- та макрокосмосу» [2: 64]. Саме географічні особливості існування українців як автохтонного етносу протягом віків історії формували їхню ментальність. Степ був основою, яка мала найбільший вплив на витворення вдачі народу: «Розметаний по широких степах (український народ — Н.Н.), між велетенськими ріками й лісами, розірваний між нападами, загарбниками, володарями, без міри, без пуття, без віри, але єдиний, дужий і добрий до всього живого ростучого й текучого, до сонця, до зірок, вітрів і роси» [6: 416] («Роксолана»).

На думку більшості дослідників української ментальності (Д. Чижевський, Ю. Липа, О. Кульчицький) не лише ландшафтні особливості витворили національний характер, а саме специфіка геополітичної ситуації та спільність історичної долі стали вирішальним чинником при формуванні суперечностей вдачі народу [2].

Багатовікова історія України, пропущена через головного героя Миколая (роман «Тисячолітній Миколай»), промовляє до нас словами автора: «Тисяча років задокументованої київськими літописцями історії, вже не кажучи про тисячоліття глибші — до скіфів, киммерійців, греків і навіть шумерів. А де наша історія? Розсмикали, перепаскудили, затоптали в бруд і ницість царі, псарі, писарі...» [7: 61]. В інтерпретації його брата Марка, одного з керівників республіки, історія нашої країни набуває дещо іншого значення: «*Ось я працював при Хрущові, ... з Кириченком, Підгорним, Шелестом, Щербицьким, і що ти думаєш: історія, великі сини народу, князі, гетьмани, філософи, поети. Тільки пройдений етап і впевнена хода до сяйливих вершин, а для цих — хліб і м'ясо, ... плани і завдання, ... виконання й перевиконання*» [7: 66].

У цьому романі Павло Загребельний представляє свою концепцію українського народу в історичному розвитку: «Як на мене, то український народ взагалі не піддається поділу на класи в усі часи сповідуючи єдину віру, він завжди був незалежний у відправі обрядів цієї віри, єдина ж сила, якій підкорявся, — це історія, і саме вона виокремила в ньому три головні характери, якими він утвердився на цій землі і показав перед усім світом, характери ж ці: козаки, гайдамаки і смерди» [7: 420].

Для визначення сучасного етнопсихологічного типу українців письменник обирає архаїзм «смерд», що був відомий ще за часів князювання Ольги, Святослава, Володимира як назва соціального стану. Полемізуючи з меншим братом Марком, одним із керівників радянської України, Миколай із однойменного роману відзначав приземленість цього характеру, але, поряд з тим, обстоював думку про вищість смердів у порівнянні з тогочасними чиновниками: «Смерди й то були кращі! Їх усі товкли, всім вони були вимушені коритися, зате вони міцно сиділи на землі, трималися за неї, а за що тримаєшся ти? За свою посаду?» [7: 61].

Авантюрно-козацький тип, який зародився ще в середовищі княжої дружини за часів Київської Русі й під тиском історичних обставин знайшов своє продовження у середовищі Запорізької Січі, на думку О. Кульчицького становить якісно новий характер: «Основою «переставленого» буття в українських історичних умовах був дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкованої ідеалові оборони честі, волі і віри, героїчній формі життя» [11: 711]. На відміну від «однолінійного» хліборобського психологічного етнотипу, який прагне стабільності, спокою, постійного життя, козацькому типові властива контрверсійність: йому більшою мірою притаманний дух рицарства. На цій основі в українців формується новий тип характеру загартованої в боротьбі мужньою людиною, готової на будь-які жертви заради віри, Батьківщини, родини.

П. Загребельний обирає слова Лазаря Барановича про козака, що об'єднують два романи: «Я Богдан», «Тисячолітній Миколай», присвячені становленню української нації, держави в XVIII столітті, як ілюстрацію незламності й сили духу нового типу українця: «*Козак суцзя буря і вітер в полі. Ми раби божії серед сего вітру подібні билинам божіим, гнемся та ломимся, ділаємо своє діло, господу благогодное, щоб ми були, як рожі між терновиком, інакше без тої колючки не було б нічого доброго*» [7: 71].

Психологічний тип козака є наскрізним для історичної романістики П. Загребельного. Так у «Тисячолітньому Миколаї» головний герой утверджує незнищенність козацького духу, пронесеного українським народом через віки: «... пам'ятав про своє походження, про своїх славних предків, про славних лицарів незрадливих і знав, що в найтяжчому приниженні він все ж зостанеться тим, ким заповідано йому

історією — нащадком великих прадідів, козаком і назавжди козаком, хоч би довкола кубилися самі пігмеї, нікчеми й запроданці» [7: 69].

У романі «Я, Богдан» письменник висунув гіпотезу про те, що Богдан Хмельницький створив українську націю. П. Загребельний обстоює думку, що саме при цьому гетьмані народився український народ. Шлях до звільнення від чужоземного гніту був нелегким і складався із перемог і поразок: «Вітер свободи прошумів над моїм народом, може, вперше під Жовтими Водами, а тут, на раді в Переяславі, став мій народ собою, став нацією, історією» [8: 638]. Козацтво у романі наділено рисами анархічності, індивідуалізму, незалежності, волелюбства: «Так виходило, що кожен воював за те, чого не мав: шляхта за вітчизну, орда — за славу і здобич, козацтво — за волю» [8: 611].

Неоднозначне ставлення П. Загребельного до такого психологічного типу українців, як гайдамаки. З одного боку, наступники козаків характеризувалися схожими ознаками ментальності такими, як волелюбність, незалежність у судженнях та діях, а з іншого боку, «кожен міг гордо проголосити: «Сам собі пан, сам собі свиня!» [7: 420].

Герої історичних романів П. Загребельного «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай» на різних етапах свого життєвого шляху набувають рис того чи іншого національного характеру, наприклад: «Я був козаком на фронті, смердом-людоловом у чужій землі, гайдамакою, коли відвойовував собі Оксану, тоді знову став смердом безпомічним» [7: 420].

Можна зробити висновок, що український народ в історичних романах П. Загребельного «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай» наділений такими визначальними рисами національного характеру: гармонічним ставленням до навколишнього світу, оптимізмом, індивідуалізмом, тонким ліризмом переживань, особливою емоційністю, сердечністю, чутливістю. Три психологічних типи: козаки, гайдамаки і смерди» стали невід'ємними складовими процесу формування української нації, держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусів С. Як на святій сповіді / С. Андрусів // Слово і час. — 1991. — № 2. — С. 48–53.
2. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. — 1998. — № 5. — С. 58–70.
3. Григорійв Н. Українська національна вдача / Н. Григорійв. — Вінніпег-Манітоба : Українська Видавнича Спілка в Канаді, 1941. — 61 с.
4. Дончик В. Істина — особистість (Проза Павла Загребельного) / В. Дончик. — К. : Рад. письменник, 1984. — 248 с.
5. Загребельний П. Думки нарозхрист, 1974 — 2003 / П. Загребельний; вступ. слово Л. Копань — К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. — 240 с.
6. Загребельний П. Роксолана / П. Загребельний. — К. : Дніпро, 1988. — 603 с.
7. Загребельний П. Тисячолітній Миколай / П. Загребельний. — К. : Фірма «Довіра», 1994. — 636 с.
8. Загребельний П. Я, Богдан. (Сповідь у славі) / П. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2001. — 654 с.
9. Загребельний П. Я обирав великі душі, які сяють нам тисячоліття / П. Загребельний // Вітчизна. — 2004. — № 7 — 8. — С. 90–98.
10. Карп'юк Л. Основні підходи до розуміння менталітету сучасними вченими / Л. Карп'юк // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 6. — С. 76–83.
11. Кульчицький О. Риса характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства: У 3-х т. — К. : Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. — Т. 2. — С. 708–717.

12. *Літературознавчий словник-довідник* / За ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. — К. : ВЦ «Академія», 2006. — 752 с. (Nota bene)
13. *Савицька О.* Етнопсихологія:[навч. посібник] / О. Савицька, Л. Співак. — К. : Каравела, 2011. — 264 с.
14. *Слабошпицький М.* Художнє обличчя історії й сучасності. Над шеститомником творів Павла Загребельного / М. Слабошпицький // Дніпро. — 1981. — № 8. — С. 142–150.

УДК 37.013:39

Тетяна Ходєєва,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЕТНОПЕДАГОГІКА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: РЕЦЕПЦІЯ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСВІДУ В ОСВІТІ Й ВИХОВАННІ

У статті розкрито сутність процесу глобалізації українського суспільства. Можливість нейтралізації її негативних наслідків засобами етнопедagogіки та народної педагогіки обґрунтована в концепціях вітчизняного науково-теоретичного досвіду у сфері освіти й виховання.

Ключові слова: народна педагогіка, етнопедagogіка, глобалізація, національне виховання.

В статье раскрыта сущность процесса глобализации украинского общества. Возможность нейтрализации его негативных последствий средствами этнопедagogики и народной педагогик обоснована в концепциях отечественного научно-теоретического опыта в сфере образования и воспитания.

Ключевые слова: народная педагогика, этнопедagogика, глобализация, национальное воспитание.

The article reveals the essence of the process of globalization of the Ukrainian society. Allocated neutralization of its negative consequences means ethnopedagogics and folk pedagogy based on scientific and theoretical experience of educators.

Keywords: folk pedagogy, pedagogy, globalization, national education.

Мудрість народу в царині виховання поступово сформувалася в поняття «народна педагогіка». У чому ж її сутність? «Народною називають ту педагогіку, яку створив народ, — писав український педагог-дослідник М. Г. Стельмахович. — Це галузь емпіричних педагогічних знань і досвіду народу, що виробляється в домінуючих серед народу поглядах на мету і завдання виховання в сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання та навчання» [7: 37]. На основі масиву знань певної етнічної спільноти про виховання молодого покоління виникла *етнопедagogіка* як сфера науково-практичного знання. Етнопедagogіка включає в себе емпіричні педагогічні знання, навички, досвід певного етносу у вихованні молоді.

Як же «правильно» виховати дитину в умовах всеохопної глобалізації, адже духовні й культурні цінності є найважливішими стабілізаційними факторами суспільного життя, на основі яких будується політична й економічна сфера.

З кінця ХХ ст. у світі поширюється таке явище, як глобалізація. Оскільки єдиного поняття глобалізації не існує, сучасні дослідників виділяють три її виміри. Зокрема Д. Архипович зазначає:

«1. Глобалізація — це історичний процес, який розвивається впродовж багатьох століть.

2. Глобалізація — це перебудова світу для життя за єдиними принципами, відданість єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв та норм поведінки, прагнення зробити все універсальним.

3. Глобалізація — це визнання взаємозалежності, головною причиною якої є підрив, розпад національних держав під натиском дій нових акторів загальнопланетарної сцени — глобальних фірм, релігійних угруповань, транснаціональних управлінських структур (мереж), які взаємодіють на рівних умовах не тільки між собою, але й із самими державами — традиційними акторами міжнародних відносин» [1: 223].

Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що нині глобалізаційні процеси охопили всі сфери життя людства і певною мірою мають прямий чи опосередкований вплив на економіку, політику, культуру, зокрема й виховний процес країн світу. Особливої уваги потребує сфера культури, адже глобалізація вносить суттєві корективи насамперед у культурне середовище країн і регіонів світу.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі наявних науково-теоретичних концепцій розглянути вплив процесу глобалізації на суспільне буття, виявити позитивні й негативні рівні цього впливу на систему національного виховання, обґрунтувати можливість долаття духовної кризи засобами етнопедагогіки.

Уперше термін «етнопедагогіка» в педагогічну науку запроваджено в 60-х роках ХХ століття педагогом Геннадієм Волковим. Якщо поняття «народна педагогіка» охоплює емпіричні педагогічні знання без належності до конкретної етнічної спільноти і в умовах всеохопної глобалізації є одним з напрямків розвитку педагогіки на сучасному етапі, то поняття «етнопедагогіка» пов'язане з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій. Вона досліджує можливість й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній практиці, способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення явищ народного життя і визначає їх відповідність сучасним завданням виховання [2: 7–10].

Проблем української етнопедагогіки торкалися ряд видатних учених, зокрема, М. Г. Стельмахович, Ю. Д. Руденко, В. Н. Ликов, В. А. Мосіяшенко та інші. Так, Ю. Д. Руденко в монографії «Основи сучасного українського виховання» [7] висвітлив науково-теоретичні засади, духовні цінності сучасного українського виховання, розкрив основні шляхи відродження та розвитку народної і наукової національної педагогіки в умовах глобалізації, обґрунтував проблеми оновлення змісту освіти загальноосвітньої середньої школи, напрямки, форми і засоби роботи, що мають на меті виховання в учнів історичної пам'яті, української національної гідності, свідомості і самосвідомості, характеру і світогляду.

Р. Штайнер ще в 1919 році застерігав від підпорядкування духовної сфери, тобто культури, мистецтва, науки, освіти, виховання і релігії сфері політичній і економічній, що, на його думку, призвело б до «заплутаності нашого суспільного життя саме внаслідок залежності духовного життя від держави і економіки» [9: 16]. Вільне, незалежне духовне життя є джерелом нових ідей для політичної організації й економіки.

М. Маринович у глобалізації виокремлює як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних український правознавець відносить, зокрема, нарощення потенціалу економічного зростання, поширення технологій, щораз більший доступ до інформації. До негативних — щораз меншу залежність потоків капіталу від контролю з боку національних урядів, знецінення універсальної цінності інституту національної держави й поступову втрату нею свого суверенітету, зародження явища гіперконкуренції, поглиблення прірви між багатими й бідними державами, глобалізацію масової культури й занепад культурних ідентичностей [4: 378]. Усі ці явища співіснують одночасно, а це призводить до того, що оцінити явище глобалізації однозначно практично неможливо.

На жаль, більшість сучасних дослідників процесу глобалізації відкрито заявляють про світову духовну кризу, яка має системний характер і виявляється, наприклад, у домінуванні споживацької моралі над духовною. Саме гонитва за матеріальними цінностями призвела до втрати моральних орієнтирів і справжнього сенсу життя. Духовні виміри буття — любов, релігія, краса, добро — набувають кількісних характеристик і перетворюються на продукти споживання. Цінності прагматизму, індивідуалізму, гедонізму відбиваються в системі освіти й науки. Ці явища містять у собі загрозу, з якою необхідно боротися. Прагнення матеріального збагачення, агресивність, індивідуалізм та егоїзм поступово стають звичними характеристиками пересічних громадян. Відбувається конфлікт цінностей між сучасною західною та східною культурами.

На переконання соціологів, глибинною причиною економічної глобалізації можна вважати порушення гармонійної єдності людини з природою й органічного розвитку людського суспільства внаслідок «тотального унауковлення світу», абсолютизації наукових знань [5: 169]. Це стало причиною розвитку різних ідеологій, зокрема й тих, які проповідували земне втілення абсолютних цінностей добра і справедливості: від письменників-утопістів через філософів-матеріалістів до практиків. Проте абсолютні цінності не є результатом мисленнєвої діяльності й знання, адже мислення не творить ні добра, ні любові.

Сучасний етап глобалізації культури характеризується уніфікацією та асиміляцією. Щоб зберегти себе, людство має змінити духовні основи сучасної цивілізації (змінити систему цінностей, що заснована на споживацькій моралі). Тому подальша глобалізація без негативних наслідків має відбуватися на основі локальних ініціатив, доброї волі та поваги до національних відмінностей. Етнопедагогіка є тією науково-практичною сферою, яка здатна врегулювати ці ситуації.

Завдання етнопедагогіки полягає в тому, щоб дитина засвоїла широке коло правил і навиків співжиття в суспільстві, оволодівши перш за все духовними надбаннями рідного народу. Формування гармонійно розвиненої особи, цілісної особистості відбувається на основі засвоєння вихованцем історично надбаних рідним народом знань й етнічних норм у таких сферах духовності, як *народний світогляд, народна філософія, народна ідеологія, народна мораль, етика, естетика* та інших сферах народної духовної культури.

Сучасне соціально-економічне та політичне становище нашої країни висунуло ряд проблем, пов'язаних з формуванням свідомості активного громадянина України, який здатний відстоювати цілісність та незалежність своєї держави, прагнути інтеграції в широкий світовий контекст, бути впевненим у своєму майбутньому. Визначальними якостями такої людини мають стати високий освітній ценз, фахова компетентність, професіоналізм, патріотизм, почуття національної гордості, честі, гідності. Національне навчання і виховання можливе лише при

взаємодії з народною педагогікою, етнопедогогікою, тому що у формуванні особистості дитини їй належить вирішальна роль як сукупності накопичених і перевірених практикою емпіричних знань, умінь і навичок, що передаються з покоління в покоління.

Після тривалого періоду ігнорування й заборони в Україні національної системи виховання в загальноосвітніх школах, у дошкільних і позашкільних закладах педагогіка стає на шлях наукового переосмислення цінностей етнобуття. Прийняття Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») від 03.11.1993 р. надало процесам етнопедогогічного відродження цілеспрямованого характеру на державних засадах.

Основою етнопедогогіки є національне виховання, бо воно «сповідує, — як наголошує В. Н. Ликов, — одну і ту ж мету — виховати національно свідому особистість, громадянина, який би дорожив національними і загальнолюдськими цінностями та святинями, глибоко пізнав би їх та поважав» [3: 18].

У нинішніх умовах, коли, з одного боку, мав би утверджуватися процес демократизації українського суспільства, відродження національних засад виховання молодого покоління, але з іншого — на людину активно впливає засилля масової культури низького гатунку, то кардинальним є питання актуалізації ідеї народності виховання, про що говорив свого часу К. Д. Ушинський: «Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії... У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим» [9: 43].

Досвід інших народів у справі виховання є переконливою спадщиною для всіх, але в такому ж розумінні, у якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принагідним не був цей зразок, так не можна виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б вона не була стрункою і добре обдуманого. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили.

Таким чином, народна етнопедогогіка — це основа практичної мудрості певного етнічного соціуму в справі виховання молоді. Де ж зафіксовані ці надбання народної педагогіки? У далеку давнину, коли не було писемності, вони передавалися з вуст в уста від старших до молодших поколінь. І лише пізніше цей досвід був зафіксований у писемних пам'ятках. Надбання народної педагогіки зберігаються в народних легендах і баладах, піснях, казках і оповіданнях, прислів'ях і приказках, звичаєвих обрядах, скоромовках і загадках, народних танцях та гуляннях, іграх і забавах, народних святах і вжитковому мистецтві.

Народна педагогіка, як зазначають науковці, є цілісною педагогічною системою. Вона має чітко означену мету виховання і традиційно усталені засоби для її досягнення. Зміст і методи народної педагогіки базуються на народному світобаченні й народній психології, тобто етнопедогогіка витворювалась відповідно до народної ментальності. Кордоцентричність української вдачі, мрійливість, лагідність і ліризм нашого народу обумовили загальний гуманістичний стиль української етнопедогогіки [9: 78]. Цей гуманізм виявляється, перш за все, в особливо ставленні до дитини, її здоров'я і благополуччя в системі народних цінностей.

В українській етнопедогогіці чітко простежуються головні принципи, або засадничі ідеї, виховання: природовідповідність, культуровідповідність, народність виховання, його трудовий характер, зв'язок виховання з життям, єдність виховного й освітнього елементів у єдиному педагогічному процесі. Природовідповідність полягає в сприйманні людини (об'єкта і суб'єкта виховання) як частини

живої природи. Згідно із цим принципом слід зважати на вік вихованця (найкраща пора для виховання — дитинство й підлітковий вік, бо психіка юної особистості гнучка й податлива: «Гни дерево, поки молоде, вчи дитя, поки мале», «З молодого, як із воску, що хочеш, те й виліпиш»), його індивідуальні особливості («У лісі й двох дерев нема однакових, не те що людей»); гармонізувати стосунки людини з природою. Остання вимога реалізувалась у народній системі виховання чітко й послідовно, цьому була підпорядкована календарна обрядовість.

Надійним фундаментом для реалізації завдань народності виховання має стати українська народна педагогіка як «галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які виражаються в панівних у народі поглядах на мету й завдання виховання, у сукупності народних засобів, умінь та навичок виховання й навчання» [9: 44].

Кожен народ упродовж багатьох тисячоліть творить свою народну педагогіку, яка ґрунтується на філософії життя людини взагалі та філософії життєдіяльності певного етносу. Народна педагогіка — це багатотомний спадок накопичених тисячоліттями знань, умінь і навичок про виховання людини. Вона є наймудрішою книгою, тому що, по-перше, створювалася впродовж усього життя людства, विकристалізовувалася, перевірялася досвідом мільйонів поколінь, постійно збагачувалася, а по-друге, знання про виховання ретельно враховували і враховують особливості життєдіяльності людей певної національності, етнічної групи, особливості історичної епохи і навіть географічні, природні умови життя людей.

Осмислюючи сучасні тенденції в суспільному бутті України й світу, розуміємо, що в умовах глобалізації людині потрібно мати міцний фундамент тих морально-духовних цінностей, стрижнем яких є генетична пам'ять народної педагогіки. Адже людина попри різну приналежність до національних, освітніх, соціальних, культурних кодів спирається на ті стійкі й стабільні буттєві основи, які допомагають їй жити в злагоді із собою та суспільством упродовж її цивілізаційного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Архипович Д.* Глобалізація як явище: позитивні та негативні риси / Д. Архипович // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2000. — №19. — С. 222–226.
2. *Волков Г.Н.* Етнопедагогіка: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Г. Н. Волков. — М. : Издательский центр «Академия», 1999. — 168 с.
3. *Ликов В. Н.* Народна мудрість педагогіки В. О. Сухомлинського / В. Н. Ликов. — Кіровоград : Народне слово, 2003. — 212 с.
4. *Мазурик З.* Культурна політика в епоху глобалізації (контекст німецького досвіду) / З. Мазурик // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2000. — №19 — С. 169–178.
5. *Маринювич М.* Українська ідея і християнство або коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису / М. Маринювич. — К. : Дух і Літера, 2003. — С. 378–394.
6. *Руденко Ю. Д.* Основи сучасного українського виховання / Ю. Д. Руденко. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — 328 с.
7. *Стельмахович М. Г.* Мудрість народної педагогіки / М. Г. Стельмахович. — К. : Знання, 1971. — 48 с.
8. *Ушинський К. Д.* Про народність у громадському вихованні / К.Д. Ушинський. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. — К. : Рад. школа, 1983. — Т. 1. — С. 43.–103.
9. *Штайнер Р.* Основне черты социального вопроса / Р. Штайнер. — Ереван : Ной, 1992. — 140 с.

Відомості про авторів

Богданова Ірина Євгенівна — канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри мовної підготовки Національного університету цивільного захисту України.

Борисов Володимир Андрійович — канд. філол. наук, доцент кафедри англійської фонетики і граматики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Варич Наталія Іванівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Ворожбіт-Горбатюк Вікторія Вікторівна — докт. пед. наук, професор кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Голобородько Костянтин Юрійович — докт. філол. наук, професор, декан українського мовно-літературного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Єрмоленко Світлана Яківна — докт. філол. наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Єрмоменко Інна Вікторівна — ст. викладач кафедри філології, перекладу та мовної комунікації Національної академії Національної гвардії України.

Ісаєнко Оксана Володимирівна — аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Ковальова Ганна Миколаївна — канд. філол. наук, викладач кафедри мовної підготовки Донбаської державної машинобудівної академії.

Кравець Лариса Вікторівна — докт. філол. наук, доцент, професор кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Лисиченко Лідія Андріївна — докт. філол. наук, професор кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Лисиченко Тетяна Юріївна — канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Маленко Олена Олегівна — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Марцин Світлана Олександрівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Мягка Маргарита Миколаївна — викладач кафедри філології, перекладу та мовної комунікації Національної академії Національної гвардії України.

Нестеренко Наталя Петрівна — викладач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Новиков Анатолій Олександрович — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Петрова-Озель Лілія Павлівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Поповський Анатолій Михайлович — докт. філол. наук, професор кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Руденко Світлана Миколаївна — канд. філол. наук, доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі.

Савченко Любов Василівна — докт. філол. наук, професор кафедри української філології Таврійського національного університету імені В. В. Вернадського.

Садох Олена Володимирівна — докт. філос. наук, професор кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Умрихіна Любов Володимирівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Ходєєва Тетяна Миколаївна — викладач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Юр'єва Катерина Анатоліївна — канд. пед. наук, доцент, професор кафедри теорії й практики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

ЗМІСТ

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Світлана Єрмоленко УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК КАТЕГОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСУМУ: ШЛЯХ ФОРМАЦІЇ	4
Любов Савченко КОДИ КУЛЬТУРИ В НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ ОНТОЛОГІЇ МОВИ	13
Лариса Кравець АРХЕТИПНА МЕТАФОРА ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА МАТРИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ	21
Анатолій Поповський СЕМАНТИЧНИЙ РЯД «ПОБИТИ КОГОСЬ ЗА ЩОСЬ» В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРЕМІЙНОМУ КОРПУСІ (етнокультурний і стилістичний аспекти)	29
Олена Маленко ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ НАПРЯМ ВИВЧЕННЯ МОВИ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ	35
Любов Умрихіна УКРАЇНСЬКІ ОПТАТИВНІ ВИСЛОВЛЕННЯ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	41

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Костянтин Голобородько КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОВНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНИ В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ	50
Світлана Руденко КОНЦЕПТИ ЕМОЦІЙНОЇ ТА ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕР В УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ З ГЛЮТОНІЧНИМИ НОМІНАЦІЯМИ	56
Світлана Марцин СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ТИПУ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНФЕСІЙНОМУ ДИСКУРСІ: СТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	67

ЛІНГВОПРАГМАТИКА. КОМУНІКАЦІЯ

Ганна Ковальова СВІТОГЛЯДНІ ДОМІНАНТИ УКРАЇНЦІВ У КОМПАРАТИВНИХ МОДЕЛЯХ: СЕМАНТИКА Й ПРАГМАТИКА ПОРІВНЯННЯ (на матеріалі текстів гумористичного дискурсу)	74
Маргарита Мягка, Інна Єрмоленко МОВНО-КОМУНІКАТИВНІ МАРКЕРИ УКРАЇНСЬКОЇ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ	80
Оксана Ісаєнко ПРОФЕСІЙНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ КІНОКОМУНІКАЦІЇ	84

УКРАЇНІСТИКА В КОНТЕКСТІ ЧАСУ

Ірина Богданова МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕТИЧНОЇ КАРТИНИ У ТВОРЧОСТІ ХАРКІВСЬКИХ РОМАНТИКІВ 20–40 РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ	90
Володимир Борисов НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В ХІХ СТ.	93
Лідія Лисиченко, Тетяна Лисиченко РОЛЬ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ В ЗАПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ В 20–30-ті РОКИ ХХ СТ.	100
Лілія Петрова-Озель ТРАДИЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ (на матеріалі праць О. Г. Муромцевої)	108
Анатолій Новиков З ІСТОРІЇ ОДНОГО ВОДЕВІЛЮ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО	114

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Наталія Варич СТРАТЕГІЇ ПОШУКІВ КОНСТИТУЮВАННЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОСВІТНЬОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ	120
Олена Садоха «ПЕРША ЧЕСНОТА» ЯК БАЗОВИЙ ЧИННИК РЕФОРМУВАНЬ В ОСВІТНЬОМУ ПОЛІ УКРАЇНИ	125
Катерина Юр'єва ОСВІТА В РЕАЛІЯХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	131

ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОПЕДАГОГІКА. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

Вікторія Ворожбіт-Горбатюк ВИТОКИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СУЧАСНОСТІ.	142
Наталія Нестеренко МОДЕЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО)	147
Тетяна Ходєєва ЕТНОПЕДАГОГІКА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: РЕЦЕПЦІЯ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСВІДУ В ОСВІТІ Й ВИХОВАННІ	153

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.	158
---	-----